The

MÂLAVIKÂGNIMITRA

of

KÂLIDÂSA

[illegible] yavêma [illegible] several [illegible]
[illegible] critical notes [illegible]
and translation, and published

By

S. SÊSHÂDRI AYYAR.

Poona.

PRINTED AT THE

DNYÂN PRAKÂSH PRESS.

1896.

Price Rs. 2

अथ

महाकविश्रीकालिदासविरचितम्

मालविकाग्निमित्रं नाटकम्

काटयवेमसूरिप्रभृतीनां टीकया समेतम्

तथा

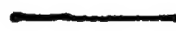
द्राविडोपाभिधेन शेषाद्रिशर्मणा

संशोधितं आङ्गलभाषाकृतटिप्पण्या मण्डितं प्रकाशितं च ।

तच्च

सन १८९६ वत्सरे

पुण्यपत्तने

ज्ञानप्रकाशमुद्रणालयाधिपतिना मुद्रितम् ।

मूल्यं रूपकद्वयम् ।

INTRODUCTION.

Sanskrit literature is deficient in nothing so much as in its own history. The vast mass of Sanskrit books and a crowded number of names of authors are scattered on the sheet of time as confusedly and promiscuously as pebbles on a river bank, or flowers in a wild woodland. Chronology is to historical facts what thread is to a garland; and without it, it is impossible to attempt anything like stringing together books and authors or assosiating the proper authors with proper books. The fatal work of time and oblivion has often been to a certain extent counteracted by authors themselves, prompted perhaps by an instinct of self-preservation; and we see Sanskrit authors managing in the old fashion to incorporate their names in the text of their works. A certain amount of evidence is thus secured; but the absence of histories written from time to time and obvious unmistakable instances of literary interpolations and forgeries make the mind suspicious and cynical as to its value as evidence. So that a want of confidence and faith in the history of literature as it is told by itself, is created in the mind of a student and he is prevented from attempting anything beyond reading and enjoying, if he can, the literature itself.

There is some interest in knowing the author of a book; his name at least. In the case of Mâlavikâgnimitra curiosity on that point is easily satisfied; for in the very introduction of the play we are introduced to the author by the author himself. Under ordinary circumstances, an autobiographical statement such as is contained in Mâlavikâ ought to be a proof enough that the celebrated Kâlidâsa himself was the author of Mâlavikâ. But the absence of a reliable history of literature and the besetting sin of literary forgery as mentioned above, have led eminent scholars to doubt the truth of the statement, and from some alleged defects in the merit of the drama, to suppose that Mâlavikâ is not a work of the author of Shâkuntala. The first important point then is to settle whether the present book could be credited to the name of Kâlidâsa.

The introduction to the play contains, as already mentioned,

a distinct reference to the name of Kâlidâsa. The words in which the reference is couched seems to be as far as the tone is concerned, in keeping with the language throughout the remaining portion of the book. The reference again seems to be made in due course, regard being had to the old fashion of authors to be a little auto-biographical in the beginning. Again, all the available editions of the drama, uniformly agree in the text of the introduction and its place in the book. So that a fair presumption seems to arise in favour of the supposition that the introduction states a historical fact, viz. that Kâlidâsa is the author of Mâlavikâ. And the presumption cannot be regarded as rebutted, unless it is positively proved that the reference, or the whole of the introduction together with the reference is an interpolation. Such positive evidence has never been available till now. So that all are agreed that Mâlavikâ is the work of Kâlidâsa. But it may be argued that a nation always likes its own names and freely repeats them in all ages; and therefore it is hazardous to jump to a conclusion as to an identity of persons from an identity of names. Mâlavikâ may be the work of Kâlidâsa, some person of that name, who, there is nothing to prevent one from supposing, might not be the same Kâlidâsa, who conceived the most poetic Shâkuntala. But even if we admit the repetition theory, the presumption shall still arise and the presumption becomes irresistible, on account of the fact that the same name appears in connection with the authorship of three works which are all dramas and resemble one another in almost all the points that could be raised to test the similarity. They are dramas written in beautiful Sanskrit, of the same tone and quality and presumably of the same age; describing a love affair as the central idea of a charming little story in which a king of the earth plays the part of a hero; using the same agency for enlivening the effect of serious sentiment with playful humour, in the same innocent fashion; presenting an amount of sound phlilosophical wisdom in a number of similarly coined epigrams.

We shall now examine the allegations made and evidence put forth by those who are disposed to think that Mâlavikâgnimitra is not the work of the author of Shâkuntala. The best exponent of this

discrediting theory is Dr. H. H. Wilson. The arguments which he urges are that 'there is neither the same melody in verse nor fancy in thoughts;' and that 'the manners described appear to be those of a degenerate state of Hindu society.' The allegations are such as could be borne out by internal evidence only. In evidencing any positive or negative fact about the authorship &c. of a Sanskrit book it has been found that a piece of external evidence, when it could be got, becomes irresistible. Internal evidence, however, though sometimes less conclusive is yet in its nature more copious, distributed in all parts of the work and may take the form of a chain of circumstantial evidence, an individual link of which if taken separately may be weak, but which, if taken in all its parts together would show a strength which one would hardly like to discredit it with. But does a scrutiny of the text of Mâlavikâ, really give out evidence that might support the allegation made by Prof. Wilson?

We shall only pit the late Mr. Pandit against the Professor in connection with this. According to the former 'the poetry of Mâlavikâ is as smooth and flowing as that of Shâkuntala or Vikramorvashîya. It is as little laboured and artificial as that of those two dramas. It requires as little labour to understand the one as the other. The verse in the Mâlavikâgnimitra is as regular and model-like as that in the two sister dramas of the poet. The meters too are nearly the same in all these dramas.'

As for the first objection of Prof. Wilson, Mr. Pandit thinks that it might be conceded that Mâlavikâ is not so rich in its poetry as the too other dramas. This inferiority may demand an explanation, but it can never by itself be sufficient to reject the work as unworthy of the celebrated poet, "especially when the evidence for holding that it does belong to the same poet is overwhelmingly conclusive." Mâlavikâ is inferior to Shâkuntala or Vikramorvashîya because it may have been written by Kâlidâsa when he was young and inexperienced. * It does not follow, however,

* Similarity in the language, expressions, and thoughts in the three dramas attributed to Kâladâsa, as also the mode of his introducing himself to the audience which displays the gradual increase of his confidence in his works, clearly supports this conjecture. Cf :—

that it must not have at all belonged to Kâlidâsa. Even the most celebrated and successful masters of art have to make a beginning and it is quite natural that their beginnigs may not be always as perfect as the products of their mature and tried brains which secure them their celebrity.

As for the second objection urged by Prof. Wilson, R. B. Pandit says that the reproach conveyed by the objection is little deserved by Mâlavikâ in particular. The hero in Mâlavikâ differs very little, in the purity or otherwise of his principles from the heroes in Shâkuntala or Vikramorvashîya. Polygamy is a privilege of Hindu princes. If Agnimitra, the hero in Mâlavikâ makes love to a maid of honour in attendance upon the queen, he does so with the honest intention of making her his wedded wife. In this respect Agnimitra has a decided advantage over either Dushyanta or Purûravas. There was again a privilege granted to high caste people to marry maidens of a low caste. Nor is there anything in the character of the heroine or the queen, or other minor personages that can be called degenerate. But even granting for argument's sake that the drama under considertion shows signs of degeneracy of Hindu morals and manners, still the inference is not at all warranted that the play, must, for that reason, belong to the tenth or eleventh century.

The drama under consideration is based on the traditional history of Agnimitra and his father Pushpamitra. It is a matter of history that Pushpamitra put the last king of the Maurya dynasty to death in B. C. 183, and usurped the throne. The tradition therefore must have been fresh enough in men's minds, at the time when Kâlidâsa lived, to supply a theme for a

---

मालविका—सूत्र०:—अभिहितोऽस्मि......पारि०:—भाव तावत् प्रथित-पशसां...कथं वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां परिषदो बहुमानः।

विक्रमो०—मारिष बहुशस्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दृष्टः प्रयोगबंधः। सोऽहमद्य विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकं अपूर्वं प्रयोक्ष्ये। &c.

शाकुन्तल--आर्ये अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियं। अद्य खलु कालिदासग्रथित-वस्तुना अभिज्ञानशाकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यं अस्माभिः &c.

drama. The tenth century to which Prof. Wilson assigns the play would be rather too late to keep up the memory of the tradition unembodied in any permanent form. The character of Parivrâjikâ in the play furnishes another strong argument to suppose that the play does not belong to so late a date as the tenth or even the eighth century. Parivrâjikâ means a female ascetic of the Buddhistic faith. The Parivrâjikâ in the play is a learned widow, an itinerant mendicant by profession and yet commanding respect in a royal court. A female ascetic of the kind is nowhere met with in Brahmanical writings. The present ascetic unquestionably belongs to a class of female ascetics called the Parivrâjikâs peculiar to the Buddhistic religion. The class seems to have been in favour with the public at the time when the play was written. And as the Buddhistic religion was driven out of India by the eighth century, and must have begun to be disliked long before, it seems probable that the play was written at a time much earlier than the eighth century.

When we turn to the internal evidence the instances here are overwhelming to convince us that Mâlavikâgnimitra is the work of the great Kâlidâsa, the author of Vikramorvashîya and Shâkuntala, and we could easily have detected the fact even without the reference in the introduction. 'Every writer', as Mr. Pandit observes, 'has always a settled style of composition. This is especially the case with those poets and authors who take delight in an easy and natural expression of their thoughts and never surrender their good sense and fondness of perspicuity to a laboured and obscure style of writing. Whatever is natural and ordinary will be frequently repeated in the writings of one and the same author. And accordingly, there are so many analogies or rather identities of expression everywhere to be met with in the dictiôn and ideas of the three dramas of Sâkuntala, Vikramorvashîya and Mâlavikâgnimitra, that it is impossible to explain them on any other ground than that of the identity of their author'. Indeed the repetition of analogous expressions, phrases and ideas with characteristic frequency ought to support this theory. Such parallel expressions are so much scattered over through the whole of this drama that it would be un-

necessary and impossible to attempt to give a complete list of them. So we shall only give some of the most striking ones and leave it to the reader of this book to find out the rest for himself which he can very easily do on comparing the references quoted in our notes;—

At the very outset, the benediction, which so closely resembles the benedictions of the other two dramas attributed to the same poet and is so characteristically short and simple, differing from the lengthy benedictions of high style of the poets of later date; his mode of introducing himself to his audience; the peculiar and frequent use of the words:—वस्तु, उपचार, प्रबंध, अपूर्व, निर्बंध, आमन् अन्वास्यमान, अनात्मज्ञ, चंडी, प्रणयिन्, क्रिया, पुरोभागिन्, समाधिः, अभ्यंतर, परिकर्मन्, परिच्छेद, धृति, पर्युत्सुक, चापल, अनुशय, दुर्जात, विमर्द, अत्याहितम् स्वरसंयोग, शरणम्, लंघयिष्यति, विसंवादितः, प्रकृतिस्थ, विभावय्, his same or similar expressions,—आकृतिविशेषेषु आदरःपदं करोति, आत्मन्यप्रत्ययं चेतः, दैवप्रत्ययात, प्रथमः कल्पः, अनुतिष्ठ आत्मनो नियोगं, स्वनियोगमशून्यं कुरु, अपि हा, अलं परिदेवितेन, वसंतावतारसूचकं, शरकांडपाण्डुगंडस्थलेयमाभाति and मुखेन सीता शरपाण्डुरेण, पदंक, गृहीतार्था, लब्धक्षणः, अस्ति मे विशेषः, उपचारातिक्रमं प्रमार्ष्टुम्, आत्मनः छंदेन, पर्याप्तमेतावता कामिनां, एतावान् मे मतिविभवो भवंत सेवितुं; his similar thoughts:—अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् & अथ वीक्ष्य रघुं प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवित्तया, अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः & दिनांते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः, अहो सर्वस्थानानवद्यतारूपविशेषस्य & अहो सर्वास्ववस्थासु रामणीयकं आकृतिविशेषाणां, श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु & हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा, आपरितोषाद्विदुषां &c. and पंडितपरितोषप्रत्यया मूढजातिः' आक्रान्ता तिलकक्रियापि तिलकैर्लग्नद्विरेफाञ्जनैः & लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं, कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्येमं वृत्तांतमाख्यातुं & स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःख सह्यवेदनं भवति, तत्वावबोधैकरसो न तर्कः & कामी स्वतां पश्यति, अयि शरीरमसि & मेनकासंबंधेन शरीरीभूता शकुंतला, प्रथमं लोकप्रवाद एव & असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडंबना, प्रणयमयान्यक्षराणि बिंबांतरितानि & भाषणसंक्रमितैरक्षरैः, समानुरागयोः & तुल्यानुरागपिशुनं, धृतिपुष्पमयमपि-

भ्रमः न बध्नाति & न चक्षुर्बध्नाति धृतिं तद्रूपालोकदुर्ललितम् , कर्मगृहीतेन कुंभीलकेन & लोप्त्रेण गृहीतस्य कुंभीलकस्यास्मि वा प्रतिवचनं, तस्याः प्रणिपातलंघनं सेवां मन्ये & किंतु प्रणिपातलंघनादहमस्यां धैर्यमवलंबिष्ये, निसर्गनिपुणाः स्त्रियः & स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वं , उचितः प्रणयो वरं विहंतुं & तद्गतनाथानुग नार्हसि त्वं संबंधिनो मे प्रणयं विहंतुं, उपचारविधिर्मनस्विनीनां and प्रियवचनशतोऽपि योषितां &c; the king's helpless condition and his dependence on विदूषक for getting the object of his love; विदूषक's fear about the serpent; विदूषक's being frightened by a stick (serpent) ; the expectation of a ब्राह्मण's words being proved true; the mode of the king's introducing himself to his beloved; the use of the double negative, such as न च न परिचितो न चाप्यगम्यः , तत्र वो न विदितम् &c—these and many others go to prove that the author of this drama must be the same great Kâlidâsa as the author of Vikramorvashiya & Shâkuntala.

The next question that would naturally present itself would be 'When did this great Kâlidâsa live?' and we shall give a summary of the arguments of Prof. Apte.

As for the date of Kâlidâsa till lately there was almost a consensus of opinion that he lived in the first century. Some doubt was thrown on the theory by some scholars (such as Dr. Kern, Dr. Max Muller and Mr. Fergusson), who are disposed to place Kâlidâsa in the first half of the 6th century. So it would be better to dispose of their arguments before giving our reasons for placing him in the 1st century B. C.

The chief arguments put forward are three; namely (1) the theory of Nine Gems; (2) the theory of Renaissance; and (3) the theory of Korur. The first of these has the following basis. Tradition says that there were nine gems in the court of Vikramâditya among whom are included the names of Kâlidâsa, Amarasimha and Varâhamitra. Dr. Kern has proved

conclusively + that the two latter of these lived in the 5th or 6th century and consequently Kâlidâsa also must have lived at the same age. This conclusion has Dr. Bhândârkar's approval. But Dr. Bhau Daji refutes this argument on the ground that identity of names does not necessarily establish the identity of persons and consequently there may be a Kâlidâsa and perhaps also a Vikrama at this period different from the great Kâlidâsa and the great Vikrama, and on some other grounds. The second is formulated by Dr. Max Muller. He thinks that after the Vedic literature (in its widest sense) there was a total interregnum and the 5th or 6th century A. D. is the age of the literary renaissance, supporting his theory by quoting Varâhamitra who was writing in this age. This is rebutted by Dr. Buhler and Dr. Peterson who prove the existence of poetry in the so-called interregnum.† The third theory is advanced by Mr. Fergusson, who thinks that the battle of Korar (544. A. D.) in which Vikrama of Ujjayini defeated the Mlenchhas was a very important event, & to commemorate it an era was invented known as the Vikrama era, the beginning of which was put back 600 years, thus making its first year correspond with 601 A. D. This theory is rather definite and will collapse on a single inscription, bearing a date prior to 544, being found. Mandesar inscription, found by Dr. Peterson, is dated the 494th year of the Malvas, when Kumargupta was the king, i. e., a date prior to 600 of that era. Now it is known that Kumargupta was reigning in 464th and 508th year of the same era. The 494th year, therefore, must be of the Vikrama era and this conclusion is also supported by Mr. Fleet. The Korur theory of Mr. Fergusson is, therefore, exploded.

Some direct arguments are also adduced to support this theory These are (1) the argument of Dingnagas, (2) the argument

---

\+ Kern's Brahatsamhita, Pref. P. 19. and Dr. Peterson's Essay on Panini.

† Dr. Peterson's Essay on Panini.

of Mitragupta, (3) and the argument of Greek Astronomy. Kâlidâsa in his Meghadûta alludes to Dingnâgas (in the sense of the elephants of the quarters) in the natural course of the description, which leads the commentator Mallinâth's ingenuity to guess that the word indirectly alludes to Dingnâga, the pupil of Asang, who lived in the 6th century A. D. Dingnâga and Nichula are supposed to be contemporaries of Kâlidâsa—the former an adversary and the latter a bosom friend. From Târânath's history of Buddhism the date of Asang is supposed to be 578 A. D. , as coming 400 years after Kanishka and 900 after Buddha. The authority of this book is questionable as it places Shâkyasimha (the celebrated founder of Buddha religion who died in 543 B. C.) in the 3 rd century B. C. ; and it will at the best give the possible date of Dingnâga. But there is no direct evidence to prove that the Kâlidâsa, who was the contemporary of him was the great Kâlidâsa. The second, viz. , the indentification of Kâlidása with Mitragupta on the ground that Râjatarangini-a work of Mitragupta—contains many passages exactly similar in *sense* to those of Kâlidâsa, and that it is in accordance with the popular tradition that Vikrama bestowed the governorship of Kâshmîr on Kâlidâsa, loses much of its weight on the following consideration. The language of Rájatarangini does not at all agree with the language of Kâlidâsa; Râghavabhatta in his commentary on Sâkuntala quotes Mitragupta but does not identify him with the great Kâlidâsa; while Kshemendra in his Auchityavichârachârcha seems to distinguish between the two. ¶ The argument of Greek Astronomy supposes that Aryabhatta, one of the earliest Hindu astronomers was acquainted with Greek astronomy, which became known in India in the 5th century A. D. But there is nothing in the works of Kâlidâsa to show that he was acquainted with Greek astronomy, particularly as embodied in the Hora Shâstra and also with the astronomy of Aryabhatta. Kâlidâsa in his Raghuvamsa IV. describes the Pâschimatyas and Huns as the most powerful foreign races conquered by Raghu. Now under the former of these may be included either the Persians or the Greeks (Yavanas), with whom Kâlidâsa appears to be closely acquainted from his way of describing

¶ Dr. Peterson's Paper. 9. B. B. R. A. S. Vol. Preface to Subhashitavali, P. 89.

them in Raghu, Shâkuntala and Mâlavikâgnimitra. The Panjab was conquered by Darius Hystaspes in 520 B. C. and remained part under the Persian sway till about 350 B. C. From the statements of Patanjali and Garga, it appears that the Yawanas were a powerful race and they had settled in the Panjab and Sind before that century. They conquered Taxila in 180 B. C. Pushpamitra now checked them, but they must have remained in the frontier provinces till the invasions of Indo-Scythians. || Now the chief contention is about the Huns. Mr. Fleet and following him Mr. Phâtaka attempt to prove that the Huns were powerful races and had made considerable conquest in the 5th century A. D. and as Kâlidâsa describes them as a powerful race, he must have lived after them. But there is positive evidence to show that the Huns were most powerful since the 3rd century B. C.* and their name is to be found even in Mahâbhârata (II. 32. 12.). So the Huns of Mr. Fleet & Mr. Phâtaka may be quite different and the descendents of the Huns of Kâlidâsa.

Now we shall give some direct arguments that would place Kâlidâsa in the first century B. C. It is conclusively proved that Kâlidâsa must have lived sometime before 634 A. D. It has been discovered that a certain poet Vatsabhûti has unmistakably copied from Kâlidâsa. Vatsabhûti is positively known to have been writing in 472 A. D. The date of Kâlidâsa therefore is shifted from 634 A. D. to 472 A. D.† Next it has been proved that another person called Ashvaghosha, who was both a poet and philosopher but more a philosopher than a poet, has consciously or unconsciously borrowed several expressions and ideas freely from the several works of Kâlidâsa in writing his life of Buddha. || The similarity of expressions and ideas is unmistakable and there is also good reason to suppose from the inferior nature of Ashvaghosha's poetry that Ashvaghosha copied Kâlidâsa rather than Kâlidâsa copied the former. The date of Ashvaghosha is fixed to be 78 A. D. So that Kâlidâsa must be taken to have lived before 78 A. D.

|| Cunningham's Archæological survey, Vol. II. 41.

* Charles Gutzlaff's History of China.

† Dr. Peterson's Essay on Panini.

|| Sacred Books of the East, Vol. XIX.

Again from the Mâlavikâgnimitra it seems that Kâlidâsa refers to the historical Pushpamitra and his son Agnimitra. Pushpamitra is known to have usurped the throne of Magadha by putting the last king of the Maurya dynasty to death. From the fact that Patanjali who lived in 144 B. C. refers to Agnimitra and his court in such a way as to show that the former was a contemporary of the latter §-a fact very conclusively and ably proved by Dr. Bhândârkar‡ by pointing out a Vârtika, explaining the use of the present tense—and from other independent evidence it may be taken as proved that Pushpamitra whose son figures as the hero of a drama by Kâlidâsa, lived in 144 B. C. The conclusion therefore is irresistible that Kâlidâsa lived at a time between 78 A. D. on the one hand and 144 B. C. on the other. This external evidence is again very strongly supported by such internal evidence as can be gathered from the several historical allusions that have scattered through the works of Kâlidâsa. In Shâkuntala and Raghuvamsha for example Kâlidâsa distinctly refers to Yawanas Persians, Huns, Kambojas, Kalingas, and other foreign races and their kingdoms bordering on the frontiers of India. The descriptions given by Kâlidâsa of them, closely resemble the conditions of the foreign races and kingdoms at the time about which Kâlidâsa is supposed to have lived, i. e. about the first century B. C $ Then with respect to the ideas of religion and philosophy that occur in the works of Kâlidâsa it may be said that, they indicate a period of time between the Vedânta sûtras and Gîta on the one hand and the later developments of the Vedânta philosophy on the other, for which Shankarâchârya, the great religious teacher, who lived in the 7th century, is responsible. His description of God is almost the same as that of Bramha in the Vedânta Sûtras and the Gîta; while Kâlidâsa seems to be unaware of the peculiar doctrine of Mâya propounded by Shankarâchârya in connection with the explanation of the origin of the world. Kâlidâsa also writes under the influence of the doctrine of faith and devotion, which distinguish the teachings of Gîta

§ G. B. B. R. A S. XVII. Part I. P. 65.

‡ Dr. Bhândarkàr, I. A., II., P. 59.

$ Pr. Apte's Essay on Kâlidâsa, P. 23—26

from the other and later schools of philosophy. Kâlidâs's philosophy is of an earlier date than the Tântrika philosophy of the 3rd & 4th century and the Vedânta philosophy of the 6th century.♆ The reference to civil law of inheritance and criminal law as to punishment for theft in Shâkuntala which was death in the time of Manu and which assumed milder forms gradually, (Brahaspati being the first to propose alternanative punishment of fine for it,) also shews that Kâlidâsa must have lived after Manu but before the Smritikâr Brihaspati, who lived in the 1st century A. D. ¶ His graphic description of the Magadha country and its capital, clearly shows that it must have been in a flourishing condition at his time. He was not a worshipper of Siva and Kali in their terrific forms as described in Malati-Mâdhava & Kâdambarî.

Now the student of Kâlidâsa would naturally expect to to know something about the personal history of the great poet that has left his name behind for 18 centuries. Without taking into account the various traditions about the poet some of which are quite absurd, we can safely gather from his works that he was of the Brahmin caste, a man of learning and a protege of some king (probably the era-making Vikrama), and must not have known the pangs of poverty as no work of his has any the slightest reference to the fact. It is also certain that he must have travelled a good deal throughout India but must have spent the greater portion of his life in Ujjayini and in Kâshmir. He was a keen and minute observer of nature as will be clear from the graphic description of the surroundings of Ujjayini and the Hymâlayas, occurring in his Meghadûta & Kumâr. Dr. Bhau Daji notes that he was the first poet that describes in his poem a living saffron, only to be found on the Hymâlayas near

♆ Pr. Apte's Essay on Kâlidasa, P. 29—32

¶ Pr. Apte's Essay on Kâlidâsa P. 37; and Julius Jolly's Nârada Brahaspati, VIII. 323, and XXII. 28.

Kâshmir, his route to this place most probably being that sketched in his Meghadûta. Kâlidâsa seems to be quite familiar with the art of painting. He describes the outlines and the details, the shades and the lines with great accuracy and it is clear that this art was greatly cultivated in his times. Agriculture seems to be in a flourishing condition from his frequent and lively reference to the cultivation of, rice & sugarcane. The word चीनांशुक gives indications of international commerce between India and China at that time. He seems to be acquainted with the Vedântic philosophy and the civil and criminal laws of the country prevalent at his time. His tenderness and delicacy of sentiments, his poetic imagery, his grandeur of description and his simplicity smoothness and felicity of expression are simply unrivalled. 'His models in poetry and drama were old writers, like Wâlmîki and Bharat. His poetical narrative and description may be said to be yet unparalled in Indian poetry'. (Pr. Apte). Kâlidâsa as Dr. Wilson observes has more fancy than Bhavabhúti. The following comparison between the two great poets made by Dr. Bhândârkar will give a good idea about their relative merits. " He (Kâlidâsa) is a greater artist than Bhavabhûti. The former suggests and indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. The characters of the latter overcome by the force of passion often weep bitterly while those of the former simply shed a few tears if they do so at all. In the language of Sanskrit critics, Kâlidâsa's *Rasa* is conveyed or is *Abhivyakta* by *Laksya* or *Vyangya* sense of words while Bhavabhûti's is conveyed by the *Vâchya* sense. " The style of Kâlidâsa is free from long and involved compounds which puzzle the student of Bhavabhûti and others of later date and is fresher and more natural. The reference to Shâkuntala in Kâmandaki's speech and the idea of a cloud messenger in Mâdhava's speech show that Bhavabhûti must have been a student and admirer of Kâlidâsa.

* Mâlavikâgnimitra is based upon historical events. The king Pushpamitra, the founder of Sanga dynasty put the last Maurya king Brihadratha to death and usurped the throne of Magadha

in 183 B. C. His son Agnimitra is mentioned in this play as ruling in Vidishâ. Mâlavikâ is the sister of Mâdhavasena and cousin of Yajnasena, the king of the Vidarbha country (Berars). A quarrel arises between Madhavasena and Yajnasena in which the latter puts down the former and assumes the seat of government for a time. Mâdhavasena with his sister secretly marches off with the intention of seeking protection from Agnimitra. He is, however, taken prisoner on the frontier by a general of Yajnasena while Mâlavikâ escapes. The prime minister of the Maurya king-the brother-in-law of Yajnasena-was kept in custody by Agnimitra. When the king Agnimitra demands the release of Mâdhavasena, Yajnasena proposes an exchange of prisoners which provokes Agnimitra to severe retaliation. He sends an army against Yajnasena, subdues him and divides the kingdom between him and Madhavasena. Buddhism and Brahmanism were both very powerful rival faiths at this time each contending hard for a supremacy over the other; and from several accounts it is almost certain that Pushpamitra was a great persecutor of the former and an admirer of the latter; while we find in the court of Agnimitra a Buddhist lady greatly honored by the court. This must lead us to the supposition that though Pushpamitra was a persecutor of the faith Agnimitra must have been an admirer of it and this might be the probable cause of the discord between the father and the son which we learn from the passage ' विगतरोषचेतसा ' in the 5th Act. Mâlavikâgnimitra furnishes us with a vivid picture of a native court in the most flourishing period of Indian history and is the genuine description of Hindu society before the Mahomedan invasion. For this reason it has an abiding historical value though we cannot of course compare it in this respect with Mrichchakatika which reveals to us the strata of Hindu society that were apparently beneath the notice of our author. The following remarks of Professor Wilson on Mâlati-Mâdhava are literally applicable to the present drama. ' The manners are purely Hindu without any foreign admixture. The appearance of women of rank in public and their exemption from any personal restraint in their own habitations are very incompatible with the presence of Mahomedan rulers. The licensed existence of

Buddha ascetics, their access to the great and their employment as teachers of science, are other peculiarities characteristic of an early date. ' We cannot, therefore, persuade ourselves to concur with his remark that this drama belongs to more degenerate times.

The hero of this drama, as we have already observed, differs very little from the author's heroes in his other two plays in the purity of manners or otherwise; yet from their Mythological associations they generally find more favour with the reader. Still it will be seen that our hero is more courteous and attentive to his harem, notwithstanding his equally strong passion for his new love. He never wants to offend his, wives and when inspite of his caution he is detected by his wife, Irâvatî, he does not hesitate even to prostrate himself before her, and when charged by his new love for showing cowardice, he frankly confesses that politeness is as sacred to him as a family observance. He is shown to possess good political knowledge as will be clear from his remarks ' अचिराधिष्ठितराज्य: ' &c. and ' तेनव्रतितथं ' &c. In the queen Dhârini we have indeed a model Hindu wife of old times. Although at first she is shown to be a little displeased and jealous of the king's attentions to a maid of honor if her service (as she supposed Mâlavikâ to be), she at once yields to a better feeling and shows her readiness to serve her lord even at the sacrifice of her own interest. At the same time she does not like to displease her co-wife Irâvatî and tries to bring her round to the path of duty by flattering and conciliatory words. Though her want of jealousy and her meek submission to the wishes of her husband in this fashion are regarded as a sign of degeneracy by Western scholars still according to Hindu notions they only prove the magnanimity of a loving Hindu wife towards her husband. In Irâvatî we have enough of jealousy and irascibility to tire us from beginning to end. She does not care even for the prostration of her lord and leaves him humbled down at her feet without the slightest attempt to return his courtesy. Yet at the close of this drama she appears to be reconciled by Dhârini. Though last, the character of Vidûshaka is not of least importance. He can claim superiority over the other Vidûshakas of the poet. His wits are more keen and cutt-

ing and show an amount of wisdom. The Vidûshakas of the other two Dramas play a passive part while ours plays an active one. It is solely to his plotting and subtle intellect that our hero owes the accomplishment of his desired object. His skill in creating an occasion to give the king an apportunity to see his love and his promptness in finding out a remedy for her liberation when she was put into close confinement clearly prove his keenness of intellect.

Nâtya otherwise termed *Drishya* or *Abhinaiya* kâvya is divided into ten classes of which Nâtaka is declared to be of the most perfect kind. The subject should always be celebrated and important. According to Sâhityadarpana the story should be selected from mythological or historical record alone. But the Dasharûpaka extends the choice to fiction or even to a mixture of them. Early writers have generally followed the latter rule; though their plots are taken from sacred poems or Purânas, they take the liberty of varying the incidents as they please. Modern bards have been more scrupulous. The hero must be a monarch or a god, and the prevailing passion is to be only one, such as love or heroism. The plot should be simple and the incidents consistent. The time allowed by Dasharûpaka for an act is one day though it is extended by some to a few days. When the action cannot be comprised within these limits, the less important events are generally communicated to the audience by some character, who serves as an interpreter of the portions omitted. The diction of Nâtaka should be perspicuous and polished. The piece to consist of not less than five and not more than ten acts. The Hindu plays never confine themselves 'to the crimes or absurdities of mankind, to the momentous changes or to the lighter vicissitudes of life, to the terrors of distress or to the gaities of prosperities; they are invariably a mingled web and blend seriousness and sorrow with levity and laughter' They never, however, offer a calamitous conclusion which constitutes a tragedy. Although they propose to excite all the emotions of the human breast, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no tragedy. Its absence is not merely an unconscious omission but it is prohibited by positive rules, and the death of either the hero or the heroine is

never to be announced. The Hindu theatre belongs to that division of dramatic composition which modern critics have agreed to term ' Romantic '. According to Hindu authorities the occasions suitable for dramatic representations are the lunar holidays, a royal coronation, assemblages of persons at fares, at religious festivals, at marriages, and also the meetings of friends, taking possession of a house or a town for the first time, or the birth of a son. In the Hindu drama every piece opens with a prelude in which the audience is made acquainted with the author the work, the actors and such part of the prior events as it is necessary for the specators to know. The actors of the prelude are never more than two —the manager and an actor or an actress. The first part of the introduction is termed पूर्वरंग and it opens with a prayer invoking the protection of some diety in favour of the audience. This is termed the Nândî. In every case the conclusion of the prelude prepares the audience for the entrance of one of the dramatic personages. The scene may be considered to be marked by the entrance of one character or the exit of another, for in general the stage is never left empty in the course of an act nor does total change of place often occur. The act is said to be marked by the exit of all the characters. The first act or the अंकमुख furnishes a clue to the whole story The ensuing acts carry on the business of the story to its final development in the last. The piece closes as it began with a characteristic benediction which is always repeated by the principal personage and expresses his wish for the general plenty and happiness.

We cannot more agreeably conclude this part of the work than by acknowledging our deep sense of obligation to all those who have rendered us material help in various ways. Our thanks are specially due to Mr. N. N. Sathe, the manager of the press for having exerted his best in bringing out this book in as correct a form and in as short a time as was possible under the circumstances of the case.

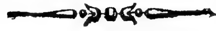
Poona.

26 th *November* 1896.

SESHADRI IYYAR.

अथ

मालविकाग्निमित्रम्।

प्रथमोऽङ्कः।

एकैश्वर्ये स्थितोऽपि प्रणतबहुफले यः स्वयं कृत्तिवासाः

कान्तासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः पुरस्ताद्यतीनाम्।

वेदादीनां विशुद्धानां विद्यानां जन्महेतवे।
पार्वतीपरतन्त्राय परस्मै वस्तुने नमः॥
भाग्यं नाम समग्रमीदृशमतिस्नेहैकपात्रं यतो
नीरं काटयवेममुद्धतारिपुध्वंसे नियुज्य स्वयम्।
नित्यं नन्दति नर्तनैरभिनवैः कान्तैर्वसन्तोत्सवैः
संतानाभ्युदयैः कुमारगिरिभूपालो नृपालोत्तमः॥

अत्र कविः कालिदासः प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवतास्मरणपूर्वकमाशिषं प्रयुङ्क्ते—**एकैश्वर्य इत्यादि**। स ईशः परमेश्वरः सन्मार्गालोकनाय सन् प्रशस्तो मार्गः पन्था मोक्षमार्गस्तस्यालोकनाय दर्शनाय वो युष्माकं तामसीं तमःसंबन्धिनीं (अज्ञानात्मिकां अंधकारप्रचुरां च) वृत्तिं प्रवृत्तिं व्यपनयत्वपाकरोत्विति संबन्धः। कथंभूत ईशः। यः प्रणतबहुफले। बहूनि (स्वर्गापवर्गादीनि) फलानि यस्मात्तत्तथोक्तम्। प्रणतानां प्रणामं कृतवताम्। भक्तानामित्यर्थः। तेषां बहुफलं तस्मिन् एकैश्वर्ये। ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यम्। एकं मुख्यम्। अनन्यसाधारणमित्यर्थः। तच्च तदैश्वर्यं च। तस्मिन् (परमेश्वरत्वे) स्थितोऽपि (तद्विशिष्टोऽपीत्यर्थः)। अणिमाद्यैश्वर्ययुक्तोऽपीत्यर्थः। स्वयमात्मना

---

(१) B. एकैश्वर्यस्थितोऽपि प्रणतबहुफलो. (२) A. B. N. G. परस्तात्

अष्टाभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्बिभ्रतो नाभिमानः
सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ॥ १ ॥

(*नान्द्यन्ते*[3])

सूत्रधारः—(*नेपथ्याभिमुखमवलोक्य* ।)[4] मारिष इतस्तावत् ।

(प्रविश्य[5])

पारिपार्श्वकः—भाव अयमस्मि ।

कृत्तिवासाः कृत्तिश्चर्म वासो वसनं यस्य स तथोक्तः (द्वीपिचर्मांबरः । तेनअकिंचन इत्यर्थः ।) यः कान्तासंमिश्रदेहोऽपि कान्तया स्त्रिया संमिश्रः संमिलितो (संयुक्तो) देहः शरीरं यस्य स तथोक्तस्तादृशोऽपि सन् । (अर्धांगीकृतनारीदेहः)। अविषयमनसाम् । न विन्द्यन्ते विषयाः शब्दादयो येषांतान्यविषयाणि । तानि मनांसि येषां ते तथोक्ताः । तेषां यतीनां संयमिनां परस्तात्परः श्रेष्ठः । दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-पञ्चमी प्रथमाभ्यो ' दिग्देशकालेष्वस्तातिः ' इत्यस्तातिप्रत्ययः । अष्टाभिस्तनुभिः पृथिव्यादिमूर्तिभिः कृत्स्नं सर्वं जगल्लोकंबिभ्रतोऽपि धारयतोऽपि यस्याभिमानः प्रणयो ममत्वं न भवति । एषु विशेषणेषु विरोधालंकारेणान्येश्वरस्य लोकातिशायित्वं व्यज्यते । अत्र प्रणतबहुफलैकैश्वर्यस्थित्या कान्तासंमिश्रणेन जगद्धरणेन ईश इत्यनेन च लोकोत्तरः कश्चिद्राजास्मिन्नाटके वर्ण्यत इति सूच्यते । सन्मार्गालोकनायेत्यनेनात्र कश्चिन्मार्गाभिनयः प्रतिपाद्यत इति सूच्यते । मार्गो नाम नाट्यविशेषः । यथोक्तम्—' मार्गोऽदेशीतितद्द्वेधा कथितं नाट्यवेदिभिः । तत्रमार्गो भवेन्नाट्यं नाट्यवेदोक्तलक्षणम् ॥ ' इति । एष नान्दीश्लोकः । नान्द्यादिलक्षणं तु शाकुन्तलव्याख्यान एवाभिहितम् । अत्र ' पदादिनियमोऽपि वा ' इति विकल्पात्पदादिनियमाभावः ॥ अथ प्रस्तावनां विवक्षुस्तदङ्गयोः प्ररोचनामुखयोः प्ररोचनां प्रस्तौति—**नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यादिना** । मारिष इतस्तावत् । आगम्यतामिति शेषः । नटः सूत्रधारेण मारिष इति वाच्यः । ' सूत्री नटेन भावेति तेनासौ मारिषेति च ' इत्युक्तत्वात् ॥ परि पार्श्वं यथा भवति तथा

---

(१) सर्वे. (२) P. नः (३) B. G. add सूत्रधारः (४) G.add अलमतिविस्तरेण. (५) B. G. add पारिपार्श्वकः

सूत्रधारः—अभिहितोऽस्मि विद्वत्परिषदा कालिदासग्रथितवस्तु मालविकाग्निमित्रं नाम नाटकमस्मिन्वसन्तोत्सवे प्रयोक्तव्यमिति । तदारभ्यतां संगीतम् ।

पारिपार्श्वकः—मा तावत् प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं परिषदो बहुमानः।

सूत्रधारः—अयि विवेकविश्रान्तमभिहितम् । पश्य ।

पुराणमित्येव न साधु सर्वं
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।

वर्तत इति पारिपार्श्वकः । नट इत्यर्थः । ' परिमुखं च ' इत्यत्र चकाराट्ठक् (सूत्रधारात्किंचिदूनगुणको नटः पारिपार्श्वकः) ॥ **अभिहितोऽस्मी-त्यादि** । विद्वत्परिषदा विदुषां विपश्चितां परिषत्सभा तया । अनेन सभा-प्रशंसा कृता । कालिदासग्रथितवस्तु कालिदासेन ग्रथितं वस्तु कथा (अभिनयपदार्थजातं) यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । मालविकाग्निमित्रम् । ' अ-धिकृत्य कृते ग्रन्थे ' इत्यण् । यथा मालतीमाधवम् (मालविकासहितोऽ-ग्निमित्रः शाकपार्थिवादित्वात् समासः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । द्वंद्वसमासत्वे किरातअर्जुनीयवत् छप्रत्ययः स्यात् । प्रयोक्तव्यमभिनेतव्यम् । अभिनयश्च यद्यपि तत्रत्यपात्राणामेव तथापि तदुपलक्षितग्रन्थस्यापि स उपचर्यते)। वसन्तोत्सव इत्यनेन कालनिर्देशः कृतः। संगीतं नाम कार्यत्रयम्। तदुक्तं संगीतरत्नाकरे—' नृत्तं गीतं तथा वाद्यं त्रयं संगीतमुच्यते ' इति । आरभ्यतां प्रयोक्तुं यत्नः क्रियताम् ॥ मा तावत् । मा इति निवारणे । भास—कविपुत्र—सौमिल्लकाः कवयः प्राक्तनाः । प्रबन्धान्रूपकाणि । अति क्रम्योल्लङ्घ्य । परिहृत्येत्यर्थः। कालिदासस्य कालिदासनामधेयस्य कवेः । क्रियायां कृतौ रूपके । कथं बहुमान आदरातिशयः । कथमिति आक्षेपे ॥ विवेकश्रांतं विवेकदुर्बलम् । (विवेको विश्रान्तो निवृत्तो यस्मात् निष्ठान्तस्य-परनिपातः)॥ विवेकशून्यमित्यर्थः॥ क्रियाविशेषणं चैतत् ।**पुराणमित्या-**

---

(१) A. B.G. T. P. om विद्वत्. (२) B. G. N. T. P. Read मातावत् । &c (३) A. भासकविसौमिल्लकाविमित्रादीनां. B. G. T. धावकसौमिल्लकविपुत्रादीनां. N. भाससौमिल्लककविपुत्रादीनां. (४) B. G.T. कृतौ किं कृतो बहुमानः N. om परिषदो.

सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भजन्ते

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ २ ॥

पारिपार्श्वकः--आर्यमिश्राः प्रमाणम् ।

सूत्रधारः--तेन हि त्वरतां भवान् ।

शिरसा प्रथमगृहीतामाज्ञामिच्छामि परिषदः कर्तुम् ।

देव्या इव धारिण्याः सेवादक्षः परिजनोऽयम् ॥ ३ ॥

(इति[1] निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

दि । सर्वं काव्यं कवेः कर्म । कृतिरित्यर्थः । पुराणमित्येव पुराणत्वादेव साधु रम्यं न भवति ।नवमिति च नवत्वादेव अवद्यं गर्ह्यं न भवति । किंतु सन्तो विद्वांसः (सदसद्विवेकिनः) परीक्ष्य पुराणं नवं च काव्यं गुणतो दोषतश्च परामृश्य अन्यतरत्तयोरेकं पुराणं नवं वा । गुणयुक्तमित्यर्थः । भजन्ते स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । मूढोऽज्ञस्तु परप्रत्ययनेयबुद्धिः परस्यान्यस्य प्रत्ययेन ज्ञानेन (विश्वासेन तच्छ्रद्धादर्शनेनेतियावत्) नेया प्राप्या बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । (तथा च प्रेक्षावताम् गुणदोषावेव गौरवागौरव-योस्तंत्रत्वे न नव्यप्राचीनत्वे इत्यतोऽत्र ग्रन्थे बहुगुणवत्वात् प्रेक्षावताम् प्रवृत्तिः स्यात् नतु नव्यत्वेनानादर इति भावः) । अनेन कविकाव्यप्रशंसा कृता ॥ **शिरसेत्यादि** । एवं परिषदः (प्रसाद्याभिनयार्थं तदाज्ञां जिघृक्षुः प्रकृतपात्रप्रवेशनाय कथां प्रस्तौति ।) शिरसा मूर्ध्ना प्रथमगृहीतां पूर्व-स्वीकृताम् । शिरसा ग्रहणेन भक्त्यतिशयो गम्यते । परिषदः सभाया आज्ञां शासनं कर्तुं निर्वर्तयितुमिच्छाम्यभिलषामि । अत्रोपमामाह-धारिण्या देव्याः । धारिणी नाम कथानायकस्य पत्नी । तस्या आज्ञां सेवा दक्षः परिचर्यानिपुणोऽयं (पुरोवर्ती अनंतरमेवरंगभूमौ प्रवेक्ष्यंतं राज्ञी-परिजनं अंगुल्या निर्दिशन्नाह ।). परिजन इव । परिचारको जनः परि-जनः । अनेन पात्राक्षेपहेतुः प्रयोगातिशयो नाम मुखाङ्गमुक्तं भवति ॥ **प्रस्तावना** ॥ कविरिदानीमङ्कमारभमाणः कथोपयोगितया प्रथमं मिश्र-

---

(1) A. P. om. इति.

(ततः प्रविशति चेटी)

चेटी—आणतम्हि देवीए धारिणीए । अइरप्पउत्तोवदेसं चलिअं णामणट्टअं अन्तरेण कीरिसी मालविएत्ति णट्टाआरिअं अज्जगणदासं पुच्छिदुं । ता जाव संगीदसालं गच्छम्हि । (इति परिक्रामति) । (क)

(ततः प्रविशत्यपराचेटी आभरणहस्ता ।)

प्रथमा—(अन्यां दृष्ट्वा) हला कोमुदीए कुदो दे इअं धीरदा । जं समीवे वि अदिक्कमन्ती इदो दिट्ठिं ण देसि । (ख)

द्वितीया—अम्हो बउलावलिआ । सहि देवीए इदं सिप्पिसआसादो आणीदं सप्पमुद्दासणाहं अङ्गुलीअअं सिणंद्धि णिज्झाअन्ती तुह उवालम्भे

(क) आज्ञप्तास्मि देव्या धारिण्या । अचिरप्रवृत्तोपदेशं चलितं नाम नाट्यमन्तरेण कीदृशी मालविकेति नाट्याचार्यमार्यगणदासं प्रष्टुम् । तद्यावत्संगीतशालां गच्छामि ।

(ख) हला कौमुदिके कुतस्त इयं धीरता। यत्समीपेऽप्यतिक्रामन्तीतो दृष्टिं न ददासि ।

विष्कम्भं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति **ततः प्रविशतीत्यादिना ।** अन्तरेणेत्ययं निपात उपदेशार्थे वर्तते । चलितं नामनृत्त (नाट्य) विशेषः । तदुक्तं ' तदेतच्चलितं नाम साक्षाद्यदभिनीयते । व्यपादिश्य पुरावृत्तं स्वाभिप्रायप्रकाशकम् ' ॥ इति ॥ (वृषपर्वदुहितुः शर्मिष्ठायाः कृतिश्चतुर्भिः पदैः समन्वितं छलिकं नामनाटकं । अचिरमुपनीता उपदेशग्रहणार्थं धृतनियमा । कीदृशं उपदेशं गृह्णातीति जिज्ञासार्थं नाट्याचार्यसमीपे सखीप्रेषणमिति द्रष्टव्यं) । (धैर्यम् चांचल्यं प्रकृतविषयमुपेक्ष्य विषयान्तरेऽनासक्ततेत्यर्थः ।) यत्समीपेनाप्यतिक्रामन्तीतो दृष्टिं न ददासि ॥ अहो

(१) N. T. बकुलावलिका. (२) T. अचिरोवणीदा. (३) B. N. G. T. छलिअं (छलिकं) (४) T. अन्तरे (उवदेसग्गहणे) .·N (५) दाव (तावत्). (६) P. om. ततः (७) B. N. G. T. आभरणहस्ता द्वितीया चेटी. (८) B. N. G. T. अन्या.(९) N. समीवेण. (१०) N. Interchange. (११) B. N. G. T. णाअ (नाग). (१२) B. T. G. णिज्झालअन्ति (निभालयन्ती).

पडिदम्हि । (क)

बकुलावलिका—(विलोक्य) ठाणे क्खु सज्जदि दिट्ठी । इमिणा अङ्गुलीअएण उब्भिण्णकिरणकेसरेण कुसुमिदो विअ दे अग्गहत्थो पडिभादि । (ख)

कौमुदिका—हला कहिं पत्थिदा सि । (ग)

बकु०—देवीए एव्व वअणेण णट्टाआरिअं अज्जगणदासं उवदेसग्गहणे कीरिसी मालविएत्ति पुच्छिदुं । (घ)

(क) अहो बकुलावलिका । सखि देव्या इदं शिल्पिसकाशादानीतं सर्पमुद्रासनाथमङ्गुलीयकं स्निग्धं निध्यायन्ती तवोपालम्भे पतितास्मि ।

(ख) स्थाने खलु सज्जति दृष्टिः । अनेनाङ्गुलीयकेनोद्भिन्नकिरणकेसरेण कुसुमित इव तेऽग्रहस्तः प्रतिभाति ।

(ग) सखि कुत्र प्रस्थितासि ।

(घ) देव्या एव वचनेन नाटयाचार्यमार्यगणदासमुपदेशग्रहणे कीदृशी मालविकेति प्रष्टुम् ।

(आकस्मिकदर्शने हर्षाश्चर्यद्योतकं अहो इत्यव्ययं) बकुलावलिका सखि इदं देव्याः शिल्पिसकाशादानीतं नागमुद्रासनाथमङ्गुलीयकं (नागमुद्रया नागविषहारकमणिखचितया मुद्रया नामांकनयोग्ययंत्रभेदेन सनाथं युक्तं । अनेन विषहारकमणिना विदूषकस्य कृत्रिमविषापहारो भविष्यतीति चतुर्थेऽङ्के व्यक्तीभविष्याति ।) स्निग्धं निध्यायन्ती पश्यन्ती तवोपलम्भे पतितास्मि ॥ अनेनाङ्गुलीयकेनोद्भिन्नकिरणकेसरेण कुसुमित इव तेऽग्रहस्तः ॥ नाटकाचा-

---

(१) B. G. N. T. read प्रथमा and द्वितीया all through for बकु. and कौम. (२) B. N. G. T. om. (३) B. G. T. add दे (४) B. G. T. N. om. (५) P. add तुमम; तुंम उण. (६) A add सुणाहि. (७) B. G. N. T. om (८) N. णाडआ° (९) B. G. T. last पुच्छिदुं here and N. देक्खिदुं and om. last पुच्छिदुं.

कौमु०—सहि ईरिसेण वाव्वारेण असंणिहिदा वि दिट्ठी[1] किल सा भट्टिणा। (क)

बकु०—आम्[2]। देवीए पस्सगदो सो जणो चित्ते दिट्ठो। (ख)

कौमु०—कहं विअ। (ग)

बकु०—सुणाहि। चित्तसालं गदा देवी पच्चग्गवण्णराअं चित्तलेहं[3] आअरिअस्स ओलोअन्ती चिट्ठइ। तहिं अन्तरे भट्टा[4] उवट्टिओ। (घ)

कौमु०—तदो तदो। (च)

बकु०—तदो[5] अ उवआराणन्तरं एक्कासणोवविट्ठेण भट्टिणा चित्तगदाए देवीए परिअणमज्झगदं आसण्णअरं[6] तं पेक्खिअ देवी पुच्छिदा। (छ)

कौमु०—किंविअ[7]। (ज)

(क) सखि ईदृशेन व्यापारेणासंनिहितापि दृष्टा किल सा भर्त्रा।

(ख) आम्। देव्याः पार्श्वगतः सजनश्चित्रे दृष्टः।

(ग) कथमिव।

(घ) शृणु। चित्रशालां गता देवी प्रत्यग्रवर्णरागां चित्रलेखामाचार्यस्यावलोकयन्ती तिष्ठति। तस्मिन्नन्तरे भर्तोपस्थितः।

(च) ततस्ततः।

(छ) ततश्चोपचारानन्तरमेकासनोपविष्टेन भर्त्रा चित्रगताया देव्याः परिजनमध्यगतामासन्नतरां (चरां) तां प्रेक्ष्य देवी पृष्टा।

(ज) किमिव।

र्यमार्यगणदासं प्रष्टुम् उपदेशग्रहणे कीदृशी मालविकेति ॥ सखि ईदृशेन व्यापारेणासंनिहितापि सा कथं भर्त्रा दृष्टा। (ईदृशेन अभिनयशिक्षण व्यापारेण कर्मणा तदभ्यासाय अन्यत्रावस्थितेरावश्यकत्वात् न तस्याः तत्र संनिधिसंभव इत्याह असन्निहितेति देव्याः अन्तः पुरस्य वेत्यर्थः। कथं

---

(१) B. G. N. T. सा कहं भट्टिणा दिट्ठा. (२) B. G. N. T. सो जणो देवीए &c. (३) B. G. T. add जदा. (४) N. om & add अ after भट्टा. (५) B. G. T. N. om. तदो अ. (६) B. G. T. आसण्णपरिआरिअ & N. आसण्णदारिअं). (७) B. G. N. T. किं त्ति

बकु०—अपुव्वा[1] इअं दारिआ तुह[2] आसण्णा आलिहिदा किंणामहे अत्ति । (क)

कौमु०—आकिदिविसेसेसु[3] आअरो पदं करेइ । तदो तदो । (ख)

बकु०—तदो अवहीरिअवअणो भट्टा[4] संकिदो देवीं पुणोवि[5] अणुबन्धिदुं पउत्तो । तदो[6] कुमालीए वसुलच्छीए आचक्खिदम् । आवुत्त[7] एसा मालविएत्ति । (ग)

कौमु०—(सस्मितम् ।) सरिसं क्खु बालभावस्स । तदो[8] वरं कहेहि । (घ)

बकु०—किं अण्णं । संपदं मालविआ सविसेसं भट्टिणो दंसणपहादो रक्खीअदि । (च)

(क) अपूर्वेयं दारिका तवासन्नालिखिता किंनामधेयेति ।

(ख) आकृतिविशेषेष्वादरः पदं करोति । ततस्ततः ।

(ग) ततोऽवधीरितवचनो भर्त्ता शङ्कितो देवीं पुनरप्यनुबन्द्धुं प्रवृतः । ततः कुमार्या वसुलक्ष्म्याख्यातम् । आउत्त एषा मालविकेति ।

(घ) सदृशं खलु बालभावस्य । ततः परं कथय ।

(च) किमन्यत् । सांप्रतं मालविका सविशेषं भर्तुर्दर्शनपथाद्रक्ष्यते ।

भर्त्रा दृष्टेत्युक्तिः प्रकृतकथाप्रसंगार्थः । अनेन च कथोद्घातेन तस्याः भर्तुश्च प्रवेशो भविष्यतीति प्राक्सूचितं । ' असूचितस्य प्रवेशो नास्ति । इति नाटकसंप्रदायात् तत्सूचनं) । आमेत्यभ्युपगमे (आमइत्यंगीकारे) । स जनो देव्याः पार्श्वगतश्चित्रे दृष्टः । (प्रत्यग्रः वर्णस्य रागो यत्र चित्रलेखायां तादृशी) । भर्ता चोपस्थितः । आसन्नदारिकां । अपूर्वेयं दारिका आसन्नाच देव्या आलिखिता किंनामधेयेति ॥

---

(१) A. अपूव्वरूवा (२) B. G. T. देवीए आसण्णा N. आसण्णा अ देवीए (३) B. G. T. आकिदिविसेसे (आकृतिविशेषे). (४) N. P. om. (५) N. om. अवि and A. पुणो पुणो वि णिब्बधिदुं. (६) B. G. N. T. अज्ज. or अज्जउत्त P. N. add जाव देवी ण कहेदि दाव. (७) B. G. N. T. एवं (८) N. तदोवर and B. G. T. तदो अवरं.

कौमु०—हला अणुचिट्ठ अप्पणो णिओअं । अहं वि एदं अङ्गुली-अअं देवीए उवणइस्सम् । (इति निष्क्रान्ता) (क)

बकु०–(परिक्रम्यावलोक्य च ।) एसो णट्टाआरिओ अज्जगणदासो[4] संगीदसालादो णिक्कमादि[5] । जाव से अत्ताणं दंसेमि । (इति परिक्रामति ।) (ख)

(प्रविश्य[6])

गणदासः—कामं खलु सर्वस्य[7] कुलविद्या बहुमता । न पुनरस्माकं नाट्यं प्रति मिथ्यागौरवम् । कुतः[8] ।

देवानामिदमामनन्ति मुनयः कान्तं[9] क्रतुं चाक्षुषं

(क) हला अनुतिष्ठ आत्मनो नियोगम् । अहमप्येतदङ्गुलीयकं देव्या उपनेष्यामि ।

(ख) एष नाट्याचार्य आर्यगणदासः संगीतशालातो निष्क्रामति । यावदस्मायात्मानं दर्शयामि ।

(अवधीरितं देव्या प्रत्युत्तरादानेन अवज्ञातं वचनं यस्य अत एव शंकितः शंका मद्वचनश्रवणेऽपि कथं नोत्तरं दत्तमित्यत्र केनचित् कारणेन भवितव्यं नवेत्याकारकः संशयो जातो यस्य तारकादित्वात् इतच् ।) आर्य एष इत्यादि । ' अपुव्वा इअं दारिआ ' इत्यारभ्य ' दंसणपहादो रक्खीअदि ' इत्यन्तेन वाक्यकदम्बकेन गम्यमानो मालविकागोचरो राज्ञोऽभिलाषोऽत्र नाटके बीज-मित्यनुपस्थेयम् ॥ सखि आत्मनो नियोगमनुतिष्ठ । एष नाट्याचार्यः संगी-तशालातो निर्गच्छति । **देवानामित्यादि** । मुनयो भरतमतङ्गादय इदं नाट्यं

---

(१) B. G. T. N. अत्ताणो. (२) N. अत्ताणो णिओअं अणुचिट्ठ. (३) A. P. देवीए अंगुलिअअं &c. (४) B. G. N. T. om. (५) B. G. N. T. णिग्गच्छदि. (६) B. G. add गणदासः here. (७) B. G. N. T. add. अपि. (८) B. G. T. कुतः । तथाहि । N. तथाहि- (९) N. शान्तम.

रुद्रेणेदमुमाकृतव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा ।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाप्येकं समाराधनम् ॥ ४ ॥

देवानामिन्द्रादीनां क्रतुं यज्ञं (संकल्पं च) आमनन्ति । (एतद्दर्शने चक्षुषः प्रीतिकरी देवानामभीष्टयज्ञसंकल्पयोः प्राप्तिरित्यर्थः) कीदृशम् । कांतं (शान्तं) सौम्यम् । पशुविशसनादिरहितमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । चाक्षुषं चक्षुरनुभाव्यम् । (तेन वास्तविकयज्ञादस्य विशेषः) । अस्य नाट्यस्य क्रतुत्वनिरूपणं चतुर्वेदसारनाट्यवेदविहितकर्मत्वादिति मन्तव्यम् । तथा च कुमारसंभवे–' कर्म यज्ञः फलं स्वर्गः ' इति । अत्र चतुर्वेदसारत्वं भारतीये प्रतिपादितम्–' सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शनम् । नाट्यसंज्ञमिमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥ एवं संकल्प्य भगवान्सर्वान्वेदाननुस्मरन् । नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥ जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतमेव च । यजुर्वेदादभिनयान्रसानाथर्वणादपि ॥ वेदोपवेदसंबद्धो नाट्यवेदो महात्मना । एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा ललितात्मना ॥ उत्पाद्य नाट्यवेदं तु ब्रह्मोवाच सुरेश्वरम् ॥ इति ' प्रकारान्तरेणाप्यस्य क्रतुत्वं प्रतिपादितम–' प्रयोगं यश्च कुर्वीत प्रेक्षते चावधानवान् ॥ यागतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञयाजिनाम् । या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयान्नरः ॥ ' इति । पुनः कीदृशमिदं नाट्यम् । रुद्रेणेश्वरेणोमाकृतव्यतिकरे उमया पार्वत्या कृतो व्यतिकरः संबन्धो यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्स्वाङ्गे आत्मदेहे द्विधा द्विप्रकारेण लास्यताण्डवरूपेण विभक्तं पृथक्कृतम् । (स्त्रीपुंसयोर्नृत्ययोर्भेदात् हररूपार्धांगेन पुंनर्तनं गौरीरूपार्धांगेन च स्त्रीनिर्तनंकृतमित्यर्थः) तथा चोक्तं संगीतविद्याविनोदे–' उद्दण्डताण्डवमुदञ्चितलास्यलीलां कर्तुं स्वयं युगपदेव समुत्सुकात्मा । यःकामिनी कलितकम्रतरार्धकायः सोऽयं विभाति विभुरादिनटः सुराणाम् ॥ ' अत्र नाट्ये त्रैगुण्योद्भवं । त्रयो गुणाः सत्वरजस्तमांस्येव त्रैगुण्यम् । चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । तस्मादुद्भवमुद्भूतं लोकचरितं लोकानां लोकस्थानां (प्रशस्यानां) रामाद्यनुकार्याणां चरितं (चेष्टितं) सुखदुःख-

---

(१) स्वांगैः (२) N. समाराधकम्.

बकु०—(उपगम्य ।) अज्ज वन्दामि । (क)

गण०—भद्रे चिरं जीव ।

बकु०—अज्ज देवी पुच्छादि । अवि उवदेसग्गहणे णादिकिलिस्सादि वो सिस्सा मालविएत्ति । (ख)

गण०—विज्ञाप्यतां देवी परमनिपुणा मेधाविनी चेति । किं बहुना ।

यद्यत्प्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते मया तस्यै ।

(क) आर्य वन्दे ।

(ख) आर्य देवी पृच्छति । अप्युपदेशग्रहणे नातिक्लिश्यति वः शिष्या मालविकेति ।

मिश्रात्मकं चरित्रं नानारसं नाना बहुविधा रसाः प्रीतयो यस्मात्तथोक्तम् । दृश्यते ज्ञायते । सामाजिकैरनुभूयत इत्यर्थः । लोकानुकार्यस्य चरितं सुखदुःखमिश्रात्मकमपि नाट्येनाभिनीयमानं सत्सुखरूपेणैव प्रतीयत इति भावः । पुनः कीदृशम् । नाट्यं नटनप्रयोगः । एकमप्येकैकमपि भिन्नरुचेर्भिन्ना बहुविधा रुचयः प्रीतयोयस्य स तथोक्तस्तस्य जनस्य बहुधा बहुप्रकारेण शृङ्गारहास्यादिरूपेण समाराधनं संतर्पकम् । तथा चोक्तं भारतीये—त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ॥ धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामोपसेविनाम् । अर्थोपजीविनामर्थो धृतिरुद्विग्नचेतसाम् ॥ नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् । लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥एतद्रसेषु भावेषु सर्वकर्मक्रियासु च । सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला । नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येऽस्मिन्यन्न दृश्यते ॥ ॥ इति ॥ **यद्यदित्यादि** ॥ प्रयोगविषयेऽभिनयार्थे मया तस्यै मालविकायै यद्यद्भाविकं भाववत् (शृंगाराद्यवस्थाविशेषाय हितंठक्) । 'अतइनिठनौ । इति ठन् । नृत्यमित्यर्थः ।

---

(१) B. G. N. T. उपेत्य. (२) B. G. T. अज्जं (आर्यं). (२) N. क्लिश्नाति, P. क्लेशयति, B. G. क्लिश्यते. (३) B. G. N. T. add भद्रे. (४) P. विभाव्यतां.

तत्तद्विशेषकरणात्प्रत्युपदिशतीव मे बाला ॥ ५ ॥

बकु०—(आत्मगतम्) अदिक्कमन्तिं[1] विअ इरावदिं पेक्खामि[2] । (प्रकाशम् ।) किदत्था दाणिं वो सिस्सा जस्सिं[3] गुरुअणो एवं तुस्सदि । (क)

गण०—भद्रे तद्विधानामसुलभत्वात्पृच्छामि । कुतो देव्यास्तत्पात्र[4]मानीतम् ।

बकु०—अत्थि देवीए वण्णावरो भादा वीरसेणो णाम । सो[5] भट्टिणा अन्तपालदुग्गे मन्दाइणीतीरे ट्ठाविदो[6] । तेण सिप्पाहिआरे जोग्गा इअं दारिएत्ति[7] भइणीएँ[8] उवाअणं पेसिदा । (ख)

(क) अतिक्रामन्तीमिवेरावतीं प्रेक्षे । कृतार्थेदानीं वः शिष्या यस्यां गुरुजन एवं तुष्यति ।

(ख) अस्ति देव्या वर्णावरो भ्राता वीरसेनो नाम भर्त्रान्तपालदुर्गे मंदाकिनीतीरे स्थापितः । तेन शिल्पाधिकारे योग्येयं दारिकेति भगिन्योपायनं प्रेषिता ।

यथोक्तं—' आङ्गिकाभिनयप्रायमल्पवाचि ससात्विकम् । भावानामास्पदं नित्यं पदार्थव्यञ्जनात्मकम् ।।इति।। उपदिश्यते । बोध्यते । तत्तद्विशेषकरणात्तस्य तस्य भाविकस्य विशेषेणातिशयेन करणं निर्वर्तनं तस्मात्सा बाला (बाल्यावस्थापन्नापि वयसा) मे प्रत्युपदिशतीव । अनेन तस्या नृत्ये प्राविण्यातिशयो गम्यते ।। (यो हि विशेषज्ञः स शिक्षकः इतिसंप्रदायात्) । अतिक्रान्तामिवेरावतीम् पश्यामि (इरावती अप्सरो विशेषः) । (वर्णतोऽवरः तत्पितुः वैश्यागर्भजातत्वात् तस्यावरत्वम्) वीरसेनो नाम भर्त्रा नर्मदातीरेऽन्तपालदुर्गे स्थापितः।

(१) N. अदिक्कंतं (अतिक्रांतां). (२) N. पेच्छामि (पश्यामि). (३) N. जाए (यस्यां) (४) B. G. N. T. देव्या तत्. (५) N. om. (६) B. G. T. अन्तवालदुग्गे णम्मदातीरे. N. णम्मदातीरे अन्तवालदुग्गे. णम्मदाकूले. P. मंदाइणीदीरे. (७) N. add भणिअ. (८) B. G. T. बहिणीए (N. भइणीए) देवीए.

गण॰—(आत्मगतम् ।) आकृतिविनयप्रत्ययादेनामनूनवस्तुकां संभावयामि । (प्रकाशम् ।) मयो भद्रे यशस्विना भवितव्यम् । यतः ।

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं व्रजति शिल्पमाधातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्तौ मुक्ताफलतां पयोदस्य ॥ ६ ॥

बकु॰—अह कहिं वो सिस्सा । (क)

गण॰—इदानीमेव पञ्चाङ्गाभिनयमुपदिश्य विश्रम्यतामित्यभिहिता दीर्घिकावलोकनगवाक्षगता प्रवातमासेवमाना तिष्ठति ।

बकु॰—तेण हिं अणुजाणादु मं अज्जो । जाव से अज्जपरितोसणिवेदणेण उच्छाहं वड्ढेमि । (ख)

(क) अथ कुत्र वः शिष्या ।

(ख) तेन ह्यनुजानातु मामार्यः । यावदस्या आर्यपरितोषनिवेदनेनोत्साहं वर्धयामि ।

तेन शिल्पाधिकारे कलाविद्याधिगम इयं योग्या दारिकेति भणित्वा भगिन्या देव्या उपायनं प्रेषिता ॥ अनूनवस्तुकामनूनमनल्पं विशिष्टं वस्तु वृत्तं यस्याः सा तथोक्ता तां संभावयामि मन्ये । **पात्रविशेष इत्यादि ।** आधातुरुपदेष्टुः शिल्पं कलाविद्या पात्रविशेषे विशिष्टपात्रे न्यस्तं निहितं सत् गुणान्तरं गुणविशेषं व्रजति प्राप्नोति । अत्रोपमामाह—पयोदस्य मेघस्य जलं समुद्रशुक्तौ न्यस्तं सत् मुक्ताफलतां मौक्तिकत्वमिव ॥ अथ किम् । अथ कुत्र वः शिष्या ॥ **इदानीमित्यादि ।** पञ्चाङ्गाभिनयं पञ्च अङ्गानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रेरणामित्यर्थः । तस्याभिनयः प्रयोगस्तमिदानीमिदैवोपदिश्य

---

(१) B. G. N. T. आकृतिविशेषप्रत्ययात्. P. आकृतिप्रत्ययात्. (२) B. G. N. T. भद्रे मयापि. (३) पात्रविशेषन्यस्तं. (४) B. G. T. अज्ज. for अह and N. add अह इ. (५) B. G. T. दाणिं. (६) B. G. T. पंचांगादिकमभिनयं. पंचांगमभिनयं. (७) B. G. N. T. add मया. (८) अग्रपातं पुरोवातं. (९) N. add पुणो. (१०) N. अज्जस्स परितोस. &c.

गण०—दृश्यतां सखी । अहमपि लब्धक्षणः स्वगृहं गच्छामि ।

(इतिनिष्क्रान्तौ ।)

[1]मिश्रविष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशत्येकान्तस्थ[2]परिजनो मन्त्रिणा लेखहस्तेनान्वास्यमानो राजा ।)

राजा—(अनुवाचितलेखममात्यं विलोक्य ।) वाहतव[3] किं प्रतिप[4]-द्यते वैदर्भः ।

अमात्यः—[5]आत्मविनाशम् ।

राजा—[6]संदेशमिदानीं श्रोतु[7]मिच्छामि ।

शिक्षयित्वा । प्रवातं प्रशस्तो वातो यस्मिन्देशे स तथोक्तस्तम् । प्रेरणस्याङ्गपञ्चकमुक्तं संगीतरत्नाकरे-' नृत्तं तथा च कैवारो मर्मरो जागरं (वागडं) तथा । गीतं चेति समाख्यातं प्रेरणस्याङ्गपञ्चकम् ॥ त्रिभिस्त्वेतत्प्रयोज्यं स्यात्कैवारं जागरं विना । (चित्ताक्षिभ्रूहस्तपादैरंगैश्चेष्टादिसाम्यतः । पात्राद्यवस्थाकरणं पञ्चांगोऽभिनयो मतः ॥ इत्युक्तपञ्चागकं आदिपदेन ' भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आंगिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्विकस्तथा ' इत्युक्तचतुरंगकं । अभिनयं पात्रादेः चित्तादिभिः साम्यकरणं । प्रकृष्टो वातस्तमासेवमाना भजमाना ।) इति । अत्र पञ्चाङ्गरूपनृत्तान्तरोपक्रमकथनेन चलितकनृत्तं साकल्येन परिचितमिति सूच्यते । तेन हि पुनरनुजानातु मामार्यः । यावदस्या आर्यस्य परितोषनिवेदनेनोत्साहं वर्धयामि । लब्धक्षणो लब्धः प्राप्तः क्षणो निर्व्यापारस्थितिर्विश्रमो येन स तथोक्तः स्वगृहमात्मगृहं गच्छामि । **मिश्रविष्कम्भकः** ॥ **ततः प्रविशतीत्यादि** । (अन्वास्यमानः पश्चादुपवेशनेन सेव्यमानः । अन्वासितमरुंधत्योति वत् अनुपूर्वकासतेः सकर्ममकत्वम् ।) वाहतवेति तस्यामात्यस्य संज्ञा । वैदर्भो विदर्भराजः किं प्रतिपद्यते किं कार्यं मन्यते ॥ संदेशं संदिष्टार्थं श्रोतुमिच्छामि ॥ अनेन वैदर्भेणेदं प्रतिलिखितं प्रत्युत्त-

---

(१) B. G. N. T. A. विष्कंभः (२) B. G. N. T. स्थित°. (३) वाहतक. (४) B. G. T. वाहतक. (५) B. G. N. T. add देव. (६) T. निदेशं, B. G. निर्देशं. (७) B. G. T. ज्ञातुं.

अमात्यः—इदमिदानीमनेन प्रतिलिखितम् । पूज्येनाहमादिष्टः । पितृव्यपुत्रो भवतः कुमारो माधवसेनः प्रतिश्रुतसंबन्धो ममोपान्तिकमुपागच्छेन्नन्तरा त्वदीयेनान्तपालेनावस्कन्द्य गृहीतः । स त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्यो मोचयितव्य इति । तन्न वो न विदितम् यत्तुल्याभिजनेषु भूमिधरेषु राज्ञां वृत्तिः । अतोऽत्र मध्यस्थः पूज्यो भवितुमर्हति । सोदर्या पुनरस्य ग्रहणविप्लवे विनष्टा । तदन्वेषणाय प्रयतिष्ये । अथावश्यमेव माधवसेनो पूज्येन मोचयितव्यः श्रूयतामभिसंधिः ।

रत्वेनाभिलिखितम् । पूज्येन पूजार्हेण त्वया । अग्निमित्रेणेत्यर्थः । अहं वैदर्भ आदिष्ट आज्ञप्तः । तमेवादेशं विवृणोति—**भवत इत्यादिना** भवतस्तव (वैदर्भस्य) पितृव्यपुत्रः पितृभ्रातृसुतो माधवसेनो-नाम प्रतिश्रुतसंबन्धः प्रतिश्रुतोऽङ्गीकृतः संबन्धः कन्यकाप्रदानरूपो येन स तथोक्तः । ममोपान्तिकं मत्समीपं (अग्निमित्रस्य समीपं) उपसर्पन्नुप गच्छन्नागच्छन्नन्तरा मध्ये त्वदीयेन त्वत्संबन्धिना (वैदर्भसंबन्धिना) अन्तपालेन (अन्तस्य पर्यन्तस्य पालेन रक्षकेण) सीमादुर्गरक्षकेणावस्कन्द्य पथि प्रहृत्य गृहीतो निरुद्धः (अवरुध्य निगृहीतः) । बन्दीकृत इत्यर्थः । स माधवसेनस्त्वया भवता वैदर्भेण मदपेक्षया (अग्निमित्रे) मय्यपेक्षा इच्छा । स्नेह इत्यर्थः । तया हेतुना । सकलत्रसोदर्यो भार्याभगिनीसहितः । 'वोपसर्जनस्य' इतिसहशब्दस्य सादेशः । मोक्तव्यो विसर्जनीयः । इति समाप्ती । एतावता वैदर्भेणाग्निमित्रप्रेषितपत्रिकार्थानुवादः कृत इत्यनुसंधेयम् । इतः परं प्रत्युत्तररूपं वैदर्भवचनमुच्यते—**एतन्ननु वो विदितमित्यादि** । एतद्वक्ष्यमाणं वो युष्माकं विदितं नन्वित्यत्र काकुरनुसंधेया । तुल्याभिजनेषु समानवंशेषु । ज्ञातिष्वित्यर्थः । (तथा च माधवसेनः अस्माकमेकान्वयजः तत्र ज्ञातिभिःसह वैरं विशेषतो नृपाणां भवत्येव ।

---

(१) प्रतिलेखित. (२) B. G. N. T. उपसर्पन्. (३) N. मोक्तव्यः (४) B. G. T. तत्र वो न विदितं, N. एतन्न नु वो विदितं P. तन्नवो विदितं. (५) A. भूमिभरेषु. P. भूमेरिव N. om. (६) P. प्रवृत्तिः (७) A. P. om. (८) B. G. सोदरी; T. सोदरा. (९) B. G. T. यतिष्ये. (१०) B. G. N. अथवा अवश्यं. (११) B. G. N. T. add मया. (१२) add मम.

[1]मौर्यसचिवं विमुञ्चति यदि पूज्यः संयतं मम श्यालम् ।
मोक्ता माधवसेनं ततो ऽहमपि बन्धनात्सद्यः ॥ ७ ॥ [2]इति ।

राजा—([3]सरोषम्) कथं । कार्यविनिमयेन मयि [4]व्यवहरत्यनात्मज्ञः । वाहतव प्रकृत्यामित्रः प्रतिकूल[5]चारी च मे वैदर्भः । तद्यातव्यपक्षे स्थितस्य पूर्वसंकल्पितमु[6]न्मूलनाय वीरसेन[7]प्रमुखं दण्डचक्रमाज्ञापय ।

अमात्यः—यदाज्ञापयति देवः ।

राजा—अथवा किं भवान्मन्यते ।

अमात्यः—शास्त्रदृष्टमाह देवः । [8]कुतः ।

अतः कारणादस्मिन् विषये पूज्योऽग्निमित्रो भवान् मध्यस्थः मध्ये उभयपक्षसाहाय्यस्याभावे स्थितः ।) राज्ञां वृत्तिर्वर्तनमीदृश्येवंविधेति यत्तन्ननु वो विदितमिति संबन्धः । अतोऽस्मात्कारणादतास्मिन्नर्थे पूज्यो भवान्मध्यस्थः समो भवितुमर्हति । अस्य माधवसेनस्य सोदर्या पुनः स्वसा पुनर्ग्रहणविप्लवे विनष्टा तिरोहिता । (सोदरेत्युक्तिः प्रकृतकथोपयोगिनी तच्चाग्रेस्पष्टं भविष्यति ।) तदन्वेषणाय तस्या अन्वेषणाय गवेषणाय प्रयतिष्ये । अथ वेति पक्षान्तरे । (माध्यस्थ्यं विहाय माधवसेनपक्षपातित्वं कर्तव्यं चेत् तत्राह । अथेति । अथ माध्यस्थ्यं विहाय माधवसेनपक्षपातित्वे मया वैदर्भेण हेतुकर्त्रा पूज्येन मान्येन भवता अग्निमित्रेण प्रयोजककर्ता माधवसेनोऽवश्यं मोचनयिस्तदा अयमभिसंधिः अभिमुखः पणः उद्देशो वा ।) मोचयितव्यो त्याजयितव्यः । अभिसंधिर्निश्चयः । **मौर्यसचिवमित्यादि ।** पूज्यो भवान्संयतं त्वया निगलितं मम श्यालं पत्नीभ्रातरं मौर्यसचिवं मौर्यसचिवनामानं विमुञ्चति यदि त्यजति चेत् ततस्तस्मात्कारणान्मया सद्यः सपदि माधवसेनो बन्धनात् (निर्गलात्) मोक्ता मुक्तो भविता । मुञ्चते कर्मणि लुट् ।

---

(१) B. G. T. आर्यसंचिवं मुंचति. (२) N. मोक्तामाधवसेनस्ततो मया &c. (३) B. G. N. T. om. (४) P. om. सरोषम्. (५) B. व्याहरति. (६) B. G. T. वाहतक. (७) B. G. N. T. प्रतिकूलकारी. (८) om. (९) N. समुन्मूलनाय. (१०) N. वीरसेनमुखं. (११) B. G. N. T. om.

अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् ।
नवसंरोहणशिथिलस्तरुरिव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ ८ ॥

राजा—तेन ह्यवितथं तन्त्रकारवचनम् । इदमेव निमित्तमादाय समुद्योज्यतां सेनापतिः ।

अमात्यः—तथा । (इति निष्क्रान्तः ।)

(परिजनो यथाव्यापारं राजानमभितः स्थितः)

(प्रविश्य ।)

विदूषकः—आणत्तोह्मि तत्तहोदा रण्णा । गोत्तम चिन्तेहि दाव उवाअं । जह मे जदिच्छादिट्ठपडिकिदी मालविआ पच्चक्खदंसणा होदित्ति । मए वि तत्तहा किदं । जाव से णिवेदेमि । (इति परिक्रामति ।) (क)

राजा—(विदूषकं दृष्ट्वा ।) अयमपरः कार्यान्तरसचिवोऽस्मानुपस्थितः ।

(क) आज्ञप्तोऽस्मि तत्र भवता राज्ञा । गौतम चिन्तय तावदुपायम् । यथा मे यदृच्छादृष्टप्रतिकृतिर्मालविका प्रत्यक्षदर्शना भवतीति । मयापि तत्तथा कृतम् । यावदस्मै निवेदयामि ।

(मोक्तेति शीलार्थतृणंतत्वान्न तद्योगे कर्मणि षष्ठी ।) इति लिखितार्थसमासौ । प्रकृत्यमित्रः स्वभावतः शत्रुः । अत्र प्रकृत्यमित्रत्वं च विषयानन्तरत्वादिति मन्तव्यम् ॥ (यातव्यपक्षेयुद्धार्थमभियास्यमानपक्षे शत्रुपक्षे इति यावत् । दंड्यतेऽरिरेभिर्दंडाः सैन्यानि तेषां चक्रं समुदायं ।) **अचिराधिष्ठितेत्यादि** । (प्रकृतिषु प्रजादिषु अचिराधिष्ठितराज्यः अचिरप्राप्तयधिकारोऽरूढमूलत्वाददृढमूलत्वान्नवसंरोपणशिथिलः नवाधिरोहणेन शिथिलः श्लथमूलः समुद्धर्तुमुत्पाटयितुं नाशयितुं च सुकरः ।) तेनारूढमूलत्वेन हेतुना । तन्त्रकारवचनमर्थशास्त्रकारवचनमवितथं हि सत्यमेव । भविष्यतीति शेषः ।

---

(१) B. G. N. T. संरोपण°. (२) N. add वचनं. (३) N. उपादाय. (४) N. सेनाधिपतिः (५) P. the bracket after विदूषकः (६) B. G. T. add विदूषकः (७) B. G. N. T. अ.

विदूषकः—(उपसृत्य ।) वड्ढदु भवं । (क)

राजा—(सशिरःकम्पम् ।) इत आस्यताम् ।

(विदूषक उपविष्टः ।)

राजा—कच्चिदुपेयोपायदर्शने व्यापृतं ते प्रज्ञाचक्षुः ।

विदूषकः—पओअसिद्धिं पुच्छ । (ख)

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—(कर्णे ।) एव्वं विअ । (ग)

(क) वर्धतां भवान् ।

(ख) प्रयोगसिद्धिं पृच्छ ।

(ग) एवमिव ।

हिशब्दोऽवधारणे । 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । इदमेव वैदर्भस्य कार्यविनिमयरूपमेव वचनं वाक्यं निमित्तं हेतुमुपादायावलम्ब्य समुद्योज्यतां प्रवर्त्यताम् ॥ मयाच तत्तथा कृतम् । अत गम्यमानं राज्ञो मालविकादर्शनौत्सुक्यमारम्भो नाम प्रथमावस्थेति मन्तव्यम् । अत्र बीजारम्भयोः समन्वयान्मुखसंधिरित्यनुसंधेयम् । उपेयोपायदर्शने उपेयस्य साध्यस्य मालविकासाक्षाद्दर्शनस्योपायदर्शने साधनज्ञाने ते प्रज्ञाचक्षुः प्रतिभादृष्टिः किंचिदीषदपि व्यापृतं प्रसृतम् । अपि प्रश्ने । (उपायेन हेतुविशेषेण उपेयस्य प्राप्यस्य प्रकरणादिह दृश्यस्येत्यर्थाद्दर्शने साक्षात्करणे दृश्येर्ण्यन्तात् ल्युट् । निमित्तार्थे सप्तमि । दर्शनायेत्यर्थः । ते तव प्रज्ञैव चक्षुः पदार्थपरिच्छेदकत्वात् बुद्धिनेत्रं व्यापृतं स्वविषयग्रहणाय समर्थं कच्चित् । मालविकाया मह्यंदर्शनाय उपायं किंचिच्चिन्तितवानित्यर्थः) । अत्रगम्यमानस्य मालविकारूपस्य बीजस्य विन्यासादुपक्षेपो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ (प्रयुज्यतेऽस्मै इति प्रयोगः तस्य मालविकादर्शनरूपस्य सिद्धिं पृच्छ किमुपायचिंतनपृच्छयेति भावः) । कर्णे । एवमिव । एतद्वचनं नियतस्य व्यापारान्तरभेद्यस्य गुह्यतरार्थस्य

---

(१) B. G. N. T. उपगम्य. (२) N. अपि किंचिदुपेयोपाय &c. and B. G. T. कच्चिदुपायोपेय &c. (३) P. add आ; आः (४) B. G. T. add (इत्यावेदयति ।)

राजा—साधुं वयस्य निपुणमुपक्रान्तं। इदानीं दुरधिगमसिद्धावप्यस्मिन्नारम्भे वयमाशंसामहे। कुतः।

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुरधिगन्तुं सहायवानेव।
दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ ९ ॥

(नेपथ्ये।)

अलमलं बहु विकथ्य। राज्ञः समक्षमेवावयोरधरोत्तरव्यक्तिर्भविष्यति।

राजा—सखे त्वन्नीतिपादपस्य पुष्पमुद्भिन्नम्।

विदू०—फलं वि अइरेण देक्खिस्ससि। (क)

(ततः प्रविशति कञ्चुकी।)

(क) फलमप्यचिरेण द्रक्ष्यसि।

प्रयोगे कविना प्रयुक्तम्। तथोक्तम्—' कर्णे एवमिवेत्युक्त्वा ज्ञाप्यः पश्चात्प्रसङ्गतः ' इति ॥ (नाट्याचार्येण गणदासेन हरदत्तस्य विवादमुत्थाप्य शिष्य प्रयोगदर्शनात् तन्निर्णयेऽवधृते गणदासेन स्वशिष्यया मालविकया अभिनयकरणसमये तस्याः प्रत्यक्षदर्शनं भविष्यति। तच्चानुपदं दर्शयिष्यते।) **इदानीमित्यादि**। अस्मिन्नारम्भे मालविकासाक्षाद्दर्शनोद्योगे दुरधिगमसिद्धावपि दुर्लभसिद्धौ सत्यपीदानीं त्वद्वचनश्रवणानन्तरं वयमाशंसामहे सिद्धिमपेक्षामहे ॥ **अर्थमित्यादि**। सप्रतिबन्धं सप्रतिरोधमर्थं (बाधकबाध्यं) प्रयोजनमधिगन्तुं लब्धुं सहायवानेव जनः प्रभुः समर्थो भवति। (व्यतिरेकेण सहकारिसम्पन्नस्य कार्यहेतुत्वं समर्थयितुमाह। **दृश्यमित्यादि**। सचक्षुरपि चक्षुष्मानपि अनेन दृष्टिकारणसम्पत्तिर्दर्शिता। दीपेन

---

(१) om साधु. (२) A. om and B. G. read with उपक्रांतं. (३) B. G. T. सप्रतिबंधं कार्यं. (४) om. अलं. (५) A. विकत्थनेन. (६) B. G. N. T. अधरोत्तरयोः. (७) B. G. N. T. add (आकर्ण्य). (८) B. G. N. T. सुनीति &c. (९) B. G. T. add इदं. (१०) B. G. T. P. A. om. (११) A. कांचुकेयः all through.

कञ्चुकी—देव अमात्यो विज्ञापयति । अनुष्ठिता प्रभोराज्ञा । एतौ पुनर्हरदत्तगणदासौ ।

उभावभिनयाचार्यौ परस्परजयोद्यतौ ।
त्वां द्रष्टुमिच्छतः साक्षाद्भावाविव शरीरिणौ ॥ १० ॥

राजा—प्रवेशय तौ ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः (इति निष्क्रम्य पुनस्ताभ्यां सह प्रविष्टः ।) इत इतो भवन्तौ ।

हरदत्तः—(राजानं विलोक्य ।) अहो दुरासदो राजमहिमा । तथाहि ।

न च न परिचितो न चाप्यगम्य-
श्चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।
सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे
भवति स एव नवो नवोऽयमक्ष्णोः ॥ ११ ॥

आलोकहेतुपदार्थेन विना तमसि अन्धकारे अनेन दृष्टिप्रतिबन्धो दर्शितः । स्थितमितिशेषः । दृश्यं द्रष्टुं योग्यं उद्भूतरूपवत् वस्तु द्रव्यं न पश्यति । दर्शने च आलोकवान् दीपादिः सहकारी ' गृह्णाति चक्षुसंबंधादालोकोद्भूतरूपयोः ' इत्युक्तेः ।) इदानीं इत्यादिना सहायवानेव इत्यन्तेन तस्य बीजस्य बहुलीकरणात्परिकर इति सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । **नेपथ्य इत्यादि** । (नटानां पात्रवेषपरिग्रहादानं नेपथ्यं) बहुविकथ्यात्मश्लाघां कृत्वालम् । (तत्साध्यंनास्तीत्यर्थः । निषेधार्थकालं शब्दयोगे ल्यप्) अलमिति प्रतिषेधे । ' अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ' इति क्त्वाप्रत्ययः अत्र बीजस्यदृढीकरणात् परिन्यासो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । **उभावित्यादि** । शरीरिणौ मूर्तौ साक्षाद्भावौ प्रत्यक्षभावाविव नृत्याभिनयार्थाविव । **न च न परिचित इत्यादि** । अयं राजा परिचितः संस्तुतश्च न भवतीति न

---

(१) B. G. N. T. add इति. (२) B. G. N. T. जयैषिणौ. (३) B. G. N. T. उद्यतौ. (४) विवादिनौ. (५) N. om. (६) B. G. N. T. om. (७) B. G. N. T. गणदासः (८) P. अवलोक्य. (९) B. G. N. T. om. (१०) P. अगम्यः (११) जल°.

गणदासः—महत्खलु पुरुषाकारमिदं ज्योतिः। तथा हि।

> **द्वारे नियुक्तपुरुषानुमतप्रवेशः**
> **सिंहासनान्तिकचरेण सहोपसर्पन्।**
> **तेजोभिरस्य विनिवर्तितदृष्टिपातै-**
> **र्वाक्यादृते पुनरिव प्रतिवारितोऽस्मि ॥ १२ ॥**

कञ्चुकी—एष देवः। उपसर्पतां भवन्तौ।

उभौ—(उपेत्य।) विजयतां देवः।

राजा—स्वागतं भवद्भ्याम्। (परिजनं विलोक्य।) आसने तावदत्रभवतोः।

(उभौ परिजनोपनीतयोरासनयोरुपविष्टौ।)

राजा—किमिदं शिष्योपदेशकाले युगपदाचार्याभ्यामत्रोपस्थानम्।

किं तु परिचित एव। (परिचितत्वाच्च न भयहेतुरित्यर्थात्।) अरम्योऽसौम्यश्च न किंतु रम्य एव। (तेनापि न भयहेतुः। अत्रभयहेतोरभावेऽपि भयवर्णनात् विभावनालंकारः। न केवलं भयहेतुत्वमपि तु आश्चर्यत्वमपीत्याह। **स एवेति**। स दृष्टचरोएव अयं प्रत्यक्ष दृश्यो राजा सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणमक्ष्णोर्नेत्रयोर्विषये दर्शने इत्यर्थः। नवो नवः नव प्रकारः प्रकारे द्विवचनं भवति।) तथापि चकितं सभयं यथा भवति तथास्य पार्श्वं समीपमुपैमि। शेषं स्पष्टं ॥ **द्वारेनियुक्तेत्यादि**। (द्वारे नियुक्तपुरुषेण दौवारिकेण नित्यापेक्षतयाऽसमस्तविशेषणत्वेऽपि समासः। अनुमतः अभ्युपगतः प्रवेशो यस्य अनिवारित इत्यर्थः। सिंहासनान्तिकचरेण राजसन्निहितपरिचारकेण कञ्चुकिनासह अनेनाभयत्वं प्रीतिभाजनत्वं चोक्तम्। उपसर्पन्नन्तिकं गच्छन्। विनिवर्तितः दुःसहत्वात् निवारितः स्वस्मिन् दृष्टिपातो नेत्रविक्षेपो यैस्तादृशैर्दुर्दर्शैरित्यर्थः। अस्य राजतेजोभिः शरीरकां-

---

(१) P. A. पुरुषाधिकारं; (पुरुषाधिकरण). (२) B. G. N. T. अभिमत°.

गण०—देव श्रूयताम् । मया तीर्थादभिनयविद्या शिक्षिता । दत्त प्रयोगोऽस्मि । देवेन देव्या च परिगृहीतः ।

राजा—दृढं जाने ।

गण०—सोऽहममुना हरदत्तेन प्रधानपुरुषसमक्षं नायं मे पादरजसा तुल्य इत्यधिक्षिप्तः ।

हर०—देव अयमेव मयि प्रथमं परिवादरतः । अत्रभवतः किल मम च समुद्रपल्वलयोरिवान्तरमिति । तदत्रभवानिमं मां च शास्त्रे प्रयोगे च विमृशतु । देव एव नौ विशेषज्ञः प्राश्निकश्च ।

विदूषकः—समत्थं पइण्णादं । (क)

गण०—प्रथमः कल्पः । अवहितो देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा—तिष्ठतु तावत् । पक्षपातमत्र देवी मन्यते । तदस्याः पण्डित कौशिकीसहितायाः समक्षमेव न्याय्यो व्यवहारः ।

(क) समर्थं प्रतिज्ञातं ।

तिभिः प्रभाविर्वा । पुनरपि प्रतिवारितो निवारितोऽस्मि ।) विनिवर्तितदृष्टि पातैर्विनिवारितदृष्टिप्रसारैरस्य राज्ञस्तेजोभिः पुनः प्रकाशविशेषैस्तु वाक्यादृते प्रतिषेधवाक्यं विना प्रतिवारित इव निरुद्ध इवास्मि ॥ सुष्ठु सुखेन आगतं आगमनं भवद्भ्याम् भवतोरित्यर्थः । क्रियययामभिप्रैतीति सम्प्रदानता ।) **तीर्थादभिनयविद्येत्यादि** । तीर्थाद्विशिष्टाद्गुरोरभिनयविद्या नाट्यविद्या

---

(१) N. om. (२) B. G. T. सुतीर्थात्. (३) B. G. T. सुशिक्षिता. (४) B. G. N. दत्तप्रयोगश्चास्मि, T. दत्तप्रयोगश्चास्मि देवेन । देव्या &c. (५) T. N. बाढं. (६) B. G. N. T. add ततः किम्. (७) B. G. N. T. अयं मे न &c. (८) B. G. N. T. add अपि. (९) B. G. N. T. om. (१०) B. G. N. T. परिवादकर. (११) P. अस्तीति and A. om. इति. (१२) A. विमर्शयतु. (१३) B. G. N. T. om च. (१४) B. G. T. तिष्ठ तावत् &c. N. तिष्ठ यावत्. (१५) B. G. N. T. अस्याः. (१६) P. A. कौशिक्यासहितायाः

विदू०- सुट्ठु भवं भणादि । (क)

आचार्यौ— यद्देवाय रोचते ।

राजा—मौद्गल्य अमुं प्रस्तावं निवेद्य पण्डितकौशिक्या सार्धमाहूयतां देवी ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य [1]परिव्राजिकया देव्या च सह पुनः प्रविश्य ।) इत इतो देवी [2] धारिणी ।

देवी—(परिव्राजिकां विलोक्य ।) भअवदि हरदत्तस्स गणदासस्स अ संरम्भे कहं पेक्खसि । (ख)

परिव्राजिका—अलं स्वपक्षावसादशङ्कया । न [3]परिहीयते प्रतिद्वन्द्विनो गणदासः ।

(क) सुष्ठु भवान्भणति ।

(ख) भगवति हरदत्तस्य गणदासस्य च संरम्भे कथं पश्यसि ।

शिक्षिताभ्यस्ता (सुतीर्थात् सुन्दरस्थानात् विशिष्टाध्यापकात् । आख्यातोपयोगे इत्यपादानता । देवेन दत्तप्रयोगः प्रयोगाधिकारः नाट्याभिनयाधिकार इति यावत् यस्मै तादृशः देव्या च परिगृहीतः आत्मपक्षीयत्वेनाभ्युपगतः ।) दत्तप्रयोगश्चास्मि । दत्तः शिष्येभ्यः प्रतिपादितः प्रयोगो विनियोगो येन स तथोक्तः ॥ (प्रश्नं वादप्रतिवादिनौ प्रति विवादानुगत विषयपृच्छां करोति ठक् । विवादनिर्णायकः ।) प्रथमः कल्पो मुख्यः पक्षः ॥ न्याय्यो युक्तः । व्यवहारो विवादः ॥ (वादिप्रतिवादिनोः प्रतिज्ञोत्तरादिकारणानां सदसद्विवेचनेन जयपराजयसंपादको नृपादीनामनुमित्याद्यात्मकः विचारापरपर्यायो व्यापारो व्यवहारः ।) कथं मन्यसे । अनयोः कतरस्य पराजयं विचारयसीत्यर्थः ॥ **अलं स्वपक्षेत्यादि** । अत्र परिव्राजकायाः

---

(१) B. G. N. T सह (N स) परिव्राजिकया देव्या सह प्रविष्टः (२) B. G. N. T. भवती &c. A. इतो देवी धारिणी. (३) B. G. N. T. न परिहीयते प्रतिवादिना (प्रतिवादिनो) &c. म च पराजीयते केनचिद्गणदासः

देवी[1]—जइवि एव्वं तहवि राअपरिग्गहो से पहाणैत्तणं उवहरइ । (क)

परिव्रा०—अयि राज्ञीशब्दभाजनमात्मानमपि तावच्चिन्तयतु भवती । पश्य ।

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः ॥
अधिगच्छति महिमानं चन्द्रोऽपि निशापरिगृहीतः ॥ १३

विदुष०—अविहा अविहा उवट्ठिदा पीठमद्दिअं पण्डिअकोसिइं पुरो कदुअ देवी[१] । (ख)

राजा—पश्याम्येनाम् । यैषा

(क) यद्यप्येवं तथापि राजपरिग्रहोऽस्य प्रधानत्वमुपहरति ।

(ख) अपिहा अपिहा । उपस्थिता पीठमर्दिकां पण्डितकौशिकीं पुरस्कृत्य देवी ।

स्त्रीत्वात्प्राकृते प्राप्ते संस्कृताश्रयणं लिंगित्वादिति मन्तव्यम् । तथाचोक्तम्—' देवद्विजनरेन्द्राणां लिङ्गिनां संस्कृतं वचः ' इति ॥ यद्यप्येवं राजपरिग्रहोऽस्य हरदत्तस्य प्रधानत्वमुपहरति ॥ (राज्ञः परिग्रहः स्वकीयत्वेन स्वीकारः अस्य प्रभुत्वं महिमानं वर्धयते) । **अतिमात्रभासुरत्वमित्यादि** । स्पष्टोऽर्थः ॥ (राज्ञा स्वकीयत्वेनाङ्गीकारस्य महिमहेतुत्वमिव भवदीयपरिग्रहस्यापि तथात्वं दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह । अतिमात्रभासुरत्वमिति । भानोः सूर्यकिरणस्य परिग्रहात् रात्रौ स्वस्मिन् संक्रमादनलः भासुरोऽप्यतिमात्रभासुरत्वं दिवातनवन्हिमपेक्ष्य पुष्यति धारयति तथा चंद्रोपि निशया परिगृहीतः संबद्धो दिवातनचंन्द्रापेक्षयेत्यर्थात् महिमानं माहात्म्यं अतिमात्रभासुरत्वं अधिगच्छति प्राप्नोति । अत्र भानुः परिग्र-

(१) B. G. N. T. धारिणी. (२) N. om. (३) B. G. T. पहुत्तण (प्रभुत्वं). (४) B. G. N. T. om &c. some ननु. (५) A. P. भास्वरत्वं. (६) भानुपरिग्रहादहनः (७) N. अयि. (८) B. G. N. T. देवी. (९) B. G. T. तत्तभोदी धारिणी &c. N. धारिणी.

मङ्गलालंकृता भाति कौशिक्या यतिवेषया ।
त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ॥ १४ ॥

परिव्रा०—(उपेत्य ।) विजयतां देवः ।

राजा—भगवत्यभिवादये ।

परिव्रा०—

महासारप्रसवयोः सदृशक्षमयोर्द्वयोः ।
धारिणीभूतधारिण्योर्भव भर्ता शरच्छतम् ॥ १५ ॥

देवी—जेदु अज्जउत्तो । (क)

राजा—स्वागतं देव्यै । (परिव्राजिकां विलोक्य ।) भगवति क्रियतामासनपरिग्रहः ।

(क) जयत्वार्यपुत्रः ।

हादन्हः इति क्वाचित्कः पाठः असंगततया उपेक्ष्यः । अन्हः परिग्रहाभावे सूर्यस्यैवाभावात् कुतो भासुरत्वं स्यात् । उत्तरवाक्ये तु चंद्रस्य दिवापिसत्वात् माहात्म्याभावमात्रं निशाभावे दर्शितं । इह तु न तत् संभव इति विवेच्यं) । अयि-हेत्यव्ययमाश्चर्ये द्विरुक्तिरादरद्योतनाय । आयि उपस्थिता देवी पीठमर्दिकां पण्डितकौशिकीं पुरस्कृत्य धारिणी । पीठमर्दो नाम कामपुरुषार्थसहायो नायकसमीपवर्ती पुरुषः कथ्यते । तथाचोक्तम् ' पीठमर्दः समीपस्थः कार्यालोचनकोविदः ' इति । अत्र विदूषकः परिहासेन परिव्राजिकायां पण्डितकौशिक्यां तद्धर्ममारोपयतीति मन्तव्यम् ॥ **मङ्गलेत्यादि** । मङ्गलालंकृता मङ्गलं शोभनं यथा भवति तथालंकृता भूषितैषा धारिणी यतिवेषया यतेः परिव्राजकस्य वेष इव वेषः काषायादिधारणं यस्याः सा तथोक्ता तया कौशिक्या समं सार्धं भाति प्रकाशते । अत्रोपमामाह—विग्रहवत्या शरीरिण्याध्यात्मविद्यया समं त्रयीव त्रिवेदीव । (अध्यात्मविद्यया वेदान्तप्रतिपाद्यविद्यया ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन समं त्रैकर्मप्रतिपादकवेदत्रयमिव । मंगलेन धर्मेण मङ्गलार्थद्रव्यैश्चालंकृता ।) विग्रहवतीव विभक्तिविपरिणामेन योजनीयम् ॥ **महासारेत्यादि** । महासारप्रसवयोः । महा-

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति ।)

राजा—भगवत्यत्रभवतोर्हरदत्तगणदासयोः परस्परेण ज्ञानसंघर्षो जातः । तदत्रभवत्या प्राश्निकपदमध्यासितव्यम् ।

परिव्रा॰—(सस्मितम् ।) अलमलमुपालम्भेन । पत्तने विद्यमानेऽपि ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

राजा—मामैवम् । पण्डितकौशिकी खलु भगवती । पक्षपातिनावहं देवी च ।

आचार्यौ—सम्यगाह देवः । मध्यस्था भगवती नौ गुणदोषतः परिच्छेत्तुमर्हति ।

राजा—तेनहि प्रस्तूयतां विवादः ।

परिव्रा॰—देव प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रं । किमत्र वाग्व्यवहारेण । कथं वा देवी मन्यते ।

देवी—जइ मं पुच्छसि एदाणं विवादो एव्व ण मे रुच्चइ । (क)

(क) यदि मां पृच्छसि एतयोर्विवाद एव न मे रोचते ।

न्सारो वरः प्रसवः संतानं ययोस्ते तयोः । सदृशाक्षमयोः सदृशी समाना क्षमा सहिष्णुत्वं ययोस्ते तयोः । शेषं स्पष्टम् ॥ भवतु पश्याम उरभ्रसंपातम् । किं मुधावेतनदानेन । मा चण्डि । **अन्योन्येत्यादि** (प्रत्याययितव्यम् बोधयितव्यम् इत्यर्थः । प्रतिपूर्वादिणोण्यन्तात् तव्यः । बोधार्थत्वात् नगम्यादे-

---

(१) B. G. N. T. om. (२) B. G. N. T. परस्परं विज्ञानसंघर्षिणो भगवत्या &c. and P. विज्ञानसंघर्षो. (३) B. G. N. T. om one अलम. (४) B G. N. T. सति for. विद्यमानेऽपि. (५) B. G. N. T. नैतदेवम. (६) P. A. भवती. (७) A. विवादवस्तु. (८) P. A. put the sentence कथं &c. into the mouth of the king.

गण०—नं मां देवी समानविद्यतः परिहीनमनुमन्तुमर्हति ।

विदूष०—देविं देक्खामो उँरब्भसंवादं । किं मुहावेअणदाणेण ।
(क)

देवी—णं कलहप्पिओसि । (ख)

विदू०—मा चँण्डि । अण्णोण्णकँलहिदाणं मत्तहत्थिणं एक्कदरस्सि अणिज्जिदे कुदो उवसमो । (ग)

राजा—ननु स्वाङ्गसौष्ठवाभिनयमुभयोर्दृष्टवती भगवती ।

परिव्रा०—अथ किम् ।

राजा—तदिदानीमतःपरं किमाभ्यां प्रत्याययितव्यम् ।

परिव्रा०—एतंदेव वक्तुकामास्मि ।

[१]श्लिष्टा क्रिया कस्यचिदात्मसंस्था
संक्रान्तिरन्यस्य विशेषयुक्ता ।

(क) देवि पश्याम उरभ्रसंवादम् । किं मुधावेतनदानेन ।

(ख) ननु कलहप्रियोऽसि ।

(ग) मा चण्डि । अन्योन्यकलहितयोर्मत्तहस्तिनोरेकतरस्मिन्ननिर्जिते कुत उपशमः ।

श: ।) **श्लिष्टेत्यादि** । कस्यचित्कस्यापि पुरुषस्यापि क्रिया शिक्षा । विद्याभ्यास इत्यर्थः । आत्मसंस्था आत्मनिष्ठा सती श्लिष्टा संगता । रम्या भवतीत्यर्थः । अन्यस्य पुरुषस्य संक्रान्तिः शिष्येषु क्रियासंक्रमणम् ।

---

(१) B. G. N. T. P. देवि न मां समान (B G. T. विद्यया, P. विद्यातः and others विद्यतया.) (P. T. N. परिभवनीयं &. G. B. परिभवनं) (T. N. अवगतु, B. G. अवगमयितुं & P. मंतुं &. others अनुमंतु or. अवमंतुं) अर्हसि. &. न मां देवी .... परिभवनीयमनुमंतुं अर्हति. (२) B. G. T. भो देक्खाभो. N. भोदि पेक्खामो. (३) T. उअरंभरि (उदरभरि). (४) N. भा एव्वं. B. G. T. मा एव्वं चंडि. (५) B. G. N. T. कलहप्पिआणं. (६) B. G. N. T. अतिशयं. (७) द्वाभ्यां. (८) B. G. N. T. तदेव. (९) P. A. शिष्टा.

यस्योभयं साधु स शिक्षकाणां
धुरि प्रतिष्ठापयितव्य एव ॥ १६ ॥

विदूष०—सुदं अज्जेहिं भअवदीए वअणं । एसो पिण्डिदत्थो उवदेसदंसणेण[1] णिण्णओ त्ति । (क)

हर०—परमुचितं[2] नः ।

गण०—देवि[3] एवं स्थितमेवं[4] ।

देवी—जदा उण अमेहाविणी[5] सिस्सा उवदेसं मलिणेदि तदा आअरिअस्स दोसो णं[6] । (ख)

राजा—देवि एवमापद्यते[7] ।

गणदा०—विनेतुरद्रव्यपरिग्रह एवे[9] बुद्धिलाघवं प्रकाशयति[10] ।[8]

(क) श्रुतमार्याभ्यां भगवत्या वचनम् । एष पिण्डितार्थ उपदेशदर्शनेन निर्णय इति ।

(ख) यदा पुनरमेधाविनी शिष्या उपदेशं मलिनयति तदाचार्यस्य दोषो ननु ।

। संक्रान्तिशब्दोऽत्रान्तर्भावितण्यर्थः । विशेषयुक्तातिशयवती । यस्य पुरुषस्योभयमात्मसिद्धिः परसंक्रमणं च साधु रम्यं स पुरुष एव शिक्षकाणामुपदेशकानां धुर्यग्रे प्रतिष्ठापयितव्यः प्रतिष्ठां प्रापयितव्यः ॥ श्रुतमार्याभ्यां भगवत्या वचनम् । एष पिण्डितार्थः (निष्कृष्टार्थः) उपदेशदर्शनान्निर्णय इति । अत्र मालविकादर्शनसंदेहनिर्णयाद्युक्तिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ यदा पुनर्मन्दमेधा शिष्या उपदेशं मलिनयति तदाचार्यस्य दोषो नु ।

---

(१) B. G. N. T. दंसणादो. (२) B. G. N. T. परमभिमतं and A. परमरुचितं. (३) A. देव. (४) B. G. N. T. om. (५) B. G. N. T. मंदमेधा. (६) B. G. N. T. take last णं here. (७) P. A. उपपद्यते, N. आपठ्यते &. आपतति. (८) B. G. N. T. read this speesh as a part of the above speech of the King. (९) B. G. N. T. परिग्रहोऽपि. (१०) N. add इति.

देवी—(गणदासं विलोक्य जनान्तिकम्[1]) कहं दाणिं । अलं अज्ज-उत्तस्स[2] उच्छाहकालणं मणोरहं पूरिअ । (प्रकाशम्[3]) विरम णिरत्थआ-दो आरम्भादो । (क)

विदू०—सुट्ठु होदि भणादि । भो गणदास संगीदै[4]आवदेसेण सरस्सई उवाअणमोदआइं खादअमाणस्स किं[5] दे सुलह[6]णिग्गहेण विवादे-ण । (ख)

गण०—सत्यमयमेवार्थो देवीवचन[7]स्य । श्रूयतामवसरप्राप्तमिदम्[8] ।

(क) कथमिदानीम् । अलमार्यपुत्रस्योत्साहकारणं मनोरथं पूरयि-त्वा । विरम निरर्थकादारम्भात् ।

(ख) सुष्ठु भवती भणति । भो गणदास संगीतकापदेशेन सरस्व-त्युपायनमोदकान्खादतः किं ते सुलभनिग्रहेण विवादेन ।

. नुः प्रश्ने ॥ (अद्रव्यस्यावस्तुनो मंदमतेरिति यावत् । परिग्रहो विनेयतया-स्वीकारः कृदभितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्तेः परिगृहीतमद्रव्यमपि सुपात्रं भवतीत्यर्थः । विनेतुः शिक्षकस्य बुद्धेः प्रतिभाया लाघवं सौन्दर्यं प्रका-शयत्युद्भावयति ।) (संगतिकपदेन संगीतरूपलक्ष्येण उपलब्धानि नित्यानुशलिनेन अनुभूतानि सरस्वत्या उपायनभूतानि उपढौकनद्रव्याणीव मोदकानि खादमानस्य भक्षयतस्तव सुखनिग्रहेण सुखतिरस्कारकारेण वि-वादेन शुष्ककलहेन किं । तदनुशीलयतस्तव ईदृक्कलहे प्रवृत्तिरनुचिते-

---

(१) B. G. T. N. (जनांतिकं N. स्वगतं) कहंदाणिं । (गणदासं विलोक्य प्रकाशं) अलं &c. Po. कहं दाणिं । (गणदासं विलोक्य जनांतिकम्) अलं &c. A (गणदासं विलोक्य जनातिकम्) कहं &c. (२) A. add. एदस्स. (३) B. G. T. add परि and A. रक्खिअ (रक्षयित्वा). (४) B. G. T. संगीदअपदोवलम्भिअ. N. सं.. पदं लम्भिअ; Po. A. सगीदओव-देसं आरहिअ. (५) P. A. किंदे before सरस्सई &c. (६) N. सुह (सुख). (७) N. वाक्यस्य. (८) B. G. N. T. इदानीम्; P. om.

लब्धास्पदोऽस्मीति विवादभीरो-
स्तितिक्षमाणस्य परेण निन्दाम् ।
यस्यागमः केवल जीविकार्थं
तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥ १७ ॥

देवी—अइरोवणिदा वो सिस्सा । अवरिणिट्ठिदस्स उवदेसस्स अण्णअं पआसणं । (क)

गण०—अत एव मे निर्बन्धः ।

(क) अचिरोपनीता वः शिष्या । अपरिनिष्ठितस्योपदेशस्यान्याय्यं प्रकाशनम् ।

त्यर्थः ।) **लब्धास्पदोऽस्मीत्यादि** । (अहं लब्धास्पदः प्राप्तप्रतिष्ठोऽस्मीति हेतोर्विवादभीरोर्विवादे कदाचित् पराजयःस्यादित्याशंकया ततो भीतस्य परकर्तृकां निन्दां । स्त्रीविहिताकारयोगे वा षष्ठीति कर्तरि तृतीया । तितिक्षमाणस्य सहमानस्य यस्य जनस्य केवलजीविकार्थे आत्मजीवनमात्रार्थं आगमः शास्त्रज्ञानं लाभोपायश्च भवति । तं ज्ञानमेव पण्यं विक्रेयं यस्य तादृशं वणिजं जीविकाभंगभीरुतया अपकृष्टपण्डित मित्यर्थः । वदन्ती पण्डिता मन्यंते ।) (अचिरोपनीतायां शिष्यायां पुनः प्रतिष्ठितस्योपदेशस्यान्याय्यं प्रकाशनम्) अचिरोपनीता वः शिष्या । तदप्रतिष्ठितस्योपदेशस्य पुनरन्याय्यं प्रकाशनम् ॥ (अचिरेण आशु उपनीता उपदेशग्रहणाय दीक्षिता ते शिष्या मालविका इत्यर्थः । अतोऽचिरोपनीतत्वेन न सम्यक् शिक्षितेति गम्यते अपरिनिष्ठितस्य स्थैर्यमप्राप्तस्य उपदेशस्य शिष्ये संक्रामणरूपव्यापारस्य आवेदनं ज्ञापनं प्रकृतेऽभिनयदर्शने-

---

(१) P. A. जीविकैव. (२) N. अइरोवणीदाए सिस्साए उणपडिट्ठिदस्स उवदेसस्स अण्णाअं पआसणं. (३) B. G. T. दे. (४) A. Po. add ता. (५) A. renders by असमाप्तस्य. (६) B. G. T. add उण. (७) A. om.

देवी—तेण हि दुवेवि उवदेसं भअवदीए दंसह । (क)

परिव्रा०—[1]नैतन्न्याय्यम् । सर्वज्ञस्याप्येकाकिनो निर्णयाभ्युपगमो दोषाय ।

देवी—(आत्मगतम्[2] ।) मूढे[4] मं[5] जग्गतिं वि सुत्तं विअ करेसि । (इति सासूयं परावर्तते) (ख)

(राजा देवीं परिव्राजिकायै दर्शयति ।)

परिव्रा०—(विलोक्य[6] ।)

अनिमित्तमिन्दुवदने किमत्रभवतः पराङ्मुखी भवसि ।
प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुम्बिन्यः ॥१८॥

(क) तेन हि द्वावप्युपदेशं भगवत्यै दर्शयतम् ।

(ख) मूढे मां जाग्रतीमपि सुप्तामिव करोषि ।

न सदसत्वबोधनं अनार्यमनुचितमित्यर्थः । एतदुक्तिश्च राज्ञा मालविकायाः कथंचिदपिदर्शनं न भवत्वित्याशयेन गणदासस्य तदभिनयनिवारणार्थेति द्रष्टव्या ।) (जाग्रतीं मालविकाया राजसमीपे निगूहनरूपे स्वकर्तव्ये अप्रमत्ताम् । सुप्तां प्रमत्तामिव ।) **अनिमित्तमित्यादि** । (हे इंदुवदने प्रसन्नमुखि अत्रभवतो मान्याद्राज्ञः सकाशात् किं कथं अनिमित्तं पराङ्मुखी विमुखी भवसि । कुटुंबिन्यः सत्कुलस्त्रियो भर्तृषु प्रभवन्त्यः प्रभुत्ववत्यो ऽपि कारणादेव कोपो यासां तादृश्यो भवन्ति न मुधा । तथा च कारणाभावे किमिति तव राज्ञः पराङ्मुखत्वं ।) अत्र देवी कोपेन वस्तुविच्छेदे प्राप्ते विदूषककृतं प्रोत्साहनमुत्तराङ्गोपयोगित्वेनाविच्छेदकारणत्वाद्बिन्दुरित्यनु-

---

(१) B. G. Interchange. (२) B. G. N. T. add देवी. (३) Po. A. B. G. N. T. जनांतिकम. (४) B. G. N. T. A. Po. add परिव्वाजिए. (५) P. किं मं and A. किं for मं. (६) B. G. N. T. om.

विदूष०—णं सकारणादो एव्व । अत्तणो पक्खो रक्खिदव्वो त्ति । (गुणदासं विलोक्य ।) दिट्ठिआ कोवव्वाएण देवीए परित्तादो भवं । सुसिक्खिदो वि सव्वो उवदेसेण णिण्णादो होइ । (क)

गण०—देवि श्रूयताम् । एवं जनो गृह्णाति । तदिदानीम्

विवादे दर्शयिष्यन्तं क्रियासंक्रान्तिमात्मनः ।
यदि मां नानुजानासि परित्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥ १९ ॥

(आसनादुत्तिष्ठति ।)

देवी—(स्वगतम् ।) का गई । (प्रकाशम् ।) पहवदि आआरिओ सिस्सजणस्स । (ख)

गण०—चिरमपदे शङ्कितोऽस्मि । (राजानं विलोक्य ।) अनुज्ञातं देव्या । तदाज्ञापयतु देवः कस्मिन्नभिनेयवस्तुन्युपदेशं दर्शयिष्यामि ।

राजा—यदादिशति भगवती ।

परिव्रा०—किमपि देव्या मनसि वर्तते । तच्छङ्कितास्मि ।

(क) ननु सकारणमेव । आत्मनः पक्षो रक्षितव्य इति । दिष्ट्या कोपव्याजेन देव्या परित्रातो भवान् । सुशिक्षितोऽपि सर्व उपदेशेन निष्णातो भवति ।

(ख) का गतिः । प्रभवत्याचार्यः शिष्यजनस्य ।

संधेयम् ।) विवाद इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ॥ (अपदेशो निराकृतिस्तत्राशङ्का जाता यस्य तारकादित्वात् इतच् । कदाचित् शिष्यशिक्षादर्शने निवारितो भवेयं इति शङ्का स्थिता । सा च राज्ञ्या एतद्वचनेन दूरीकृतेत्यर्थः ।) (शर्मिष्ठायाः शुक्राचार्यस्य पत्न्याः कर्ति कृदभिहितभावत्वात्

---

(१) Pn. कारणादो. (२) Pn. B. G. T. उवदेसदंसणे. (३) P. णिउणो (निपुणो) & G. A. णिल्हादो (निन्हादो). (४) B. G. N. T. दर्शयिष्यामि. (५) B. G. N. T. उत्थातुमिच्छति. (६) A. P. अज्जो. (७) B. G. N. T. अपदेश &c. (८) B. G. N. T. अपलोक्य. (९) Pn. अभिनेय°. (१०) B. G. N. T. ततः

देवी—भण विस्सध्दं[1]। णं पहविस्सं[2] अत्तणो परिअणस्स। (क)

राजा—मम चेति ब्रूहि।

देवी—भअवदि भणै[3] दाणिम् (ख)

परिव्रा०—देवं[4] चतुष्पदोद्भवं[5] छलितं[6]मुदाहरन्ति[7]। तत्रै[8]कार्थसंश्रयमुभयोः प्रयोगं पश्यामः। तावता ज्ञायत एवात्रभवतोरुपदेश[9]तारतम्यम्।

आचार्यौ—यदाज्ञापयति भगवती।

विदूष०—तेण[10] दुवेवि वग्गा[11] पेक्खाघरए संगीदरअणं करिअ अत्त[12]भवदो दूदं पेसअन्दु[13]। अहवा मुदङ्गसद्दो एव्व णो उट्ठावइस्सादि। (ग)

(क) भण विश्रब्धम्। ननु प्रभविष्याम्यात्मनः परिजनस्य।

(ख) भगवति भणेदानीम्।

(ग) तेन द्वावपि वर्गौ प्रेक्षागृहे संगीतरचनां कृत्वा अत्रभवतो दूतं प्रेषयतम्। अथवा मृदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति।

कृतमित्यर्थः। चतुर्भ्यः पादेभ्य उत्तिष्ठतीत्युत्थं उत्तरपदाद्द्विगुः। चतुष्पदीयुक्तमित्यर्थः। छलिकं तन्नामधेयकं नाटकं दुष्प्रयोज्यं दुःखेन प्रयोक्तुं अभिनेतुं योग्यमुदाहरन्ति कथयन्ति पण्डिता इति शेषः। उभयोर्हरदत्त गणदासयोः एकार्थः तद्रूप एकस्य उद्देश्यः संश्रयो यस्यैतादृशं प्रयोगं क्रमेण उभयकर्तृकं तन्नाटकप्रयोगं अभिनयं पश्यामः प्रार्थनायाम् लोट्।) तेन हि द्वावपि वर्गौ प्रेक्षागृहे संगीतरचनां कृत्वा तत्र भवतो दूतं प्रेषयतम्। अथवा मृदङ्गशब्द एव न उत्थापयिष्यति॥ विजयी

---

(१) B. G. N. T. वीसद्धं. (२) N. T. पहवदि पभू &c. (३) N. भणेदानीम. (४) B. G. add शर्मिष्ठायाः कृतिः। &. N. T. शर्मिष्ठायाः कृतिं &c. (५) B. G. N. T. चतुष्पदोत्थं. (६) B. G. N. T. छलिकम. (७) N. T. add दुष्प्रयोज्यम्. (८) Po. A. तत्रभवतोः (९) B. G. N. T. A. Po. उपदेशान्तरम्. (१०) B. G. N. T. add. हि. (११) Po गदुअ. (१२) N. तत्तभवदी. (१३) A. Po. विसज्जेह (विसर्जतम्).

हरद०—तथा । (इत्युत्तिष्ठति ।)

(गणदासो देवीमवलोकयति ।)

देवी—(गणदासं विलोक्य ।) [1]विअई होहि । णहु विअअपच्चत्थिणी अहं आअरिअस्स । (क)

(उभौ प्रस्थितौ ।)

परिव्रा०—निर्णयाधिकारे ब्रवीमि । सर्वाङ्[2]सौष्ठवाभिव्यक्तये [3]विगतनेपथ्ययोः पात्रयोः प्रवेशोऽस्तु ।

उभौ—नेदमप्यावयोरुपदेश्यम् । (इति निष्क्रान्तौ ।)

देवी—(राजानं [6]विलोक्य ।) जई राअकज्जेसु वि ईरिसी उवाअ णिउणदा अज्जउत्तस्स ता सोहणं भवे । (ख)

राजा—देवि[10]

(क) विजयी भव । न खलु विजयप्रत्यर्थिन्यहमाचार्यस्य ।

(ख) यदि राजकार्येष्वपीदृश्युपायनिपुणतार्यपुत्रस्य ततः शोभनं भवेत् ।

भव ॥ (तारतम्यनिश्चयकरणस्याधिकारे स्थितेति शेषः ब्रवीमि उपदिशामि ।) **सर्वाङ्गेत्यादि** । (सर्वाङ्गसौष्ठवाभिव्यक्तये सर्वेषां अंगानां सौष्ठवस्य सौन्दर्यस्याभिव्यक्तये प्रकाशनाय विगतनेपथ्ययोः आहार्याभरण सज्जारहितयोः पात्रयोः अभिनेययोः नायकयोः प्रवेशः रंगभूमौ समागमोऽस्तु ।) अत्र गुणवत्वस्य गम्यमानत्वाद्विलोभनं नाम संध्यंगमुक्तं भवति ।

---

(१) B. G. N. T. धारिणीम. (२) N. विअई होहि, and B. G. T. जयी भोदु अज्जो । ण विअअपच्चत्थिणी (T. विअअब्भत्थिणी) अअं अज्जस्स. Po. णहि । विअअपच्चत्थिणी अहं अज्जस्स ण होमि । (३) add °अभिनय°. (४) Pn. A. विरल. (५) N. B. G. T. om अपि. (६) B. G. N. T. अवलोक्य. (७) Po. A. add इदरेसु. (८) N. om. वि. Po A. एव्वं. (९) A. B. G. T. om. उवाअ°. (१०) B. G. N. T. om.

अलमन्यथा गृहीत्वा न खलु मनस्विनि मया प्रयुक्तमिदम् ।
प्रायः समानविद्याः परस्परयशः पुरोभागाः ॥ २० ॥

(नेपथ्ये मृदङ्गध्वनिः । सर्वे कर्णं ददति ।)

परिव्रा०—हन्त प्रवृत्तं संगीतकम्[1] । तथा ह्येषा

जीमूतस्तानितविशङ्किभिर्मयूरै-
रुद्ग्रीवैरनुरसितस्यपुष्करस्य[2] ।
निर्ह्रादिन्युपहित[3]मध्यमस्वरोत्था-
मायूरी मदयति मार्जना मनांसि ॥ २१ ॥

यदि राजकार्येष्वित्यादि । अत्र गूढार्थोद्भेदनादुद्भेदो नाम संध्यंगमुक्तं भवति । **अलमन्यथागृहीत्वेत्यादि** । स्पष्टोऽर्थः । (परस्परयशसि अन्योन्यकीर्तौ पुरोभागा दोषैकदर्शनं येषां ते) । **जीमूतस्तानितेत्यादि ।** जीमूतस्तनितविशंकिभिर्जीमूतस्य स्तनितं गर्जितं विशंकंत इति तथोक्तास्तैरुद्ग्रीवैरुत्कंठैः (हर्षात्) मयूरैः शिखंडिभिरनुरसितस्यानुध्वनितस्य पुष्करस्य वाद्यभांडमुखस्य मायूरी मयूरप्रिया मार्जना मनांसि मदयति हर्षयति । कीदृशी मार्जना । उपहितमध्यमस्वरोत्था । उपहितो योजितो मध्यमस्वरो मध्यमसंज्ञकस्वरस्तस्मादुत्तिष्ठत्युदेतीति तथोक्ता । निर्ह्रादिन्यतिशयनिनादा (निर्ह्रादवती मधुरगंभीरेत्यर्थः) । मार्जना नाम पुष्करवादनाविशेषः । तथोक्तं भारतीये । षोडशाक्षरसंपन्नं चतुर्मार्गं तथैव च । द्विलेपनं षट्करणं त्रियतिं त्रिलयं तथा ॥ त्रिगतं त्रिप्रचारं च त्रिसंयोगं त्रिपाणिकं ॥ दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमार्जनं । एभिरंगैस्तु संपन्नं वाद्यं पुष्करजं भवेत् ॥ तत्र ' मायूरी चार्धमायूरी तथा कार्मारवीति च । तिस्रस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ गांधारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे । मध्यमश्चोर्ध्वके कार्यो मायूर्यास्तु स्वरास्त्वमी ॥ वामके

---

(१) N. संगीतम. (२) B. G. T. अनुगमितस्य. (३) T. उपचित (as an altirnative).

राजा—देवि सामाजिका भवामः ।

देवी— (आत्मगतम्) अहो अविणओ अज्जउत्तस्स । (क)

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

विदूषकः—(अपवार्य) भो धीरं गच्छह्म । मा क्खु अत्तभोदि धारिणी विसंवादइस्सदि । (ख)

राजा—

धैर्यावलम्बिनमपि त्वरयति मां मुरजवाद्यनादोऽयम्
अवतरतः सिद्धिपथं शब्दः स्वमनोरथस्येव ॥ २२ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति प्रथमोऽङ्कः

(क) अहो अविनय आर्यपुत्रस्य ।

(ख) भो धीरं गच्छामः । मा खल्वत्रभवती धारिणी विसंवादयिष्यति ।

पुष्करे षड्ज ऋषभो दक्षिणे तथा । धैवतश्चोर्ध्वगोत्रार्धमायूर्यां निर्दिशेद्बुधः ॥ ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे । पंचमश्चोर्ध्वगः कार्यः कार्माख्याः स्वरा अमी ॥ इति ॥ भोः धीरं गच्छामः । तत्रभवती धारिणी विसंवादयिष्यति । (विसंवदिष्यति विप्रलप्स्यते अन्यथा मंस्यते ।) **धैर्यावलंबिनमित्यादि** । अयं मुरजवाद्यरागो मुरजवाद्यस्य रंजकत्वं धैर्यावलंबिनमपि मां त्वरयति संभ्रमयति । सिद्धिपथं सिद्धिमार्गमवतरतः प्राप्नुवतः स्वमनोरथस्यात्मवांच्छितस्य शब्द इव ध्वनिरिव । अत्र बीजस्य

---

(१) A. साम्रवाहिका, B. G. N. T. add तस्याः Pn सामवायिकाः and Po सामायिकाः (२) B. G. N. T. स्वगतम. (३) P. A. B. G. T. गच्छ. (४) B. G. N. T. तत्तभोदि for मा खु अत्तभोदि. (५) N. रागः; B. G. T. रावः

पुनरावर्तनात् समाधानं नाम संध्यंगमुक्तं भवति । अत्रैव सुखागमस्य गम्य-
मानत्वात्प्राप्तिर्नाम संध्यंगमुक्तं भवति । अत्रोपक्षेपादिषु संध्यंगेषु कतिचिदेव
कविनोक्तानि नेतराणि तथापि न दोषः । ' न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदंगैर्नाट्यं
न दूष्यति । यद्युपात्तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥ ' इति वचनात् ।
अत्र नृत्यदर्शननिश्चयांते प्रथमांकार्थे समाप्तेऽपि तमसामाप्यैवोत्तरांकादौ
विष्कंभादौ प्रतिपाद्यायाः संगीतरचनाया अत्रैव निपातनादंकावतरणं ना-
मार्थोपक्षेपकं उक्तं भवति । तथा चोक्तम् । 'अंकावतारस्त्वंकान्ते पात्रेणांकस्य
सूचनात् ' ॥ इति ॥ इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये
मालविकाग्निमित्रव्याख्याने प्रथमोऽकः ॥

द्वितीयोऽङ्कः।

(ततः प्रविशति संगीतरचनायां कृतोयामासनस्थः सवयस्यो[1] राजा[2] धारिणी परिव्राजिका विभवतश्च परिवारः)

राजा—भगवति अत्रभवतोराचार्ययोः प्रथममुपदेशं[3] कतरस्य द्रक्ष्यामः।

परिव्राजिका—ननु समाने ऽपि ज्ञानवृद्ध[4]भावे वयोऽधिक[5]त्वाद्गणदासः पुरस्कारमर्हति ।

राजा—तेन[6] हि मौद्गल्य एवमे[7]वात्रभवतोरावेद्य स्व[8]नियोगमशून्यं कुरु।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः। (इति निष्क्रान्तः)

(प्रविश्य)

गणदासः—देव शर्मिष्ठायाः कृतिर्लयमध्या चतुष्पदा[9]। तस्याश्चतुर्थवस्तु[10]नः प्रयोगमेकमनाः श्रोतुमर्हति देवः[11]।

राजा—आचार्य बहुमानादवहितोऽस्मि[12] ।

ततः प्रविशतीत्यादि ॥ ' भगवति अत्रभवतोः ' इत्यादिना ' गणदासः पुरस्कारमर्हति ' इत्यन्तेन राज्ञ उपायेन मालविकादर्शनप्रवर्तनं प्रयत्नो नाम द्वितीयावस्थितिरिति मन्तव्यम् । अत्र विन्दुप्रयत्नयोः समन्वयात्प्रतिमुखसंधिरित्यनुसंधेयम् ॥ **देव शर्मिष्ठाया इत्यादि** । शर्मिष्ठा नाम वृषपर्वणो राक्षसराजस्य दुहिता । तस्याः कृतिः काव्यम् । लयमध्या लयेन तालकालेन मध्या मध्यलययुक्ता । चतुष्पदा चत्वारि पदानि खण्डानि

---

(१) N. om. (२) N. Interchange. (३) B. G. N. T. उपदेशो दृश्यतां (T. उपदेशं दृश्यतां as alternative). (४) B. G. T. om वृद्ध (T. as alternative). (५) N. (T. as alternative) वृद्धत्वात्. (६) N. om तेनहि. (७) B. G. N. T. om एव. (८) B. G. N. T. om स्व. (९) N. T. add अस्ति. (१०) B. G. T. तस्याश्चतुष्पदवस्तुकं (वर्णकं) Po. चतुर्थवस्तुकप्रयोगं &c. (११) B. G. T. take देवः before श्रोतुं &c. (१२) T. add (तत्प्रवेशय पात्रं.)

(निष्क्रान्तो गणदासः)

राजा—(जनान्तिकम् ।) वयस्य

नेपथ्यगृहगतायाश्चक्षुर्दर्शनसमुत्सुकं तस्याः
संहर्तुमधीरतया व्यवसितमिव मे तिरस्कारिणीम्॥ ९ ॥

विदूषकः—(अपवार्य) भो[3] उवट्ठिदं णअणमहु । [4]संणिहिद मक्खिअं अ । ता अप्पमत्तो दाणिं पेक्ख । (क)

(ततः प्रविशत्याचार्यप्रत्यवेक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा मालविका)

(क) भो उपस्थितं नयनमधु । सन्निहितमाक्षिकं च । तदप्रमत्त इदानीं पश्य ।

यस्याः सा तथोक्ता । तस्याः कृतिसंबन्धिनश्चतुर्थवस्तुनश्चतुर्थस्य तुर्यस्य वस्तुनः प्रबन्धस्य प्रयोगमभिनयमेकमना अवहितः सन् श्रोतुमर्हति । अत्र शृङ्गारस्य प्रतिपाद्यमानत्वाल्लयमध्येत्युक्तम् । तथा चोक्तं भारतीये—शृङ्गार-हास्ययोर्मध्यलयः । करुणे विलम्बितः । वीररौद्राद्भुतबीभत्सभयानकेषु-द्रुतः ॥ ' इति ॥ नेपथ्यपरिगताया इति । नेपथ्यपरिगताया यवनिकान्तरि-तायास्तस्या मालविकाया दर्शनसमुत्सुकमवलोकनोत्काण्ठितं मे चक्षुर धीरतया तरलतया तिरस्कारिणीं यवनिकां संहर्तुमपनेतुं व्यवसितमिवोद्यु-क्तमिव । अत्रेष्टार्थविषयेच्छाया गम्यमानत्वाद्विलासो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । **ततः प्रविशतीत्यादि** । आचार्यविक्ष्यमाणाङ्गसौष्ठवा । आचा-र्येण गणदासेनावेक्ष्यमाणमङ्गानां सौष्ठवं यस्याः सा तथोक्ता) सौष्ठवं नामा-ङ्गानां शोभनावस्था ॥ यथोक्तम् ' अनुच्चनीचचलतामङ्गानां समपादताम् । कटिकूर्परशीर्षांसकण्ठानां समरूपताम् ॥ रम्यां प्रतीकविश्रान्तिमुरसश्च

---

(१) N. P. परि for गृह &. A परिणतायाः (२) A. तिरस्करणम्. (३) B. G. N. T. om. (४) T. renders (संनिहितमाक्षिकं) &. A. Po. संणिहिदं मक्खिअं च. (५) T. N. आवेक्ष्य &c. and B. G. प्रत्यक्षमाणा.

विदूषकः—(जनान्तिकम्) पेक्खदु भवं। ण खु से पडिच्छन्दादो परिहीअदि महुरदा। (क)

राजा—(जनान्तिकम्) वयस्य

चित्रगतायामस्यां कान्तिविसंवादशङ्कि मे हृदयम्।
संप्रति शिथिलसमाधिं मन्ये येनेयमालिखिता ॥ २ ॥

गणदासः—वत्से मुक्तसाध्वसा सत्वस्था भव।

राजा—(आत्मगतम्।) अहो सर्वस्थानानवद्यतां रूपविशेषस्य। तथाहि।

(क) पश्यतु भवान्। न खल्वस्याः प्रतिच्छन्दात्परिहीयते मधुरता।

समुन्नतिम्। अभ्यासोपहितामाहुः सौष्ठवं नृत्यवेदिनः ॥' पश्यतु भवान्। न खल्वस्याः प्रतिच्छन्दात्परिहीयते मधुरता ॥ अत्रापवार्येत्येतन्नियत श्राव्यार्थभेदस्यापवारितस्य विवक्षितत्वे कविना प्राक्प्रत्युक्तमिति मन्तव्यम्। यथोक्तं वसन्तराजीये ' अर्थस्त्वेकेन विज्ञेयो नियतश्राव्य इष्यते। द्विविधः स परिज्ञेयो जनान्तश्चापवारितः ॥' अत्र ' परैरलक्ष्यव्यापारं कथितोऽर्थोऽपवारितः। उक्त्वा प्रागपवार्येति पश्चादेनं प्रयोजयेत् ॥' इति ॥ **चित्रगतायामित्यादि**। मे हृदयं मनश्चित्रगतायामालेख्यगतायामस्यां मालविकायां कान्तिविसंवादशङ्कि कान्तेः शोभाया विसंवादं विपर्यासं शङ्कत इति तथोक्तम्। (एतस्या ईदृशी कान्तिर्भवेन्नवेति संदेहयुक्तमासीदिति शेषः)। संप्रतीदानीम्। साक्षाद्दर्शनवेलायामित्यर्थः। इयं मालविका येन चित्रकारेणालिखिता तं चित्रकारं शिथिलसमाधिं शिथिलप्रयत्नं मन्ये जानामि ॥ मुक्तसाध्वसा परित्यक्तभया। सभाकम्परहितेत्यर्थः। सत्वस्था (सत्वे स्वभावे प्रकृतौ वा तिष्ठति स्था—क अव्यग्रा इति यावत्)। सत्व-

---

(१) B. G. N. T. वि (अपि) for परि. (२) अपवार्य. (३) स्वगतम. (४) P. A. B. G. T. सर्वास्ववस्थास्वनवद्यता रूप T. (रूपस्य) विशेषस्य. (५) P. A. om. तथा हि.

दीर्घाक्षं शरदिन्दुकान्ति[1] वदनं बाहू नतावंसयोः[2]
संक्षिप्तं निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।
मध्यः पाणिमितो नितम्बि[3] जघनं पादावरालाङ्गुली
छन्दो नर्तयितुर्यथैव मनसः[4] श्लिष्टं तथास्या वपुः ॥ ३ ॥

मालविका—(उपगानं[5] कृत्वा चतुष्पदं वस्तु[6] गायति ।)

गुणयुक्ता अविकृता भवेत्यर्थः । यथोक्तम्—' चित्तस्याविकृतिः सत्वं विकृतेः कारणे सति ' इति । अत्र विकृतिकारणं नायकसंनिधिः ॥ अहो इत्याश्चर्ये । सर्वस्थानानवद्यता सर्वेषु स्थानेषु सर्वावयवेष्वनवद्यता निर्दोषता । रमणीयतेत्यर्थः । **दीर्घाक्षमित्यादि** । वदनं मुखं दीर्घाक्षं दीर्घे आयते अक्षिणी लोचने यस्य (षच्समासान्तः) तत्तथोक्तम् । शरदिन्दुकान्ति शरदिन्दोः शरच्चन्द्रस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् (प्रसन्नमित्यर्थः) । बाहू भुजावंसयोः स्कन्धयोर्नतौ नम्रौ (लंबमानावित्यर्थः) । मध्योऽवलग्नं पाणिमितः पाणिना हस्तेन मितः परिमितः (पाण्युपलक्षणेन मुष्टिमितः) । जघनं नितम्बि नितम्बातिशययुक्तम् । पादौ चरणावरालाङ्गुली अराला आकुञ्चिता अङ्गुलयो ययोस्तौ तथोक्तौ । अस्या मालविकाया वपुः शरीरं नर्तयितुर्नृत्ताचार्यस्य (मनसः) छन्दोऽभिप्रायो यथा यादृशस्तथा तेन प्रकारेण श्लिष्टं संगतम् । (यादृशांगसौष्ठवे सति नर्तनं सुनिपुणं भवति तथैव अस्या वपुर्देहः श्लिष्टं संहतम् । स्वतःसिद्धसौन्दर्यादिगुणकतया संबद्धं इत्यर्थः) । अनेन नर्तक्या नृत्तारम्भोचितावस्थानविशेष उक्तः । तथा चोक्तं वसन्तराजीये—' अङ्गस्य चतुरस्रत्वं समपादौ लताकरौ । आरम्भे सर्वनृत्तानामेतत्सामान्यमिष्यते ' ॥ इति ॥ उपगानं रागलाप्तिं (गानात् प्राक् कर्तव्यं वसंतादिरागानुगतं स्वरविशेषं ' आलापाचारि ' इति ख्यातं) कृत्वा । चतुष्पदवस्तु चतुष्पदसंज्ञकं प्रबन्धं गायति । वस्त्वि-

---

(१) P. G. B. °कान्तिवदनं. (२) B. G. वंशयो. (३) T. अमितंच. (४) B. G. N. T. मनसि. (५) P. उपवहनं and A. कपोतकं. (६) N. चतुष्पदवस्तु and B. G. T. चतुष्पदवस्तुकं.

दुल्लहो पिओ[1] तस्सिं भव हिअअ णिरासं

अह्मो[2] अपङ्गओ मे पं[3]फ्फुरइ किंपि वामो ।

एसो सो चिरदिट्ठो कहं[4] उवणेइदव्वो

णाह मं पराहीणं तुइ[6] गणअ सतिण्हम् ॥ ४ ॥ (क)

([7]इति यथारसमभिनयति ।)

(क) दुर्लभः प्रियस्तस्मिन्भव हृदयनिराश-
महो अपाङ्गो मे प्रस्फुरति किमपि वामः ।
एष स चिरदृष्टः कथमुपनेतव्यो
नाथ मां पराधीनां त्वयि गणय सतृष्णाम् ॥

ति प्रबन्धः । ' प्रबन्धो रूपकं वस्तु निबन्धस्याभिधात्रयम् ' इत्युक्तत्वात् । अहो (अहह इत्यव्ययं हर्षे । एवमाशाया वैकल्यसंभावनायामपि) अपाङ्गो मे परिस्फुरति किमपि (किंचित् अनिर्दिष्टहेतोः) वामः (स्त्रीणां वामाक्षिस्पंदनं हि अभीष्टसमागमसूचकं तथा च पुनराशंसे प्रियसमागमो मे भावी । वामाक्षिस्फुरणात् तथाशंसे इति भावः) । एष स चिरदृष्टः कथं पुनरुपनेतव्यः (एवं आत्मनो दर्शनाभिलाषमभिधाय संकल्पोपनीतं नाथं संबोध्याह) । नाथ मां पराधीनां त्वयि परिगणय सतृष्णाम् (एतच्च पद्यं चतुष्पदबद्धं प्रकृतार्थानुगुणं च एतदेव द्वारीकृत्य मालविकया आत्मानुरागो नृपे दर्शितस्तच्चाग्रे विदूषकवाक्ये स्फुटीभविष्यति । अत्र च चतुर्षु पादेषु चतस्त्रोऽवस्था वैराग्यौत्सुक्यसंकल्पात्मसमर्पणरूपा दर्शिताः) ॥ ततो गानानन्तरं यथारसं रसानुकूलमभिनयति । अत्र रसोऽयोगविप्रलम्भशृङ्गारः । यथोक्तम्—' अप्राप्तिर्विप्रलम्भः स्याद्यूनोर्जाताभिलाषयोः । विप्रलम्भस्य भेदाः स्युरयोगो विरहस्ततः ॥ प्रवासः शापः करुणा मानश्चेति च षण्मताः ॥ ' तत्र । ' संप्राप्तेः प्रागसङ्गो (अभावो) यस्तमयोगं प्रच-

---

(१) N. add मे. (२) अम्महे. (३) N. परि for प. and B. G. T. फुरइ किंपि वामओ. (४) N. add उण. (५) T. उण दइवो. (६) N. add परि. (७) B. G. N. T. add ततः

विदूषकः—(जनान्तिकम् ।) भो[1] चउप्पदवत्थुअं[2] दुवारीकदुअ[3] तुइ उवट्ठाविदो[4] विअ[5] अप्पा तत्तहोदीए । (क)

राजा—सखे एवम्[6]भावयोर्हृदयम् । अनया खलु

जनमिममनुरक्तं विद्धि नाथेति गेये
वचनमभिनयन्त्याः स्वाङ्गनिर्देशपूर्वम् ।

(क) भोः चतुष्पदवस्तुकं द्वारीकृत्य त्वय्युपस्थापित इवात्मा तत्र-भवत्या ।

क्षते ' इति । अत्र चतुष्पद्यां पादचतुष्टये क्रमेण निर्वेदः सविस्मयो हर्षश्चिन्ता दैन्यं चेति संचारि (चिंतादि) भावास्तत्तदनुभावैर्मुखरागादिभिः सम्यक्प्रकाशिता इत्यनुसंधेयम् । तेषां लक्षणमुक्तं वसन्तराजीये—' इष्टार्थविरहस्वाधिनिन्दापदवमाननैः । दारिद्र्यताडनाक्षेपपरवृद्ध्यवलेपनैः । निष्फलत्वमतिर्नृणां निर्वेदो भावितादिषु ॥ ' अत्र इष्टार्थविरहजनितो निर्वेदः । अन्तर्हर्षोद्गमध्याननिःश्वासस्वावमाननैः । दैन्यगद्गदवैस्वर्यैरभिनेयो भवेदयम् ॥ हर्षो मनःसमुल्लासो गुरुदेवमहीभुजाम् । प्रसादात्प्रियसङ्गाच्च भवेदिष्टार्थलाभतः ॥ ' अत्रेष्टार्थलाभजनितो हर्षः । अपाङ्गस्फुरणस्येष्टार्थलाभहेतुत्वात् । ' मुखनेत्रप्रसन्नत्वप्रियोक्तिपुलकोद्गमैः । दानत्यागपरीरम्भैरभिनेयो भवेदयम् ॥ इष्टालाभादिष्टनाशादनिष्टाप्तेश्च दैन्यतः । चित्तस्यैकाग्रता चिन्ता ॥ ' अत्र चिन्तेष्टालाभजनिता । ' स्मरणं चानुपस्मृतिः ॥ संतापोच्छ्वासनिश्वासा मान्द्यमिंद्रियकर्मणाम् । अधोमुखत्वमित्याद्यैरभिनेया भवेदियम् ॥ अनोजस्त्वं तु मनसो दैन्यमित्यभिधीयते । मनःसंतापदारिद्र्यचिन्तौत्सुक्यादिभिर्भवेत् ॥ ' अत्रौत्सुक्यजनितं दैन्यम् । ' अङ्गानामपि शैथिल्यं देहसंस्कारवर्जनम् । अश्वितं भरतेऽस्मिन्वै अनुभावाः प्रदर्शिताः ॥ ' इति ॥ **जनमिममित्यादि** । नाथ स्वामिन् इमं जनम् । मामित्य-

---

(१) B. G. T. add वअस्स. (२) P. चउप्पदं वत्थुअं. (३) Po A. दुवारं करिअ. (४) B. G. N. T. उवक्खिदो. (५) N. om. (६) N. एवमेव ममापि.

प्रणयगतिमदृष्ट्वा धारिणीसंनिकर्षा

दहमिव सुकुमारप्रार्थनाव्याजमुक्तः ॥ ५ ॥

(मालविका गीतान्ते गन्तुमिच्छति ।)

विदूषकः—होदि चिट्ठ । किंचि वो विसुमरिदो कम्मभेदो । तं दाव पुच्छिस्सम् । (क)

गण०—वत्से स्थीयतामुपदेशविशुद्धौ यास्यसि ।

(मालविका निवृत्य स्थिता ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभान्तरं पुष्यति । तथा हि ।

(क) भवति तिष्ठ । किंचिद्वो विस्मृतः कर्मभेदः । तं तावत् प्रक्ष्यामि ।

र्थः । अनुरक्तं स्निग्धम् । त्वयीति शेषः । विद्धि जानीहि । इत्येवंविधे गेये गीते । वचनं ' णाह मं पराहीणं ' इत्यादि वाक्यं स्वाङ्गनिर्देशपर्वमात्मशरीरप्रदर्शनपूर्वं यथा भवति तथाभिनयन्त्या हस्तादिभिः प्रकाशीकुर्वत्या (स्वांगंनिर्दिश्य इममित्युच्चारणकाले इदं पदार्थतया स्वस्यांगं निर्दिश्येत्यर्थः) अनया मालविकया धारिणीसंनिकर्षाद्धेतोः प्रणयगतिं मम स्नेह प्रवृत्तिमदृष्ट्वाज्ञात्वा । अनुभावानामप्रकाशनादिति भावः । सुकुमारप्रार्थना व्याजं सुकुमारा मृदुला । रसनीयेत्यर्थः सा चासौ प्रार्थना सैव व्याजोऽपदेशो

---

(१) N. अपि for इव. (२) N. निष्क्रमितुं (B. G. T. निष्क्रान्तुं) आरब्धा. (३) N. चिट्ठ किंचि । वो &c; A. Po चिट्ठ । किंपि &c. (४) B. G. N. T. विसुमरिदो कम्मभेदो and A. Po विसुमरिदं कम्मभेदेण or (some कम्मभेदेण). (५) P. A. दाव after पुच्छिस्सम्. (६) B. G. T. वत्से क्षणमात्रं स्थित्वोपदेशविशुद्धा यास्यसि, N. भद्रे उपदेशविशुद्धा यातुमर्हसि. (७) A. शुद्धौ. (८) B. G. T. om (९) स्वगतम्. (१०) सर्वावस्थासु. (११) P. शोभां ।

वामं संधिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे
कृत्वा श्यामाविटपसदृशं स्रस्तमुक्तं द्वितीयम् ।
पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे कुट्टिमे पातिताक्षं
नृत्तादस्याः स्थितमतितरां कान्तमृज्वायतार्धम् ॥ ६ ॥

देवी—णं गोदमवअणं वि अज्जो हिअए करेदि । (क)

गणदासः—देवी[1] मैवम् । देवेप्रत्ययात्[2] संभाव्यते सूक्ष्मदर्शिता गौतमस्य । पश्य[3]

मन्दोऽप्यमन्दतामेति संसर्गेण विपश्चितः ।
पङ्कच्छिदः फलस्येव निकषेणा[4]विलं पयः ॥ ७ ॥

(क) ननु गौतमवचनमप्यार्यो हृदये करोति ।

यस्मिन्कर्मणि तथोक्तम् । अहमुक्त इवोदित इव ॥ **वाममित्यादि** । संधिस्तिमितवलयं संधौ मणिबन्धे स्तिमितं निश्चलं वलयं कङ्कणं यस्य स तथोक्तः । तं वामं सव्यं हस्तं नितम्बे न्यस्य निधाय । श्यामाविटपसदृशं फलिनीशाखासंनिभं द्वितीयं दक्षिणं हस्तं स्रस्तमुक्तं स्रस्तं शिथिलं यथा भवति तथा मुक्तं विसृष्टम् । लम्बितमित्यर्थः । कृत्वा विधाय । पादाङ्गुष्ठालुलितकुसुमे । पादाङ्गुष्ठेनालुलितमामृष्टं कुसुमं यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन्कुट्टिमे । स्फटिकादिखचितस्थले पातिते व्यापारितेऽक्षिणी यस्मिन्कर्मणि तथोक्तम् । ऋज्वायतार्धम् । ऋजु अवक्रमायतं दीर्घं अर्धं शरीरस्योर्ध्वभागो यस्य तत्तथोक्तम् । अस्याः स्थितमवस्थानं नृत्तान्नर्तनादतितरामत्यर्थं कान्तं मनोहरं भवति (अस्या नृत्यादनितराम् ऋजु सरलं आयतार्धं दीर्घार्धशरीरस्येत्यर्थात् कान्तं स्थितं । यद्वा पातितमाक्षि नेत्रमेवायतमर्धं यस्य तादृशं सत् कान्तं बभूवेत्यर्थः) । अत्र वाक्यस्य विशेषितत्वात्पुष्पं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ **मन्दोऽप्यमन्दतामेतीति** । स्पष्टोऽर्थः । अस्य वाक्य-

---

(१) B. G. N. T. add मा. (२) N. दैवप्रत्ययात्. (३) N. om. (४) G. निकर्षेण.

(विदूषकं विलोक्य ।) [१] शृणुमो[२] विवक्षितमार्यस्य ।

विदू०—(गणदासं विलोक्य) सक्खिणीं दाव पुच्छ । पच्छा जो मए कम्मभेदो लक्खिदो तं भणिस्सं । (क)

गणदा०—भगवति यथादृष्टमभिधीयताम् दोषो वा गुणो वा ।[६]

परिव्रा०—यथाशास्त्रं सर्वमनवद्यम् । कुतः ।

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः
पादन्यासो लयमनुगतस्तन्मयत्वं रसेषु ।
शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ
भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ॥ ८ ॥

(क) साक्षिणीं तावत्पृच्छ । पश्चाद्यो मया कर्मभेदो लक्षितस्तं भणिष्यामि ।

स्योपपत्तिमत्वादुपन्यासो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ कौशिकीं तावत्पृच्छ । पश्चाद्यो मया कर्मभेदो दृष्टस्तं भणिष्यामि ॥ **अङ्गैरित्यादि** । अन्तर्निहितवचनैरन्तर्निहितान्यभ्यन्तरस्थापितानि वचनानि पदानि यैस्तैरङ्गैर्हस्तादिभिः (वचनमंतरेणापि विक्षेपविशेषेण अन्तर्गतवचनैः) । अत्राभ्यासपाठवादङ्गानां स्वत एवान्तर्निहितवचनत्वमुत्प्रेक्षितमिति मन्तव्यम् । अर्थो गीतार्थः सम्यक् साधु सूचितः प्रकाशितः । पादन्यासः पादस्य न्यासो विन्यासः । लयमनुगतोऽनुसृतः । लयो नाम तालमानम् । 'तालांतरालवर्ती यः कालोऽसौ लय ईरित' इत्युक्तत्वात् । अत्र पादन्यासस्य स्वतो लयानुसरणमभ्यासपाटवादिति मन्तव्यम् । रसेषु रसविषयेषु तन्मयत्वं तादात्म्यम् । रसात्मता भवतीत्यर्थः । अत्र रसशब्देनोपचारात्परितोषाति

---

(१) N. add ततः and B. G. T. तत्. (२) N. add वयं. (३) B. G. N. T. कोसिइं. (or भिक्खुणीं). (४) B. G. N. T. कम्मभेदो दिट्ठो. (५) B. G. N. T. गुणो वा दोषो वा. (६) B. G. T. add इति. (७) N. यथा दृष्टं and B. G. T. यथा दर्शितं. (८) B. G. T. तुदति.

गण०—देवः कथं [1] मन्यते ।

राजा—गणदास वयं स्वपक्षे [3] शिथिलाभिमानाः संवृत्ताः ।

गण०—अद्य [4] नर्तयितास्मि ।

उपदेशं [2] विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।
श्यामायते न युष्मासु [5] यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥ ९ ॥

देवी—दिट्ठिआ परिक्खआराहणेण [6] अज्जो वड्ढइ [7] । (क)

(क) दिष्ट्या परीक्षकाराधनेनार्यो वर्धते ।

शायवत्वादिभावाः कथ्यन्ते प्रकृतरसस्यैकत्वाद्रसेष्विति बहुवचनानुपपत्ति-प्रसङ्गात् । अभिनयः प्रयोगः । यथोक्तम्—' प्रयोगो यस्तु नाट्यादेर्भवेद-भिनयो हि सः ' इति । शाखायोनिः शाखा योनिः प्रभवो यस्य स तथो-क्तस्तथाविधः सन् (शाखातुल्यपाणिरेव योनिरुत्पत्तिसाधनं यस्य हस्ताश्रित इत्यर्थः) । मृदुः सुकुमारः । शाखानाम नृत्तहस्तानां मानप्रचारः । यथोक्तम्—' शाखा तु नृत्तहस्तानां या मात्रा चितनर्तने ' इति । तद्वि-कल्पानुवृत्तौ । तस्याभिनयस्य (तस्य अभिनेयनायकादेर्विकल्प्यन्ते इति विकल्पाः देहादिचेष्टादयस्तेषामनुवृत्तौ अनुसरणे भावस्तद्गतोऽ-वस्थाभेदः स एव अभिनेयनायकादिगत एव रागबन्धोऽनुरागसंबंधो विषयादन्यस्मादिति शेषः । भावं हृदयं तुदति आकर्षति । विषयान्तर-संसर्गराहित्येन स्वप्रवणं करोतीत्यर्थः) विकल्पो भेदस्तस्यानुवृत्तिरनुगतिः प्राप्तिः । तस्यां सत्यां भावः । अभिनीयमानो निर्वेदादिर्विषयादाश्रयात् । प्रकृतात्स्थायिन इत्यर्थः । भावं पूर्वाभिनीतं संचारिणं नुदत्यपाकरोति । रागबन्धो रञ्जनत्वयोगः स एव । पूर्वं यादृशस्तादृश एवेत्यर्थः ॥ **उपदेशं विदुरित्यादि** । उपदेशिनः शिक्षकस्य युष्मासु युष्मादृशेषु विवेकि

---

(१) N- add वा. (२) B. G. N. T. om. (३) N. स्वपक्षे &c. (४) Po अथ. (५) T. विद्वत्सु. (६) T. परिक्खारा &c. (परी-क्षारा &c.) (७) T. वड्ढदु (वर्धताम्).

गण०—देवीपरिग्रहश्च मे[1] वृद्धिहेतुः । (विदूषकं विलोक्य ।) गौतम वदेदानीं यत्ते मनसि वर्तते ।

विदू०—पुढमोपदेसदंसणे पुढमं बह्मणस्स पूजा इच्छिदव्वा[2] । सा उण[3] वो विसुमरिदा । (क)

परि०—अहो प्रयोगाभ्यन्तरः प्रश्नः[4] ।[5]

(सर्वे प्रहसिताः[6] ।)

(मालविका च[7] स्मितं करोति ।)

राजा—(आत्मगतम्[8] ।) आत्तसारश्चक्षुषां[9] स्वविषयः । यदनेन

स्मयमानमायताक्ष्याः किंचिदभिव्यक्तदशनशोभि मुखम् ।
असमग्रलक्ष्यकेसरमुच्छ्वसदिव पङ्कजं दृष्टम् ॥ १० ॥

(क) प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा एष्टव्या । सा पुनर्वो विस्मृता ।

ष्वित्यर्थः । न श्यामायते न मलिनीभवति । ' लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ' । ' वा क्यषः ' इति विकल्पादात्मनेपदम् ॥ अयि पण्डितंमन्ये किमन्यत् । मोदकखण्डनेऽपि असमर्था किं जानासि । प्रसन्नचन्द्रपादसदृशैः केशपाशैरेतान् भीषयसि । प्रथमोपदेशदर्शने प्रथमं ब्राह्मणस्य पूजा एष्टव्या सा त्वया विस्मृता । अत्र परिहासस्य गम्यमानत्वान्नर्मेति संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ **स्मयमानमित्यादि** । स्पष्टोऽर्थः ॥ अथवा पण्डितपरितोषप्रत्यया ननु

---

(१) N. एव &c. B. G. T. अपि for च मे. (२) B. G. N. T. A. कादव्वा. (३) B. G. N. T. णं & A. ण वोपलक्खिदा. (४) P. A. प्राश्निकः (५) Pn add. विदूषकः—अइ पण्डितं मण्णे किं अण्णं । मोदअखण्डणे वि असमत्था तुमं किं जाणासि । पसण्णचन्दपादसरिसेहिं केसपासेहिं एदाणं भीसिअसि. (६) B. G. हसिताः (७) N. om. (८) B. G. T. स्वगतम्. (९) B. G. N. T. उपात्तसारः (१०) N. T. add मे.

गण०—महाब्राह्मण न खलु[1] नेपथ्यसंगीतकमिदम्। अन्यथा कथं त्वामर्चनीयं[2] नार्चयिष्यामः।

विदू०—मए णाम मुद्धचादएण विअ सुक्खघणगज्जिदे अन्तारिक्खे जलपाणं इच्छिदं[3]। (क)

परिव्रा०—एवमेव

विदू०—तेण हि पण्डिदपरितोसपच्चया[4][5]मूढजादी। जदि अंत्तहोदीए[6] सोहणं भणिदं[7] तदो से इमं पारितोसिअं पअच्छामि। (इति[8] राज्ञो हस्तात्कटकमाकर्षति।) (ख)

देवी०—चिट्ठ दाव। गुणन्तरं अजाणन्तो किंति[9][10] तुमं आहरणं देसि। (ग)

विदू०—परकेरअं[11] त्ति करिअ। (घ)

(क) मया नाम मुग्धचातकेनेव शुष्कघनगर्जितेऽन्तरिक्षे जलपानमिष्टम्।

(ख) तेनाहि पण्डितपरितोषप्रत्यया मूढजातिः। यतोऽत्रभवत्या शोभनं भणितं ततोऽस्यै इदं पारितोषिकं प्रयच्छामि।

(ग) तिष्ठ तावत्। गुणान्तरमजानन्किमिति त्वमाभरणं ददासि।

(घ) परकीयमिति कृत्वा।

मूढजातिः। अनेन मालविकानिर्गमनहेतुना देवीवचनेन राज्ञो हितरोधनान्नि-

---

(१) P. B. G. (T. प्रथम) नेपथ्यसवनमिदम्, and N. प्रथम नेपथ्यप्रदर्शनमिदम्. (२) B. G. T. दक्षिणीयं. (३) B. G. T. जलपाणेण (T. or जलपाणं इच्छदा) चादआइत्तं. N. reads the following speech of विदूषक in continuation with this omitting the speech of परिव्राजिका and reading अहवा for तेणहि. (४) N. संतोसप. (५) B. G. N. T. add णं. (६) Po तत्थहोदीए. (७) Po गेण्हिदं. (८) B. G. om. (९) B. G. N. T. A. Po. om. (१०) B. G. N. T. किंणिमित्तं. (११) A. Po परकीअं.

देवी—(आचार्यं विलोक्य ।) अज्ज गणदास णं[1] दंसिदोवदेसा दे सिस्सा । (क)

गण०—वत्से प्रतिष्ठस्वेदानीम्[2] ।

(मालविका सहाचार्येण निष्क्रान्ता ।)

विदू०—(जनान्तिकम् । राजानं[3] विलोक्य[4]) एत्तिओ मे मदिविहवो भवन्तं सेविदुं । (ख)

राजा०—अलमलं परिच्छेदेन । अयं[5] हि

भाग्यास्तमयमिवाक्ष्णोर्हृदयस्य महोत्सवावसानमिव ।
द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम्[6] ॥ ११ ॥

विदू०—(जनान्तिकम्[7] ।) साहु[8] तुमं दलिद्दादुरो[9] विअ वेज्जेण[10] उवणीअमाणं ओसहं इच्छसि । (ग)

(क) आर्य गणदास ननु दर्शितोपदेशा ते शिष्या ।

(ख) एतावान्मे मतिविभवो भवन्तं सेवितुम् ।

(ग) साधु त्वं दरिद्रातुर इव वैद्येनोपनीयमानमौषधमिच्छसि ।

रोधो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ **भाग्यास्तमयमित्यादि** । तस्या मालविकायास्तिरस्करणं तिरोधानमक्ष्णोर्नेत्रयोर्भाग्यास्तमयमिव भाग्यस्य भागधेयस्यास्तमयमिव । हृदयस्य मनसो महोत्सवस्यावसानमन्तमिव । धृतेः प्रीतेर्द्वारपिधानमिव द्वारस्य प्रवेशमार्गस्य पिधानं तिरोधानमिव । मन्ये संभावयामि (तस्या अदर्शने नेत्रं विफलमिव हृदयं निरानन्दमिव संतोषमावृतमिव च मन्ये) अत्रारतेर्गम्यमानत्वाद्विधूतं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ दरिद्र इवातुरो वैद्येनदीयमानमौषधमि-

---

(१) N. Pn om. (२) B. G. T. एहि गच्छाव: (३) B. G. T. om. (४) A. om मादि. (५) B. G. N. T. अहं. (६) P. B. G. T. तिरस्कारिणीम. (७) A. Po om. (८) B. G. T. साहु. N. om & A. add अहह. before (९) N. दलिद्दो विअ आदुरो. (१०) B. G. N. T. वेज्जेण ओसहं दीअमाणं (B. G. T. उप्पादिअमाणं).

(प्रविश्य)

हर०—देव मदीयमिदानीमवलोकयितुं प्रयोगं क्रियतां प्रसादः ।

राजा—(आत्मगतम् ।[2]) अवसितो[3] दर्शनार्थः (दाक्षिण्यमवलम्ब्य । प्रकाशम् ।) हरदत्त पर्युत्सुका एव वयम् ।

हर०—अनुगृहीतोऽस्मि ।

(नेपथ्ये ।)

वैता०—जयतु जयतु[5] देवः । उपारूढो मध्याह्नः[6] । तथा हि ।

पत्रच्छायासु हंसा मुकुलितनयना दीर्घिकापद्मिनीनां
सौधान्यत्यर्थतापाद्वलभिपरिचयद्वेषिपारावतानि ।
बिन्दूत्क्षेपान्[7] पिपासुः परिपतति[8] शिखी भ्रान्तिमद्वारियन्त्रं
सर्वैरुस्रैः समग्रैस्[9]त्वमिव नृपगुणैर्दीप्यते सप्तसप्तिः ॥ १२ ॥

च्छसि ॥ **पत्रच्छायेत्यादि** (हंसा दीर्घिकापद्मिनीनां वापीसरोजिनीनां-दलच्छायासु मुकुलितनयनाः संत आसते इति शेषः । सौधानि अत्यर्थ तापाद्रविकिरणात्यर्थसंसर्गकृततापाद्वलभिपरिचये वडभ्यनुशीलने द्वेषिणो द्वेषयुक्ता अननुरक्ताः पारावता यत्र तथा भूतानि । शिखी मयूरः पिपासुः सन् बिन्दूत्क्षेपाज्जलकणानामुत्क्षेपाद् भ्रांतिमद् भ्रमणयुक्तं जलयंत्रं धारायंत्रं परिसरति गच्छति । हे नृप सप्तसप्तिः सूर्यः गुणैः समग्रः संपूर्णस्त्वमिव उस्रैः किरणैः समग्रः सन् दीप्यते भाति ।) ॥ अविध अविध । अस्माकं पुनर्भोजनवेलोपस्थिता । उचित वेलातिक्रमे

---

(१) B. G. N. T. Interchange. (२) B. G. T. स्वगतम्. (३) B. G. T. add मे. (४) B. G. T. om. (५) P. om. one जयतु. an । A. सुखाय भवतु माध्यंदिनी संध्या देवस्य । तथाहि ।. (६) Po मध्यमह्नः; मध्यः (७) T. Po बिन्दूत्क्षेपात् & A. बिन्दूत्क्षेपान्. (८) B. G. N. T. परिसरति. (९) B. G. N. T समग्रः

विदू०—अविहा अविहा[1] । अह्माणं उण भोअणवेला संउत्ता[2] । उइदवेलादिक्कमे चिइच्छआ दोसं उदाहरन्ति ।[3] (क)

राजा—हरदत्त किं भणसि ।

हर०—नास्त्यवकाशो[4] मद्वचनस्य ।

राजा—(हरदत्तं विलोक्य[5]) तेन हि त्वदीयमुपदेशं श्वो वयं[6] द्रक्ष्यामः । विश्राम्यतु[7] भवान् ।

हर०—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

देवी—णिव्वट्टेदु अज्जउत्तो[8] मज्झेणविहिम्[9] । (ख)

विदू०—भोदि विसेसेण पाणंभोअणं[10] तुवरेदु[11] (ग)

(क) अविध अविध । अस्माकं पुनर्भोजनवेलोपस्थिता । उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति ।

(ख) निर्वर्तयत्वार्यपुत्रो मध्याह्नविधिम् ।

(ग) भवति विशेषेण पानभोजनं त्वरयतु ।

चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति । किमिदानीं भणसि (अत्र मध्याह्नपमये अन्यस्य वचनस्यावकाशोस्तीति काक्का प्रश्नः) ॥ निर्वर्तयत्वार्यपुत्रो म-

---

(१) B. G. om. one अविहा. (२) Po read अत्तहोदो with संउत्ता, Pn बह्मणस्स भोअणवेला । अत्तहोदो संउत्ता । उइद &c. and B. G. T. अह्माणं भोअणवेला । अत्तहोदो उइदवेलादिक्कमेण &c. A. ण्हाणभोअणवेला उवट्ठिदा । अत्तहोदो उइद &c. (३) B. G. N. T. read the folling speech of tne king with this, omitting राजा. N. adds (हरदत्तं विलोक्य) & दाणिं after किं. (४) Pn नास्तिमद्वचनावसरोऽत्र B. G. T. नास्तिचान्यस्य वचनावकोशोऽत्र & N. नास्तिवचनस्यान्यस्यावकाशोऽत्र. (५) N. om. (६) B. G. T. om. (७) B. G. T. विरम्यताम भवान्. (८) Pn अज्जो. (९) Pn मज्जण. (१०) Pn om पाण. (११) B. G. N. T. तुवरावेदु.

परिव्रा०—(उत्थाय ।) स्वस्ति भवते । (सपरिजनया[1] देव्या सह निष्क्रान्ता ।)

विदू०—भो[2] ण केवलं रूवे सिप्पे वि[3] अदुदीआ मालविआ (क)

राजा—वयस्य

अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता ।
परि[4]कल्पितो विधात्रा बाणः कामस्य विषदिग्धः ॥ १३ ॥

किं बहुना । [5]चिन्तयितव्योऽस्मि ते[6] ।

विदू०—भवदा वि अहं । दिढं[7] विपणिकन्दु विअ मे उदरब्भन्तरं[8] डज्झइ । (ख)

राजा—एवमेव भवान्सुहृदर्थे[9] त्वरताम्[10] ।

विदू०—[11]गहीदक्खणो ह्मि । किंदु मेहोवरुध्द[12]जोण्हा विअ पराहीण-

---

(क) भो न केवलं रूपे शिल्पेऽप्यद्वितीया मालविका ।

(ख) भवताप्यहम् । दृढं विपणिकन्दुरिव म उदरभ्यन्तरं दह्यते ।

ज्जनविधिम् ॥ **अव्याजसुन्दरीमित्यादि** । ललितेन सुभगेन विज्ञानेन संगीतकलापरिज्ञानेन ॥ विपणिकन्दुर्नाम पण्यवीथिकायां पिष्टपचनपात्रम् । ' कन्दुर्ना स्वेदनी स्त्रियाम् ' इत्यमरः ॥ **एवमेवेत्यादि** । एवमेवेत्थमेव । यथा भवान्भोजनरूपे स्वकार्ये त्वरते तथा सुहृदर्थे मदर्थे मालविकापुनर्दर्शने त्वरताम् । अत्र दृष्टनष्टस्य बीजस्यानुपसर्पणात्परिसर्प इति संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ भवानपि सूनाविहङ्ग (सूनापरिसरचरो विहङ्ग) इव आमिषलोलुपो

---

(१) B. G. T. (इति देव्या सह &c.), N. (इति सपरिजनया देव्या &c.) (२) N. add. वअस्स. (३) A सिप्पे अ. (४) B. G. T. उपकल्पितो. (५) N. add सखे. (६) Po. om ते. (७) Po om. (८) B. G. T. हिअअ°. (९) B G. T. अस्मदर्थे, and N. and अपि. (१०) त्वरयतु. (११) N. गहीदो क्खणो. (१२) B. G. N. T. मेहावलीरुद्ध (N. रुद्धा) जोण्हा & add मालविआ after तत्तहोदी.

दंसणा तत्तहोदी । भवं वि सूणो[1]परिचरो [2]विहंगमो विअ आमिसलोलुवो भीरुओ अ[3] अ[4]च्चादुरो भविअ कज्जसिद्धिं पत्थयन्तो मे रोअसि ।

राजा—स[5]खे कथं नातु[6]रो भविष्यामि ।

सर्वान्तःपुरवनिता व्यापा[7]रप्रतिनिवृत्तहृदयस्य ।
सा वामलोचना मे स्नेहस्यैकायनीभूता ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः

(ग) गृहीतक्षणोऽस्मि । किंतु मेघोपरुद्धज्योत्स्नेव पराधीनदर्शना तत्रभवती । भवानपि शूनोपरिचरो विहङ्गम इव आमिषलोलुपो भीरुकश्चात्यातुरो भूत्वा कार्यसिद्धिं प्रार्थयमानो मे रोचसे ।

भीरुकश्च । तस्मादनातुरो भूत्वा कार्यसिद्धिं प्रार्थयमानो मे रोचसे । अत्र सान्त्वनस्य गम्यमानत्वात्पर्युपासनं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ **सर्वान्तः पुरेत्यादि** । या स्नेहस्य प्रेम्ण एकायनीभूता । एकं केवलमयनं स्थानम् । आश्रय इत्यर्थः । तद्भूता । अत्राङ्के मालविकाया निष्क्रमणेन कथाविच्छेदे सति सर्वान्तःपुरेत्यादिना गम्यमानो राज्ञोऽभिलाषातिशय उत्तराङ्ककथाहेतुत्वाद्बिन्दुरित्यनुसंधेयम् ॥ इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये मालविकाग्निमित्रव्याख्याने द्वितीयोऽङ्कः ॥

---

(१) B. G. N. T. सूणापरिचरो (N. सरो). (२) B. G. T. गिद्धो विअ and N. विहंगो विअ. (३) B. G. N. T. sentence compete here (४) B. G. T. अच्चादुरो विअ &c. N. ता अणादुरो. (५) B. G. N. T. om. (६) B. G. N. T. कथमनातुरो. (७) B. G. T. °व्यापारं प्रति &c.

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परिव्राजिकायाः परिचारिका ।)

परिचा०—आणत्तह्मि भअवदीए समाहिमदिए[1] देवीए[2] उवाण-अत्थं बीजपूरअं गेण्हिअ आअच्छेत्ति । ता जाव पमदवणपालिअं महु-अरिअं अण्णेसामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) एसा तवणीआसोअं ओलोअन्ती चिट्ठदि । जाव णं उपसप्पामि । (क)

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका)

प्रथमा—(उपसृत्य) महुअरिए अवि सुहो दे उज्जाणवण्णव्वावारो । (ख)

द्वितीया—अह्मो समाहिमदिआ । साहि साअदं ते । (ग)

(क) आज्ञप्तास्मि भगवत्या समाधिमतिके देव्या उपायनार्थं बीजपूरकं गृहीत्वागच्छेति । तद्यावत्प्रमदवनपालिकां मधुकरिकामन्विष्यामि । एषा तपनीयाशोकमवलोकयन्ती तिष्ठति । यावदेनामुपसर्पामि ।

(ख) मधुकरिके अपि सुखस्त उद्यानवनव्यापारः ।

(ग) अहो समाधिमतिका । सखि स्वागतं ते ।

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति **ततः प्रविशतीत्यादिना** । समाभृतिके (देव्याः) उपा-

---

(१) N. T. add समाहितिका. (२) B. G. N. T. समाहितिका A. समाभृतिका all through. (३) Po. add जहा समाहिमदिए. Pn om. समाहिमदिए. (४) B. G. N. T. Po देवस्स; Pn om. (५) A. Po समाअणत्थं. (६) B. T. ता दाव, N. जाव & G. तं दाव. (७) N. om च. (८) B. G. T. A. Po. add महुअरिआ. (९) B. G. A. P. T. संभावेमि. (१०) B. G. T. आलि for महु, .. अवि (T. अपि). (११) A. सुविहिदो. (१२) Pn AN. उज्जाणव्वावारो.

समाधिमतिका—हला भअवदी आणवेदि । अरित्तपाणिणा अह्मा-रिसजणेण तत्तहोदी[1] देवी[1] दक्खिदव्वा । ता बीजपूरएण सुस्सूसिदुं[2] इच्छामि त्ति । (क)

मधुकरिका—णं संणिहिदं बीजपूरअं । कहेहि दाव[3] अण्णोण्णसंघ-रिसिदाणं णट्टाअरिआणं उवदेसं देक्खिअ कदरो भअवदीए पसंसिदो-त्ति[4] । (ख)

समाधिमतिका—दुवे वि किल[5] आअमिणा पओअणिउणा अ । किंदु सिस्सागुणविसेसेण उण्णमिदो[6] गणदासो । (ग)

मधुकरिका—अह मालविआगअं कोलीणं किं[7] सुणीअदि । (घ)

समाधिमतिका—बलिअं[8] क्खु साहिलासो तस्सि[9] भट्टा । [10]केवलं

(क) सखि भगवत्याज्ञापयति । अरिक्तपाणिनास्मादृशजनेन तत्र-भवती देवी द्रष्टव्या । तद्बीजपूरकेण शुश्रूषितुमिच्छामीति ।

(ख) ननु संनिहितं बीजपूरकम् । कथय तावदन्योन्यसंघर्षितयो र्नाट्याचार्ययोरुपदेशं दृष्ट्वा कतरो भगवत्या प्रशंसितः ।

(ग) द्वावपि किलागामिनौ प्रयोगनिपुणौ च । किंतु शिष्यागुणविशे-षेणोन्नमितो गणदासः ।

(घ) अथ मालविकागतं कौलीनं किं श्रूयते ।

यनार्थं बीजपूरकं गृहीत्वागच्छेति । अथ मालविकागतं कौलीनं लोकवार्ता किमिति श्रूयते । (देव्या रक्ष्यतेच ।) ततः परं न जाने ॥इति प्रवेशकः॥

---

(१) A. B. G. T. Po अत्तभवं दक्खिदव्वो. (२) T. पेक्खेदुं (सुस्सू-सिदुं). (३) B. G. T. om and Po A. दुवेणं सगीदओवदेसणिमित्तं &c. (४) B. G. N. T. om. त्ति (५) T. (क्खु alternative). (६) N. मालविआए उवदेसो पसंसिदो, T. (सिस्साए विसेसेण उण्णमिदो उवदे-सो गणदासस्स. &. P. A. गणदासो उण्णमिदोवदेसो. (७) A. N. Po. किंति. (८) N. दढ किल. and B. G. T. बाढं किल. (९) B. G. N. T. Interchange. (१०) N. add किंतु.

देवीएं धारिणीए चित्तं रक्खन्तो [3]पहुत्तणं ण दंसेदि । मालविआ वि इमेसु दिअहेसु अणुहूदमुत्ता विअ मालदीमाला मिलाअमाणा लक्खीअदि । अदो वरं ण जाणे । विसज्जेहि मं । (क)

मधुकरिका—एदं साहावलम्बिदं बीजपूरअं गेण्ह । (ख)

समाधिमतिका—(नाट्येन गृहीत्वा ।) हला तुमं वि इदो पेसलदरं साहुजणसुस्सूसाए फलं अणुहविस्ससि । (इति प्रस्थिता ।) (ग)

मधुकरिका— सहि समं एव्वं गच्छह्मो । अहं वि इमस्स चिराअमाणकुसुमोग्गमस्स तवणीआसोअस्स दोहलणिमित्तं देवीए विण्णवेमि । (घ)

समाधिमतिका—जुज्जइ । अहिआरो क्खु तुह । (च)

(इति निष्क्रान्ते)

[17] प्रवेशकः

(क) बलवत्खलु साभिलाषो तस्यां भर्ता । केवलं देव्या धारिण्याश्चित्तं रक्षन् प्रभुत्वं न दर्शयति । मालविकाप्येषु दिवसेष्वनुभूतमुक्तेव मालतीमाला म्लायमाना लक्ष्यते । अतः परं न जाने । विसृज माम् ।

(ख) एतच्छाखावलंबितं बीजपूरकं गृहाण ।

(ग) हला त्वमपीतः पेशलतरं साधुजनशुश्रुषायाः फलमनुभवसि ।

(घ) सखि सममेव गच्छावः । अहमप्यस्य चिरायमाणकुसुमोद्गमस्य तपनीयाशोकस्य दोहदनिमित्तं देव्यै विज्ञापयामि ।

(च) युज्यते । अधिकारः खलु तव ।

---

(१) N. om. (२) Pn रक्खमाणो, Po A. रक्खिदु. (३) B. G. T. add अत्तणो and A. Po अहिलासदंसणे. &c. (४) T. अणुहूदमूच्छा. (५) N. म्लाना. (६) B. G. T. अवरं. (७) B. G. T. साहावलंबि, and A. एणं साहावलंबिणं. (८) N. तह । (इति नाट्येन बीजपूरकं गृहीत्वा). (९) N. अदो & A. om; Pn. अदो वरं. (१०) Po विपुलदरं & Pn om. (११) B. G. N. T. पावेहि and Po A. लहेहि. (१२) N. हला. (१३) B. G. om. (१४) A. °कुसुमस्स. (१५) B. G. T. णिवेदेमि. (१६) A. om. (१७) N. add इति.

(ततः प्रविशति कामयमानावस्था राजा विदूषकश्च)

राजा—(आत्मानं विलोक्य)

शरीरं क्षामं[1] स्यादसति दयितालिङ्गनसुखे
भवेत्सास्रं चक्षुः क्षणमपि न सा दृश्यत इति ।
तया सारङ्गाक्ष्या त्वमसि न कदाचिद्विरहितं
प्रसक्ते निर्वाणे हृदय परितापं वहसि किम् ॥ १ ॥

विदू॰—अलं भवदो धीरदं उज्झिअ परिदेविदेण । दिट्ठा क्खु[3] मए तत्तहोदीए मालविआए पिअसही बउलावलिआ । सुणाविदा अ तं-अत्थं जो[5] भवदा[4] संदिट्ठो । (क)

राजा—ततः किमुक्तवती ।

(क) अलं भवतो धीरतामुज्झित्वा परिदेवितेन । दृष्टा खलु मया तत्र-भवत्या मालविकायाः प्रियसखी बकुलावलिका । श्राविता च तमर्थं यो-भवता संदिष्टः ।

ततः प्रविशतीत्यादि । कामयमानावस्थः । कामयमानानां कामिनामवस्थेवाव-स्था दशा यस्य स तथोक्तः । **शरीरमित्यादि** । दयितालिङ्गनसुखे प्रि-यापरिष्वङ्गसुखे ऽसत्यविद्यमाने (सति) शरीरं वपुः क्षामं स्यात्कृशं भवेत् (संभावनायां लिङ् । शरीरक्षामता संभावितैवेत्यर्थः । अनेन स्मरजा कृ-शावस्था सूचिता । तथा चालिङ्गनसुखविमुक्तस्य कृशतोचितैवेत्यर्थः ।) । क्षणमपि क्षणमात्रमपि सा मालविका न दृश्यत इति न लक्ष्यत इति चक्षुः सास्रं सबाष्पं भवेत्स्यात् । हे हृदय चित्त सारङ्गाक्ष्या हरिणनेत्रया तया

---

(१) B. G. मंदं. (२) B. G. N. T. वजसि. (३) B. G. N. T. om. क्खु. (४) B. G. T. om त, N. सुणाविदो अअं अत्थो for अ तं अत्थं and Pn. मए for तं अत्थं. (५) Po. interchange.

विदू०—विण्णवेहि भट्टारं[1] । अणुगहीदह्मि इमिणा णिओएण । किंदु सा तवस्सिणी देवीए अहिअदरं[2] रक्खिअमाणा णाअरक्खिदो[3] णिहि विअ ण सुहं समासादइदव्वा । तहवि घडइस्सं त्ति । (क)

राजा—भगवन्संकल्पयोने प्रतिबन्धवत्स्वेपि[5] विषयेष्वभिनिवेश्यं[6] तथा प्रहरसि यथा जनोऽयं कालान्तरक्षमो[7] न भवति । (सविस्मयम्)

क्व रुजा हृदयप्रमाथिनी क्व च ते विश्वसनीयमायुधम् ।
मृदु तीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि ॥ २ ॥

(क) विज्ञापय भर्तारम् । अनुगृहीतास्म्यनेन नियोगेन । किं तु सा तपस्विनी देव्याधिकतरं रक्ष्यमाणा नागरक्षितो निधिरिव न सुखं समासादयितव्या । तथापि घटयिष्यामीति ।

मालविकया कदाचिज्जातु विरहितं वियुक्तं नासि न भवसि (मनसस्तदेकायनत्वात्) । अतस्तस्मात्कारणात् (तन्मयत्वेन) निर्वाणे सुखे प्रसक्ते प्रस्तुते सति किं किमर्थं परितापं संतापं व्रजसि प्राप्नोषि (अनुभवसि) । श्राविता च तमर्थो यो भवता संदिष्टः । (श्राविता च मया यद्भवता संदिष्टं) नागरक्षित इव निधिः । अत्र तपस्विनीति करुणापात्रमुच्यते । ' तपस्वी करुणापात्रम् ' इति हलायुधः । अत्र प्राप्तिसंभावनया प्राप्त्याशा नाम तृतीयावस्था सूचिता । अनया प्राप्त्याशया बिन्दोः समन्वयाद्गर्भसंधिरिति मन्तव्यम् । **क्वरुजेत्यादि** । (हृदयप्रमाथिनी हृदयनिष्पीडिका रुजा रोगः क्व । ते विश्वसनीयं कुसुमायुधत्वेन अपीडाकरत्वात् विश्वासपात्रमायुधं शस्त्रं वा क्व । कुसुमशस्त्रेण भवता हृदयस्य पीडनं अतीवासम्भवमित्यर्थः । हे मन्मथ लोके मृदु कोमलं सदेव तीक्ष्णतरमतितीक्ष्णं यदुच्यते

---

(१) N. om. and B. G. T. भट्टारअं. (२) N. अहिअं रक्खंतीए. (३) B G. T. रक्खिदाणं विअ णिहिणं सुहं &c., A. N. विअ मणी and P. मणि विअ. (४) B. G. T. जतिस्सं. (५) N. प्रतिबन्धवत्सुचापि &. A. B. G. om. चापि. (६) N. अभिनिवेशकारी कि. (७) B. G. N. T. interchange.

विदू०—णं भणामि तस्सिं साहणिज्जे किदो उवक्खेओ त्ति । तो पज्जवत्थावेदु भवं अत्ताणं । (क)

राजा—अथेमं दिवसशेषमुचितव्यापारपराङ्मुखेन चेतसा क्व नु खलु यापयामि ।

विदू०—अज्ज एव्व वसन्दपुढमावदारसुहआणि रत्तकुरबआणि उवाअणं पेसिअ णववसन्तावदारावदेसेण इरावदीए णिउणिआमुहेण पत्थिदो भवं । इच्छामि अज्जउत्तेण सह दोलाहिरोहणं अणुहविदुं त्ति । भवदा वि से पडिण्णादं । ता पमदवणं एव्व गच्छह्म । (ख)

राजा—न क्षममिदम् ।

विदू०—कहं विअ । (ग)

(क) ननु भणामि तस्मिन्साधनीये कृतो मयोपक्षेप इति । तत्पर्यवस्थापयतु भवानात्मानम् ।

(ख) अद्यैव वसन्तप्रथमावतारसुभगानि रक्तकुरबकाण्युपायनं प्रेष्य नववसन्तावतारापदेशेनेरावत्या निपुणिकामुखेन प्रार्थितो भवान् । इच्छाम्यार्यपुत्रेणसह दोलाधिरोहणमनुभावितुमिति । भवताप्यस्यै प्रतिज्ञातम् । तत्प्रमदवनमेव गच्छावः ।

(ग) कथमिव ।

ततिदं त्वयि दृश्यते । तव शस्त्रस्य मृदुत्वात् तापकत्वाच्च तथात्वमिति भावः ।) ननु भणामि तस्मिन्साधनीये कृत उपक्षेप इति । (संस्तंभयतु) ।

---

(१) A. B. G. T. add कज्जे. (२) N. A. om. त्ति, A. Po उवाओवक्खेओ त्ति (A. om. त्ति); T. मए उवाओवक्खेओ त्ति; B. G. मए उवाओ त्ति. (३) N. om. ता, B. G. अत्तभवं, A. Po अत्ताणं तत्तभवं. (४) B. G. om. उचित. (५) B. G. N. T. त्रि for परा. (६) B. G. N. T. om. (७) B. G. N. T. add णं भव. (८) B. G. N. T. om. वसन्द (९) P. A. सूअआणि. (१०) B. G. N. T. °व्ववदेसेण. &c. (११) B. G. N. T. om.

राजा—वयस्य निसर्गनिपुणाः स्त्रियः। कथं मामन्यसंक्रान्तहृदयमुपलालयन्तमपि ते सखी न लक्षयिष्यति। अतः पश्यामि।

उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं बहवः खण्डनहेतवो हि दृष्टाः।
उपचारविधिर्मनस्विनीनां न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः॥३॥

विदू०—णारुहदि भवं अन्तेउरपडिट्ठिदं दक्खिणं एक्कपदे पिट्ठदो कादुम्। (क)

राजा—(विचिन्त्य) तेन हि प्रमदवनमार्गमादेशय।

विदू०—इदो इदो भवं। (ख)

(उभौ परिक्रामतः)

(क) नार्हति भवानन्तःपुरप्रतिष्ठितं दाक्षिण्यमेकपदे पृष्ठतः कर्तुम्।

(ख) इत इतो भवान्।

अत्र 'कृत उपक्षेपः' इत्यनेन कपटोपायकल्पनाया गम्यमानत्वेन अभूताहरणं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति। (निसर्गेण स्वभावेन निपुणाः परचित्तज्ञानदक्षा अन्यस्यां संक्रान्तं हृदयं यस्य। वृत्तिगतत्वात् अन्याशब्दस्य पुंवद्भावः। तादृशं मामुपलालयन्तं बाह्यव्यापारेण आनुकूल्यमाचरन्तं ते तव सखी इरावती लक्षयिष्यति।) **उचित इति**। प्रणय इरावत्याः प्रार्थना विहन्तुं प्रतिषेद्धुमुचितोऽर्हो वरं मनाक्प्रियम्। अयं पक्षः किंचित्साधुरित्यर्थः। हि यस्मात्कारणात्खंडनहेतवः (अभिमताननुष्ठानरूपस्य प्रणयखंडनस्य हेतवः) ईर्ष्याकोपकारणानि बहवोऽनेके दृष्टा मया लक्षिताः (कल्पयितुं शक्या इत्यर्थः)। खंडनहेतुदर्शनेऽप्युपचारविशेषैः प्रलोभ्यतामित्यत आह। **उपचारेति**। भावशून्यः प्रेमरहित उपचारविधिरिष्टाचरणं पूर्वाभ्यधिकोऽपि पूर्वस्मादुपचारविधेरतिशयितोऽपि मनस्विनीनां

---

(१) B. G. N. T. om पडि. (२) A. राजा निष्क्रामति.

विदू०——वसन्दो किल एदाहिं पवणचलिदाहिं पल्लवङ्गुलीहिं तुवरेदि विअ भवन्तं एदं पमदवणं पविसेदि । (क)

राजा——(स्पर्शं रूपयित्वा ।) अभिजातः खलु वसन्तः । सखे पश्य ।

आमत्तानां श्रवणसुभगैः कूजितैः कोकिलानां
सानुक्रोशं मनसिजरुजः सह्यतां पृच्छतेव ।
अङ्गे चूतप्रसवसुरभिर्दक्षिणो मारुतो मे
सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतो माधवेन ॥ ४ ॥

विदू०——पविस णिव्वुदिलाहाअ । (ख)

(उभौ प्रविशतः)

(क) वसन्तः किलैताभिः पवनचलिताभिः पल्लवाङ्गुलीभिस्त्वरयतीव भवन्तमेतत्प्रमदवनं प्रविशति ।

(ख) प्रविश निर्वृतिलाभाय ।

तु प्रशस्तमनसां पुनः । विवेकवर्तिनामित्यर्थः । उपचारविधिर्न भवति । किंत्वपचारविधिरित्यर्थः । अत्र नञर्थस्तद्विरोधः । इत इतो भवान् । एतत्प्रमदवनं पवनदरचलिताभिः पल्लवांगुलीभिस्त्वरयतीव भवंतं प्रवेष्टुम् । **आमत्तानामित्यादि** । (श्रवणसुभगैः श्रुतिसुखदायकैरामत्तानां कोकिलानां कूजितैर्मनसिजरुजः कामवेदनायाः सह्यतां सोढुं योग्यतां सानुक्रोशं यथा तथा मामिति शेषः । पृच्छतेव माधवेन वसन्तेन चूतप्रसवसुरभिराम्रकुसुमसुगंधिर्दक्षिणो मलयाचलाभिमुखो मारुतो मेऽङ्गे सान्द्रस्पर्शः करतल इव व्यापृतः । रुग्णस्य करतलेन स्पर्शो लोकसिद्धः । माधवेन मलयवायुनेवा

---

(१) B. G. N. T. णं एदं पमदवण पवणबल (N. दर) चलाहिं. .भवंतं पवेसिदुं, A. om. एदाहिं. (२) स्पर्शं निरूप्य or स्पर्शसुखं रूपयित्वा. (३) B. G. T. उन्मत्तानां.

विदू०—भो वअस्स अवहाणेण दाव दिट्ठिं देहि । एदं क्खु भवन्तं विलोहइदुकामाए पमद[3]वणलच्छीए जुवईवेसलज्जाइत्तअं वसन्तकुसुमणेवत्थं गहीदं । (क)

राजा—ननु[4] विस्मयादव[5]लोकयामि[6] ।

> **रक्ताशोकरुचा विशेषितगुणो बिम्बाधरालक्तकः**
> **प्रत्याख्यातविशेषकं कुरबकं श्यामावदातारुणम् ।**
> **आक्रान्ता तिलकक्रियापि[7] तिलकैर्ल[8]ग्नद्विरेफाञ्जनैः**
> **सावज्ञेव मुखप्रसाधनविधौ श्रीर्माधवी योषिताम् ॥ ५ ॥**

(उभा[9]वुद्यानशोभां निर्वर्णयतः)

(ततः प्रविशति पर्युत्सुका मालविका)

(क) भो वयस्य अवधानेन तावद् दृष्टिं देहि । एतत्खलु भवन्तं विलोभयितुकामया प्रमदवनलक्ष्म्या युवतिवेषलज्जायितृकं वसन्तकुसुमनेपथ्यं गृहीतम् ।

कारीत्यर्थः) ॥ मधुलक्ष्म्या ॥ **रक्ताशोकेत्यादि** । बिम्बाधरे ॥ बिम्बमिवाधरस्तस्मिन् । ‘ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ’ इति विशेषणसमासः । ‘ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ’ इत्युपमितसमासस्तु कविभिरत्र प्रायेण नाङ्गीकृतः । अलक्तको लाक्षा । रक्ताशोकरुचा रक्ताशोककुसुमस्य रुचा कान्त्या विशेषितगुणः । विशेषितोऽतिशयितो (तिरस्कृतो) गुणो रागो यस्य स तथोक्तः । (रक्ताशोकलतयैव अधरयोग्योऽलक्तकरमो निष्पादित इत्यर्थः ।) श्यामावदातारुणम् । शामं चावदातं चारुणं च तथोक्तम् । ‘ वर्णो वर्णेन ’इति कर्मधारयः । कुरबकं कुरबकपुष्पं प्रत्याख्यातविशेषकम् ।

---

(१) B. G. N. T. om. भो वअस्स, (Pn om. भो). (२) B. G, N. T. om. (३) N. मधुल°. (४) N. om. (५) N. add एतत्. (६) add तथाहि. (७) N. च for अपि. (८) A. P. लीन°. (९) N. add नाट्येन, B. G. T. इति for उभौ and निरूपयतः

मालविका—अविण्णादहिअअं भट्टारं अहिलसन्दी अत्तणो वि दाव लज्जेमि । कुदो विहवो सिणिद्धस्स सहीअणस्स इमं[3] वुत्तंत्तं आचक्खिदुं । ण जाणे अप्पडिआरगरुअं वेअणां केत्तिअं कालं मअणो मं णइस्सदि त्ति । (कतिचित्पदानि गत्वा) कहिं णु पत्थिदह्मि । (इति स्मृतिमभिनीय ।) आम् संदिट्ठह्मि देवीए गोदमचावलादो दोलापरिभट्ठाए सरुजा मे चलणा । तुमं दाव गदुअ तवणीआसोअस्स दोहलं णिवट्टेहिं[10] । जदि सो पञ्चरत्तब्भन्तरे कुसुमं दंसेदि तदो अहं (अन्तरा निःश्वस्य) अहिलासपूरइत्तअं पसादं दाइस्सं त्ति । जाव णिओअभूमिं पुढमं गदा होमि । जाव[12] अणुपदं मह चलणालंकारहत्थाए बउलावलिआए आअन्तव्वं परिदेवइस्सं[13] दाव विस्सद्धं मुहुत्तअं । (इति परिक्रामति ।) (क)

(क) अविज्ञातहृदयं भर्तारमभिलषन्त्यात्मनोऽपि तावल्लज्जे । कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्येमं वृत्तान्तमाख्यातुम् । न जानेऽप्रतीकारगुरुकां वेदनां कियन्तं कालं मदनो मां नेष्यतीति । कुत्र ननु प्रस्थितास्मि । आम् संदिष्टास्मि देव्या । गौतमचापलाद्दोलापरिभ्रष्टायाः सरुजौ मे चरणौ । त्वं तावद्गत्वा तपनीयाशोकस्य दोहदं निर्वर्तय । यद्यसौ पञ्चरात्राभ्यन्तरे कुसुमं दर्शयति ततोऽहमभिलाषपूरयितृकं प्रसादं दास्यामीति । यावन्नियोगभूमिं प्रथमं गता भवामि । यावदनुपदं मम चरणालंकारहस्तया बकुलावलिकयागन्तव्यं परिदेवयिष्यामि तावद्विश्रब्धं मुहूर्तकम् ।

प्रत्याख्यातं तिरस्कृतं विशेषकं पत्रभङ्गो येन तथोक्तम् । लग्नद्विरेफाञ्जनैर्लग्नः सक्तो द्विरेफो भ्रमर एवाञ्जनं येषु तैस्तिलकैस्तिलककुसुमैस्ति-

---

(१) A. P. अणहि (P. भि) ण्णाद°. (२) A. Po सिणिद्धअणस्स and Pn. सिणिद्धसहीअणस्स. (३) B. G. T. om. (४) N. add इति. (५) N. आः कहिं क्खु पत्थिदह्मि. (६) B. G. T. P. (विचिन्त्य); A. (आत्मगतम). (७) . B. G. T. N. आ. N. आदिट्ठह्मि. (८) B. G. N. T. सरुजो मह चलणो; Po. A परिभट्ठा ण सक्कणोमि अहं चलणे चालइदुं. (९) B. G. T. A. P. om. (१०) P. A. N. add त्ति (११) P. दाव; T ता जाव. (१२) B. G. N. T. दाव. (१३) B. G. T. ता परिदेविस्सं दाव.

विदू०—(दृष्ट्वा) वअस्स एदं क्खु सीहुपाणुव्वेजिअस्स मच्छण्डिआ उवणदा । (क)

राजा—अयि किमेतत् ।

विदू०—एसा क्खु णादिपज्जत्तवेसा पज्जुस्सुओ विअ एआइणी मालविआ अदूरे वट्टदि । (ख)

राजा—(सहर्षम्) कथं मालविका ।

विदू०—अह इं । (ग)

राजा—शक्यमिदानीं जीवितमवलम्बितुम् ।

त्वदुपलभ्य समीपगतां प्रियां
हृदयमुच्छ्वसितं मम विक्लवम् ।
तरुवृतां पथिकस्य जलार्थिनः
सरितमारसितादिव सारसात् ॥ ६ ॥

(क) वयस्य एतत्खलु सीधुपानोद्वेजितस्य मत्स्यण्डिकोपनता ।

(ख) एषा नातिपर्याप्तवेषा पर्युत्सुकेवैकाकिनी मालविकादूरे वर्तते ।

(ग) अथ किम् ।

लकक्रियापि तिलकस्य ललाटिकायाः क्रियाक्रान्तोल्लङ्घिता । परिभूतेत्यर्थः । माधवी मधुसंबन्धिनी श्रीर्लक्ष्मीः । शोभेत्यर्थः । योषितां स्त्रीणां मुखप्रसाधनविधौ मुखालङ्कारकरणे सावज्ञेवावमानेन सहितेव । अवमाननां कृतवती चेत्यर्थः । (इत्युत्प्रेक्षा) । मत्स्यण्डिका नाम शर्कराविशेषः । **त्वदुपलभ्येत्यादि** । (आरसितात् शब्दायमानात् सारसात् तत्स्वनमाकर्ण्येत्यर्थः । तरुवृतां वृक्षच्छायाच्छन्नां सरितं नदीमिव त्वत् सकाशात् समीपगतां प्रि-

---

(१) Pn om.; B. G. T. ही ही एदं क्खु, Po. A. om. क्खु, (२) N. Interchange (३) B. G. T. अवलंबयितुं. (४) Pn तरुवृतं पथिकस्य जलार्थिनः सलिलमुद्रसितादिव सारसात् । (५) A. सरसिम.

अयं क्व तत्रभवती ।

विदू०—एसो तरुराइमज्झादो णिक्कन्ता इदो एव्व परिवट्टन्ती दीसइ । (क)

राजा—[4] वयस्य पश्याम्येनाम् ।

विपुलं नितम्बबिम्बे[7] मध्ये क्षामं समुन्नतं कुचयोः ।
अत्यायतं नयनयो र्मम जीवितमेतदायाति ॥ ७ ॥

सखे पूर्वस्मादवस्थान्तरमुपारूढा तत्रभवती । तथाहि ।

शरकाण्डपाण्डुगण्डस्थलेयमाभाति परिमिताभरणा ।
माधवपरिणतपत्रा कतिपयकुसुमेव कुन्दलता ॥ ८ ॥

विदू०—एसा वि भवं विअ मअणव्वाहिणा परिमिट्ठा भविस्सदि (ख)

राजा—सौहार्दमेव पश्यति ।

(क) एषा तरुराजिमध्यान्निष्क्रान्तेत एव परिवर्तमाना दृश्यते ।

(ख) एषापि भवानिव मदनव्याधिना परिमृष्टा भविष्यति ।

यामुपलभ्य श्रुत्वा जलार्थिनां पिपासोः पथिकस्येव मम विक्लवं हृदयं उच्छ्वसितमिव हर्षेण स्फीतमित्यर्थः ।) अत्र संचित्यमानार्थस्य प्राप्तेः क्रमो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । **विपुलमिति** । (नितंबदेशे श्रोण्यां विपुलं स्थूलं मध्ये क्षामं क्षीणं कुचयोः समुन्नतमुत्तुङ्गं नयनयोरत्यायतमेतन्मालविकावपूरूपं मम जीवितमायाति) ॥ **शरकाण्डेति** । माधवे वैशाखे परिणतं पक्कं पत्रं यस्यास्तथाभूता कतिपयकुसुमा परिमितपुष्पा कुन्दलतेव परिमिता-

---

(१) B. G. T. om. (२) P. add णं &. A. om एसा. (३) N. अहि for परि &. P. A. इदो एव्व आअच्छदि. (४) N. add (विलोक्य सहर्षम ।). (५) B. G. T. om. (६) N. om. (७) B. G. T. °देशे. (८) A. कस्मात् for पूर्वस्मात्, आरूढा for उपारूढा &. om तथा हि । N. add अतिमनोहरं.

माल०—अअं सो ललिअ[1]दोहदापेक्खी अग्गहीदकुसुमणेवत्थो उ-क्कंठिदं[2] मं अणुकरोदि[3] असोओ[3]। जाव से[4] पच्छायसीदले सिलापट्टे णि-सण्णी अत्ताणं विणोदेमि। (क)

विदू०—सुदं भवदा। उक्कण्ठिदह्मि त्ति तत्तहोदीए मन्तिदं। (ख)

राजा—नैतावता भवन्तं प्रसन्नतर्कं[6] मन्ये। कुतः।

वोढाकुरबकरजसां किसलयपुटभेदसीकरानुगतः।
अनिमित्तोत्कण्ठामपि जनयति मनसो मलयवातः॥ ९॥

(मालविकोपविष्टा)

राजा—वयस्य इतस्तावत्। आवां लतान्तरितो भवावः।

विदू०—इरावदिं विअ अदूरे समत्थेमि[9]। (ग)

राजा—नहि कमलिनीं दृष्ट्वा[10] ग्राहमवेक्षते[11] मतङ्गजः।

(इति विलोकयन् स्थितः।)

(क) अयं स ललितदोहदापेक्षी अगृहीतकुसुमनेपथ्य उत्कण्ठितां मामनुकरोत्यशोकः। यावदस्य प्रच्छायशीतले शिलापट्टके निषण्णात्मानं विनोदयामि।

(ख) श्रुतं भवता। उत्कण्ठितास्मीति तत्रभवत्या मान्त्रितम्।

(ग) इरावतीमिवादूरे समर्थये।

भरणेयमाभाति)॥ अयं स सुकुमारदोहदापेक्ष्यगृहीतकुसुमनेपथ्य उत्कंठितां मां (उत्कंठिताया मम) अनुकरोत्यशोकः। **वोढेत्यादि।** (कुरबकरजसां तत्पुष्पपरागाणां वोढा वहनकर्ता तेन सुगंधिरित्यर्थः।

---

(१) N. सुउमाल for ललित. (२) N. उक्कंठिदाए मह. B. G. T. उक्कंट्ठिदाए मह सोअं and om. असोओ. (३) N. Interchange. (४) N. एदस्स. (५) P. A. add भविअ. (६) A. प्रसंन्नतर्कतां. (७) B. G. N. T. शीकर°. (८) B. G. N. T. सखे. (९) B. G. T. पेक्खामि. (१०) N. लब्ध्वा. (११) N. अपेक्षते.

माल०—हिअअ णिरवलम्बणादो[1] मणोरहादो विरम। किं मं आआसेसि[2]। (क)

(विदूषको राजनमवेक्षते[3])

राजा—प्रिये पश्य वामतां[4] स्नेहस्य।

औत्सुक्यहेतुं विवृणोषि न त्वं
तत्त्वावबोधैकरसो न तर्कः।
तथापि रम्भोरु करोमि लक्ष्य-
मात्मानमेषां परिदेवितानां॥ १०॥

विदू०—संपदं भवदो[5] णिस्संसअं[6] भविस्सादि। एसा अप्पिअमअणसंदेसा विवित्ते णं[7] बउलावलिआ उवट्ठिदा। (ख)

(क) हृदय निरवलम्बनान्मनोरथाद्विरम। किं मामायासयसि।

(ख) सांप्रतं भवतो निःसंशयं भविष्यति। एषार्पितमदनसंदेशा विविक्ते ननु बकुलावलिकोपस्थिता।

किसलयानां नवपल्लवानां भिनत्ति–भिदअण्। तेन मन्दः। सीकरैरनुगतः तेन शीतलः। पश्चात्कर्मधारयः। मलयपर्वतसंसर्गी अनिलो नास्ति निमित्तं यस्यास्तादृशीमपि अनिमित्तां उत्कंठां जनयति।) हृदय निरवलंबनादतिभूमिंगताद् (अतिभूमिलंघिनस्ते) मनोरथाद्विरम। किं मामायास्य। **औत्सुक्येत्यादि**। (हे रंभोरु त्वमौत्सुक्यस्य कारणं न विवृणोषि न कथयसि। तर्कोऽपि अनुमानविशेषोऽपि तत्त्वस्य वस्तुस्वाभाव्यस्यावबोधो निश्चय एव एकं फलं यस्य तथाभूतो न भवति। व्यभिचारादिसंभवादिति भावः। अनुमानमात्रेण न वस्तुतत्त्वनिश्चयो भवतीत्यर्थः। तथाप्यात्मानं एषां त्वदुक्तानां परिदेवितामां विलापानां लक्ष्यं उद्देश्यं करोमि। त्वदुक्तपरिदेवनं मामुद्दिश्यैवेति तर्कयामि। **अर्पितेत्यादि**। अर्पितो मया संप्रेषितो

---

(१) Po. णिप्फलादो &c. B. G. N. T. add अदिभूमिलघिणो (N. से). (२) B. G. N. T. आआसिअ. (३) B. G. T वीक्षते; N. अपेक्षते. (४) N. वामत्वं for वामतां and B. G. T. पश्य महत्वं स्नेहस्य. (५) Po. om. (६) Po णिस्संसओ. (७) A. add एआ (एका).

राजा—अपि स्मरेदस्मदभ्यर्थनाम् ।

विदू०—किं दाणिं एसा दासीए दुहिदा दावगरुअं संदेसं विसुमरेदि । अहं[4] वि दाव ण विसुमरेमि । (क)

(प्रविश्य चरणालङ्कारहस्ता)

बकुला०—अवि सुहं सहीए । (ख)

माल०—अह्मो बउलावलिए । सहि साअदं दे । उवविस । (ग)

बकुला०—(उपविश्य) हला तुमं दाणिं जोग्गदाए णिउत्ता । ता एक्कं चलणं उवणेहि । जाव सालत्तअं सणेउरं करेमि । (घ)

माल०—(आत्मगतम्) हिअअ सुहिहददाएं अलं उवट्ठिदो अअं विहवो त्ति । कहं दाणिं अत्ताणं मोचएअं । अहवा एदं एव्व मह मिच्चुमण्डणं भविस्सदि । (च)

(क) किमिदानीमेषा दास्या दुहिता तावद्गुरुकं संदेशं विस्मरति । अहमपि तावन्न विस्मरामि ।

(ख) अपि सुखं सख्याः ।

(ग) अहो बकुलावलिका । सखि स्वागतं ते । उपविश ।

(घ) सखि त्वमिदानीं योग्यतया नियुक्ता । तस्मादेकं चरणमुपनय । यावत्सालक्तकं सनूपुरं करोमि ।

(च) हृदय सुखिततया अलमुपस्थितोऽयं विभव इति । कथमिदानीमात्मानं मोचयेयम् । अथवैतदेव मम मृत्युमण्डनं भविष्यति ।

---

(१) N. add असौ. (om. अस्मद्). (२) P. A. सुना. (३) P. N. तुह. (४) Pn. B. G. T. om. अहं &c.; N. om. वि. &. A. Po दाणिं for दाव. (५) A. om. चरण. (६) A. Po add उवट्ठिआ. (७) Pn add देवीए &c. Po A. दोहलकरण°. (८) B. G. N. T. सुहिदाए. (९) B. G. T. om. त्ति (१०) N. add दाणिं.

बकुला०— किं विआरेसि । उस्सुका क्खु इमस्स तवणीआसोअस्स कुसुमोग्गमे[1] देवी । (क)

राजा—कथमशोकदोहदनिमित्तो ऽयमारम्भः ।

विदू०—[2] किं क्खु ण जाणासि अकालणादो देवी इमं अन्तेउरणेवत्थेण ण संजोअइस्सदि त्ति । (ख)

माल०—हला मरिसेहि दाव णं । (पादमुपहरति) (ग)

बकुला०—अयि सरीरं सि मे । ([3] नाट्येन चरणसंस्कारमारभते) (घ)

राजा—

> **चरणान्तनिवेशितां प्रियायाः**
> **सरसां पश्य वयस्य रागरेखाम् ।**
> **प्रथमामिव पल्लवप्रसूतिं**
> **हरदग्धस्य मनोभवद्रुमस्य ॥ ११ ॥**

विदू०—चलणाणुरूवो क्खु तत्तहोदीए अहिआरो[4] उवक्खित्तो । (च)

(क) किं विचारयसि । उत्सुका खल्वस्य तपनीयाशोकस्य कुसुमोद्गमे देवी ।

(ख) किं खलु न जानास्यकारणाद्देवीमामन्तःपुरनेपथ्येन न संयोजयिष्यतीति ।

(ग) सखि मर्षय तावदेनम् ।

(घ) अयि शरीरमसि मे ।

(च) चरणानुरूपस्तत्रभवत्या अधिकार उपक्षिप्तः ।

मदनविषयकरो संदेशो भवदुक्तरूपो यस्यै (यस्याः) तादृशी । **चरणान्ते**

---

(१) P. समुग्गमे; N. मुउलुग्गमे. (२) N. किं णु खु जाणासि तुमम् । माकालणादो .... जोअइस्सदि त्ति; B. G. T. किं खु ण जाणासि .... जोअइस्सदि. (३) N. add इति. (४) B.G.N.T. om. (५) Pn अलंकारो.

राजा—सम्यगाह भवान्[1]।

नवकिसलयरागेणाग्रपादेन[2] बाला
स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन।
अकुसुमितमशोकं दोहलापेक्षया वा
प्रणमितशिरसं[3] वा कान्तमार्द्रापराधम्॥ १२॥

विदू०—[4] पहरिस्सादि तत्तहोदि तुमं अवरद्धम्। (क)

राजा—[5] प्रतिगृहीतं[6] वचः सिद्धिदर्शिनो ब्राम्हणस्य।

(ततः प्रविशति युक्तमदे[7]रावती चेटी च)

इरा०—हञ्जे णिउणिए सुणामि बहुसो मदो किल इत्थिआजणस्स विसेस[8]मण्डणं त्ति। अवि सच्चो लोअवादो अअं[9][10]। (ख)

(क) प्रहरिष्यति तत्र भवति त्वामपराद्धम्।

(ख) हञ्जे (चेटि) निपुणिके शृणोमि बहुशो मदः किल स्त्रीजनस्य विशेषमण्डनमिति। अपि सत्यो लोकवादो ऽयम्।

त्यादि। (वयस्य प्रियायाश्चरणान्तनिवेशितां सरसामार्द्रां रागरेखां हरदग्धस्य शिवकोपानलभस्मीभूतस्य मनोभवद्रुमस्य कामरूपतरोः प्रथमां पल्लवप्रसूतिमिव पश्य।)। (भो वयस्य चरणानुरूपस्तत्रवत्या अलंकार उपक्षिप्तः)। किं नु खलु जानासि त्वम्। मम कारणाद्देवीमामन्तः पुरनेपथ्येन संयोजयतीति। **नवकिसलयेत्यादि**। (बाला मालविकानेन प्रत्यक्ष दृश्येन नवकिसलयरागेण नवपल्लवताम्रेण स्फुरितनखरुचा प्रकाशितनखकान्तिना अग्रपादेन दोहदापेक्षया कुसुमोद्गमार्थमौषधप्रदानानुरोधेनाकु-

---

(१) P. A. सम्यगभिहितं भवता. (२) B. G. T. आर्द्र°. (३) P. A. प्रणिहित°. (४) P. A. B. G. T. पारइस्सासि तत्तहोदीए अवरध्दुं. (५) T. N. add मूर्च्छा. (६) P. A. परि°. (७) Po A. उन्मत्तवेषा. (८) B. G. N. T. om. विसेस. (९) A. अअं. (१०) P. A. om.

निपु०—पुढमं लोअवादो एव्व । अज्ज सच्चो संवुत्तो । (क)

इरा०—अलं सिणेहभणिदेण । कहेहि कुदो दाणिं अवगदं दोला-घरं पुढमं गदो भट्टा त्ति । (ख)

निपु०—भट्टिणीए अखण्डिदादो पणआदो । (ग)

इरा०—अलं सेवाए । मज्झत्थदं परिगेण्हीअ भणाहि । (घ)

निपु०—वसन्दोवाअणलोलुवेण अज्जगोदमेण कहिदं । तुवरदु भट्टिणी । (च)

इरा०—(अवस्थासदृशं परिक्रम्य ।) हज्जे मदेण किलामिअमाणं अत्ताणं अज्जउत्तदंसणे हिअअं तुवरेदि । चलणा उण ण मग्गे पसरन्दि । (छ)

(क) प्रथमं लोकवाद एव । अद्य सत्यः संवृत्तः ।

(ख) अलं स्नेहभणितेन । कथय कुत इदानीमवगतं दोलागृहं प्रथमं गतो भर्तेति ।

(ग) भट्टिन्या अखण्डितात्प्रणयात् ।

(घ) अलं सेवया । मध्यस्थतां परिगृह्य भण ।

(च) वसन्तोपायनलोलुपेनार्यगौतमेन कथितम् । त्वरतां भट्टिणी ।

(छ) हञ्जे (चेटि) मदेन क्लाम्यमानमात्मानमार्यपुत्रदर्शने हृदयं त्वरयति । चरणौ पुनर्न मार्गे प्रसरतः ।

सुमितमपुष्पितमशोकं आद्रापराद्धं प्रणयकृतापराद्धं अभिनवापराद्धं वा

---

(१) N संकित्तणासंसिणा सिणेहेण अलं, T. अलं मइ सिणिहेण; B. G. सच्चिणिसंसिणा &c. (२) B. G. अवगमिदं; T. अवगमिदव्वं; N. अवगमिदव्वो. (३) B. G. N. T. add ण वे. (४) P. A. गेण्हीअ; B. G. गदुअ. (५) A. P. हला. (६) A. P. मिलाअमाणं; B. G. T. गिलाअमाणं. (७) N. add मह. (८) G. B. T. ओगलन्ति.

निपु०—णं पत्तह्म दोलाघरअं । (क)

इरा०—णिउणिए अज्जउत्तो एत्थ ण दीसदि । (ख)

निपु०—भट्टिणी[1] ओलोअदु ।[2] परिहासणिमित्तं कहिं वि[3] अदिट्ठेण भट्टिणा होदव्वं । अह्मे वि[4] इमं पिअङ्गुलदापरिक्खित्तं असोअसिलापट्टं पविसाह्म । (ग)

इरा०—(तथा करोति)[5]

निपु०—(विलोक्य) ओलोअदु भट्टिणी । चूदङ्कुरं विचिण्णन्दीणं पिपीलिआहिं दंसिदं[6] । (घ)

इरा०—कहं विअ ।[7] (च)

निपु०—एसा असोअपाअवच्छाआए मालविआए बउलावलिआ चलणालंकारं णिवट्टेदि । (छ)

(क) ननु प्राप्ते स्वो दोलागृहम् ।

(ख) निपुणिके आर्यपुत्रोऽत्र न दृश्यते ।

(ग) भट्टिन्यवलोकयतु । परिहासनिमित्तं कुत्राप्यदृष्टेन भर्त्रा भवितव्यम् । आवामपीमं प्रियङ्गुलतापरिक्षिप्तमशोकशिलापट्टं प्रविशावः ।

(घ) अवलोकयतु भट्टिनी । चूताङ्कुरं विचिन्वन्त्योः पिपीलिकाभिर्दष्टम् ।

(च) कथमिव ।

(छ) एषाशोकपादपच्छायायां मालविकाया बकुलावलिका चरणालङ्कारं निर्वर्तयति ।

प्रणतशिरसं कान्तं प्रियं च द्वौ हन्तुं ताडयितुमर्हति ।) कथय कुत

---

(१) P. A. om.; B. G. T. णं भट्टिणी. (२) Po A. भट्टिणीए. (३) Po A. गुम्मे गूढेन; Pn. B. G. T. गूढेन. (४) N. om. (५) B. G. N. T. तह । for तथाकरोति. (६) A. दंसणं (दंशनं). (७) A. P. B. G. T. किं विअ एव.

इरा०—(शङ्कां रूपयित्वा) अभूमी इअं मालविआए । कहं[1] एत्थ तक्केसि । (क)

निपु०—तक्केमि दोलापरिब्भट्टाए सरुअचलणाए[2] देवीए असोअदोहलहिआरे मालविआ णिउत्तेत्ति । अण्णहा कहं देवी सअं धारिअं णेउरजुअलं परिअणस्स अणुजाणिस्सदि[3] । (ख)

इरा०—महदी क्खु से संभावणा । (ग)

निपु०—किं उण[4] णो अण्णेसीअदि भट्टा । (घ)

इरा०—हज्जे मे चलणा अण्णदो ण पवट्टन्दि । मदो[5] मं विआरेदि । आसंकिदस्स दाव अन्तं गमिस्सं । (मालविकां[6] निर्वर्ण्य । आत्मगतम् ।) ठाणे क्खु कादरं मे हिअअं । (च)

बकु०—(मालविकायै[7] चरणं दर्शयन्ती) अवि[8] रोआदि दे[9] अअं राअरेहाविण्णासो । (छ)

(क) अभूमिरियं मालविकायाः । कथमत्र तर्कयसि ।

(ख) तर्कयामि दोलापरिभ्रष्टया सरुजचरणया देव्याशोकदोहदाधिकारे मालविका नियुक्तेति ।

(ग) महती खल्वस्याः संभावना ।

(घ) किं पुनर्नान्विष्यते भर्ता ।

(च) हज्जे मे चरणावन्यतो न प्रवर्तेते । मदो मां विकारयति । आशङ्कितस्य तावदन्तं गमिष्यामि । स्थाने खलु कातरं मे हृदयम् ।

(छ) अपि रोचते तेऽयं रागरेखाविन्यासः ।

इदानीमवगन्तव्यो दोलागृहं प्रथमं गतो भर्ता न वेति । (कुत इदमवगतं दोलागृहं प्रथमं गतो भर्ता न वेति ।) पिपीलिकाभिर्दष्टम् । भावेक्तः । सखि

---

(१) P. A. कि तर्केसि. (२) A. P. om. (३) B. G. N. T. अब्भणुजाणिस्सदि. (४) B. G. N. T. om. उण. (५) Po. मणो &c. (६) N. add इति; B. G. मालविका—(आत्मगतम्) &c. (७) A. P. B. G. T. om. (८) B. G. T. कि वि. (९) Pn. om. देअअं; B. G. T. om. अअं.

माल०—हला अत्तणो चलणं गदो[1] त्ति लज्जेमि णं पसंसिदुं।
[2]केण पसाहणैकलाए अहिविणीदासि। (क)

बकु०—एत्थ अहं भट्टिणो सिस्स ह्मि। (ख)

विदू०—तुवरेहि दावँ णं[4] गुरुदक्खिणाए। (ग)

माल०—दिट्ठिआ ण गव्विदासि। (घ)

बकु०—उवदेसाणुरूवे[6] चलणे[6] लम्भिअ अज्ज दाणिं गव्विदा भविस्सं। (रागं विलोक्य। आत्मगतम्।) हन्त सिद्धं मे दौत्त्वं।[7] (प्रकाशम्।) सहि एक्कस्स दे चलणस्स अवसिदो राअणिक्खेवो[8]। केवलं मुहमारुदो लम्भइदव्वो। अहवा पवादं एव्वं एदं ठाणं। (च)

राजा—सखे पश्य पश्यँ।

(क) सखि आत्मनश्चरणं गत इति लज्ज एनं प्रशंसितुम्। केन प्रसाधनकलायामभिविनीतासि।

(ख) अत्राहं भर्तुः शिष्यास्मि।

(ग) त्वरय तावदेनां गुरुदक्षिणायै।

(घ) दिष्ट्या न गर्वितासि।

(च) उपदेशानुरूपौ चरणौ लब्ध्वेदानीं गर्विता भविष्यामि। हन्त सिद्धं मे दौत्यम्। सखि एकस्य ते चरणस्यावसितो रागनिक्षेपः। केवलं मुखमारुतो लम्भयितव्यः। अथवा प्रवातमेवैतत्स्थानम्।

न मे चरणावन्यतः प्रवर्तेते। मदश्च मां विचारयति। उपदेशानुरूपौ

---

(१) B. G. N. T. om. गदो; A. Po गदं. (२) A. Po add कहेहि; N. तेण. (३) Po सिप्पसाहणकलाअं. (४) A. Po B. G. T. add क्खु. (५) A. P. B. G. T. दाणिं. (६) N. °रूवा चलणा. (७) N. दूत्थम; B. G. T. सिद्धो मे दप्पः (८) Pn. °विक्खेवो. (९) N. om. (१०) N. A. om. one पश्य.

आर्द्रालक्तकमस्याश्चरणं मुखमारुतेन वीजयितुम् ।
प्रतिपन्नः प्रथमतरः संप्रति सेवावकाशो मे ॥ १३ ॥

विदू०—कुदो दे अणुसओ । [2] चिरं भवदा एदं कमेण अणुहोदव्वं (क)

बकु०—सहि[3] अरुणसदपत्तं विअ सोहदि दे चलणो[4] । सव्वहा भट्टिणो अङ्कपरिवट्टिणी होहि । (ख)

(इरावती निपुणिकामुखमवेक्षते)

राजा—ममेयमाशीः ।

माल०—हला[6] अवअणीअं मन्तेसि । (ग)

बकु०—मन्तिदव्वं एव्व मए मन्तिदं । (घ)

माल०—पिआ क्खु अहं तुह । (च)

बकु०—ण केवलं मह । (छ)

(क) कुतस्तेऽनुशयः । चिरं भवतैतत्क्रमेणानुभवितव्यम् ।

(ख) सखि अरुणशतपत्रमिव शोभते ते चरणः । सर्वथा भर्तुरङ्कपरिवर्तिनी भव ।

(ग) सखि अवचनीयं मन्त्रयसे ।

(घ) मन्त्रयितव्यमेव मया मन्त्रितम् ।

(च) प्रिया खल्वहं तव ।

(छ) न केवलं मम ।

चरणौ लब्ध्वाद्य गर्विता भविष्यामि ॥ **आर्द्रालक्तकमित्यादि** । मुखमारु-

---

(१) B. G T. शोषयतः; शोषयितुं (२) P. चिरं भवदा एदं अणुहोदव्वं अइरेण; B. G. T. एदं भवदा चिरक्कमेण अणुभविदव्वं. (३) P. A. cm. (४) B G. N. T. चलणं. (५) B. G. N. T. निपुणिकाम. (६) N. मा अवअणीअं मन्तेहि. B. G. T. add. हला to this.

मालo—कस्स वा अण्णस्स । (क)

बकुo—गुणेसु अहिणिवेसिणो भट्टिणो वि । (ख)

मालo—अलीअं मन्तेसि । एदं एव्व मयि णत्थि । (ग)

बकुo—सच्चं तुइ णत्थि । भट्टिणो किसेसु [1]इसिपरिपण्डरेसु अङ्गेसु दीसइ । (घ)

निपुo—पुढमं भणिदं विअ हदासाए उत्तरं । (च)

बकुo—अणुराओ अणुराएण परिक्खिदव्वो[3] त्ति सुअणवअणं पमाणीकरेहि । (छ)

मालo—किं अत्तणो छन्देण मन्तेसि । (ज)

(क) कस्य वान्यस्य ।

(ख) गुणेष्वभिनिवेशिनो भर्तुरपि ।

(ग) अलीकं मन्त्रयसे । एतदेव मयि नास्ति ।

(घ) सत्यं त्वयि नास्ति । भर्तुः कृशेष्वीषत्परिपाण्डुरेष्वङ्गेषु दृश्यते ।

(च) प्रथमं भणितमिव हताशाया उत्तरम् ।

(छ) अनुरागोऽनुरागेण परीक्षितव्य इति सुजनवचनं प्रमाणीकुरु ।

(ज) किमात्मनश्छन्देन मन्त्रयसे ।

तेन वीजयितुं शोषयितुं । प्रथमतरो मुख्यतरः । प्रतिपन्नः प्राप्तः ॥ भर्तुः कृशेषु दर (वर) पाण्डुरेषु अङ्गेषु दृश्यते । प्रथमं गुणितमिव हताशाया उत्तरम् । नहि भर्तुः खल्वेतानि प्रणयमृदूनि बिंबान्तरितान्यक्षराणि । दुर्जाते

---

(१) B. G. T. सुन्दर°; N. वर°. (२) B. G. N. गुणितं; T. गणितं. (३) A. पडिच्छिदव्वो (प्रतिच्छेतव्यो); N. वच्छेदव्वो (प्रत्येष्टव्यः); पुच्छिदव्वो.

बकु०—णाहि णाहि[1]। भट्टिणो क्खु एदाइं पणअमआइं[2] अक्खराइं बिम्बन्तरिदाइं[3] (क)

माल०—हला देविं विचिन्तिअ ण मे हिअअं विस्ससदि। (ख)

बकु०—मुद्धे भसरसंबाधो[4] भविस्सदि[5] त्ति वसन्दावदारसव्वस्सं किं ण चूदप्पसवो ओदंसिदव्वो। (ग)

माल०—तुमं दाव दुज्जादे[6] अच्चन्तं सहाया होहि। (घ)

बकु०—विमद्दसुरही बउलावलिआ क्खु अहं। (च)

राजा—साधु बकुलावलिके साधु।

भावज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन

प्रत्याख्याने दत्तयुक्तोत्तरेण।

(क) नहि नहि। भर्तुः खल्वेतानि प्रणयमयान्यक्षराणि बिम्बान्तरितानि।

(ख) सखि देवीं विचिन्त्य न मे हृदयं विश्वसिति।

(ग) मुग्धे भ्रमरसंबाधो भविष्यतीति वसन्तावतारसर्वस्वं किं न चूतप्रसवोऽवतंसयितव्यः।

(घ) त्वं तावद्दुर्जातेऽत्यन्तं सहाया भव।

(च) विमर्दसुरभि र्बकुलावलिका खल्वहम्।

दुःखे। 'दुर्जातं व्यसने क्लीबं असम्यग्जातवस्तुनि' इति केशवस्वामी। **भावज्ञानेत्यादि**। (भावस्यास्या अनुरागस्य ज्ञानानन्तरं प्रस्तुतेन कृत-

---

(१) A. P. om. णहि. (२) B. G. N. T. मिदुआइं. (३) N. वत्तन्तरिदाइं; B. G. T. विप्पेरिदाइं (विप्रेरितानि). (४) N. A. B. G. संपादो. (५) T. अत्थि; P. A. om.; B. G. भमरसंपादो वसन्तोदार (T. ०तावदार) संभूदो दाणिं (T. om. दाणिं) णवचूदप्पसवो ओदसणिज्जो. (६) B. G. T. जाव. (७) Po. add मे. (८) P. अच्चन्तसहाइणी T. गच्छन्तस्स सहाइणी; B. G. ओदंसिणीज्जो. (९) Pn. बउलिआवलिआ णं अहं.

वाक्येनेयं स्थापिता स्वे निदेशे

स्थाने प्राणाः कामिनां दूत्यधीनाः ॥ १४ ॥

इरा०—हञ्जे[1] पेक्ख । कारिदं एव्व बउलावलिआए एदं[3] पदं मालविआए । (क)

निपु०—भट्टिणि णिव्विआरस्स[4] वि उस्सुअत्तणजणओ उवदेसो।(ख)

इरा०—ठाणे क्खु संकिदं मे हिअअं । गहीदत्था अणन्तरम् चिन्तइस्सं । (ग)

बकु०—एसो दुदीओ वि दे णिवुत्तपरिकम्मो[5] चलणो । जाव दुवे वि[6] सणेउरे करेमि । (इति नाट्येन नूपुरयुगलमामुच्य ।) हला उट्ठेहि । अणुचिट्ठ[7] देवीए असोअविआसइत्तअं णिओअं । (घ)

(क) हञ्जे पश्य । कारितमेव बकुलावलिकयैतत्पदं मालविकायाः ।

(ख) भट्टिनि निर्विकारस्याप्युत्सुकत्वजनक उपदेशः ।

(ग) स्थाने खलु शङ्कितं मे हृदयम् । गृहीतार्थानन्तरं चिन्तयिष्यामि ।

(घ) एष द्वितीयोऽपि ते निर्वृत्तपरिकर्मा चरणः । यावद् द्वावपि सनूपुरौ करोमि । हला उत्तिष्ठ । अनुतिष्ठ देव्या अशोकविकासयितृकं नियोगम् ।

प्रसङ्गेन प्रत्याख्याने तया निराकरणे कृते सतीति शेषः । दत्तोचित्तोत्तरेण वाक्येन स्वे मदर्थाभ्यर्थनाप्रदर्शनरूपे निदेशे तत्प्रतिपालनरूपे इयं मालविका स्थापिता। कामिनो जनस्य प्राणा दूत्यधीना यत् तत् स्थानेऽतीवयुक्तमित्यर्थः ॥ भट्टिनि निर्विकारस्यापि उत्सुकत्वजननमुपदेशः ॥ यावदेनं नूपुर-

---

(१) N. om. (२) कारिदव्वं बउलावलिआए मालविआ पदं. (३) Po. A. om.; T. एदस्सि. (४) B. G. N. T. णिव्विआरस्स (N. om.) अहिआरस्स उद्दवोवदेसो. (५) P. A. समत्त°; B. G. T. संवुत्त. (६) B. G. N. T. णं (एनं) सणेउरं. (७) P. add दाणि.

इरा०—सुदो देवीए णिओओ त्ति[1]। हेदु दाणिं। (क)

बकु०—एसो उवारूढराओ उवभोअक्खमो पुरदो दे वट्टइ[2]। (ख)

माल०—किं भट्टा। (ग)

बकु०—(सस्मितम्) ण दाव[3] भट्टा। एसो असोअसाहावलम्बी पल्लवगुच्छो। ओदंसेहिं णं[4]।[5] (घ)

विदू०—अवि सुदं भवदा। (च)

राजा—सखे पर्याप्तमेतावता कामिनाम्।

> **अनातुरोत्कण्ठितयोः[6] प्रसिद्ध्यता**
> **समागमेनापि रतिर्न मां प्रति।**
> **परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं**
> **शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः[7]॥ १५॥**

(क) श्रुतो देव्या नियोग इति। भवत्विदानीम्।

(ख) एष उपारूढराग उपभोगक्षमः पुरतस्ते वर्तते।

(ग) किं भर्ता।

(घ) न तावद्भर्ता। एषोऽशोकशाखावलम्बी पल्लवगुच्छः। अवतंसयैनम्।

(च) श्रुतं भवता।

शोभितं करोमि॥ **अनातुरेत्यादि**। अनातुरोत्कण्ठितयोः। अनातुरोऽनार्त उत्कण्ठितः कामोत्कण्ठित इत्यर्थः। प्रसिद्ध्यता संभवता समागमेनापि संपर्केणापि मां प्रति मामनु। मत्पक्ष इत्यर्थः। रतिर्न शृङ्गारो न भवति।

---

(१) N. om. त्ति. (२) B. G. T. चिट्ठइ. (३) B. G. T. add. दाव. (४) N. om. (५) B. G. T. add मालविका विषादं नाटयति. (६) Po A. अनादरो°. (७) B. G. समानरागयोः

(मालविका रचितपल्लवावतंसा सलीलमशोकाये पादं प्रहिणोति ।)

राजा—वयस्य

> **आदाय कर्णकिसलयमस्मादियमत्र चरणमर्पयति ।**
>
> **उभयोः सदृशविनिमयादात्मानं वञ्चितं मन्ये ॥ १९ ॥**

[3]**माल०**—[4]अवि णाम अह्माणं संभावणा सफला भवे । (क)

बकु०— हला णत्थि दे दोसो ।[5] णिग्गुणो अअं असोओ जइ कुसुमो[6]ब्भेदमन्थरो भवे जो दे[7] चलणसक्कारं[8] लहेइ[9] । (ख)

(क) अपि नामावयोः संभावना सफला भवेत् ।

(ख) सखि नास्ति ते दोषः । निर्गुणोऽयमशोको यदि कुसुमोद्भेदमन्थरो भवेद्यस्ते चरणसत्कारमलभत ।

एकानुरागस्य रसाभासत्वात् । तथा चोक्तम्—' एकत्रैवानुरागश्च बहुसक्तिश्च योषितः । अनौचित्यप्रवृत्तत्वात् शृङ्गाराभास उच्यते ॥' इति (एतावता एतादृशश्रवणेनैव कामिनां अभीष्टमितिशेषः । एकस्य अनातुरस्य अपरस्य चोत्कंठितस्य एतयोर्विषमानुरागयो र्नायकनायिकयोः प्रसिद्धयता कथंचिन्निष्पद्यमानेनापि समागमेन मां प्रति न वरं । किं तु समानुरागयोः परस्परप्राप्तिनिराशयोः सतोः शरीरनाशोऽपि वरं । तथा च एतस्या मय्यनुरागवत्वात् समागमाभावे मम देहत्यागोप्यभीष्टः) । **आदायेत्यादि** । कर्णकिसलयं कर्णपूरार्थं किसलयम् । अत्र कर्ण शब्देन कर्णपूरो लक्ष्यते । कर्णभूषण

---

(१) N. om. (२) P. अशोकताडनाय. (३) A. P. N. om this, speech. (४) T. add here वामो क्खु एसो असोसो जो वञ्जअं पमाणी कदुअ (व्यंजकं प्रमाणी कृत्य) कुसुमुग्गमं णं दसेदि &c.; (५) T. add अअं जेव. (६) P. A. समुब्भेद°; T. B. G. उग्गम°. (७) P. A. ईरिसं. (८) N. अलङ्कारं. (९) B. N. G. T. लंभिअ (N. अलभत. A. लेभे); T. लम्भितः.

राजा—

अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा
नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन संभावितः।
अशोक यदि सद्य एव कुसुमैर्न संपत्स्यसे
वृथा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारणम्॥ १७॥

सखे वचनावसरपूर्वकं प्रवेष्टुमिच्छामि।

विदू०—एहि। णं परिहासइस्सं। (क)

(उभौ प्रवेशं कुरुतः।)

निपु०—भट्टिणि भट्टा एत्थ पविसदि। (ख)

इरा०—एव्वं मम पुढमं चिन्तिदं हिअएण। (ग)

विदू०—(उपसृत्य) होदि जुत्तं णाम अत्तहोदो पिअवअस्सो अअं असोओ वामपादेण ताडेदुं। (घ)

(क) एहि। एनां परिहासयिष्यामि।

(ख) भट्टिनि भर्त्तात्र प्रविशति।

(ग) एवं मम प्रथमं चिन्तितं हृदयेन।

(घ) भवति युक्तं नामात्रभवतः प्रियवयस्योऽयमशोको वामपादेन ताडयितुं।

चरणार्पणयोस्तुल्यरूपपरिवर्तेन वञ्चितं अकृतार्थं मन्ये॥ यस्ते चरणसत्कारं लब्धा (लब्ध्वा)॥ **अनेनेत्यादि**। ललितकामिसाधारणं चारु-

---

(१) B. G. N. T. मुकुलैः. (२) B. G. I. मुधा. (३) B. G. T. °अवकाश°; N. °अनुसर°. (४) A. मालविआए for मम. (५) B. G N. T. उपेत्य. (६) N. om. &. A, P add ण. (७) B. G. N. T. A. om. अअ. (८) N. °असोओ। णं &c.

उभे—(ससंभ्रमम् ।) अह्मो भट्टा । (क)

विदू०—बउलावलिए गहीदत्थाए तुए अत्तहोदी ईरिसं अविणअं करन्दी कीस ण णिवारिदा[1] । (ख)

(मालविका भयं रूपयति[2])

निपु०—भट्टिणि देक्ख[3] । किं[4] पजुत्तं[5] अज्जगोदमेण । (ग)

इरा०—कहं[6] बह्मबन्धु अण्णहा जीविस्सदि[7] । (घ)

बकु०—अज्ज एसा देवीए णिओअं अणुचिट्ठादि । एदस्सिं अदिक्कमे परवदी इअं । पसीदतु भट्टा । (आत्मना समर्मेनां प्रणिपातयति ।) (च)

राजा—यद्येवमनपराद्धासि । उत्तिष्ठ भद्रे । (इति हस्तेन गृहीत्वो[9]-त्थापयति ।)

(क) अहो भर्ता ।

(ख) बकुलावलिके गृहीतार्थया त्वयात्रभवतीदृशमविनयं कुर्वती कस्मान्न निवारिता ।

(ग) भट्टिनि पश्य किं प्रयुक्तमार्यगौत्तमेन ।

(घ) कथं ब्रह्मबन्धुरन्यथा जीविष्यति ।

(च) आर्य एषा देव्या नियोगमनुतिष्ठति । एतस्मिन्नतिक्रमे परवतीयम् । प्रसीदतु भर्ता ।

कामिसाधारणं चारुकामिजनतुल्यं दोहलं पादनिक्षेपरूपं वृथा मिथ्या वहसि ॥ 'जुत्तंणाम ' इत्यत्र काकुरनुसंधेया ॥ **भयं रूपयतीति** । अत्र भयकथना

---

(१) P. A. वारिदा. (२) P. A. निरूपयति. (३) B. G. N. T. पेक्ख. (४) Pn om. (५) B. G. N T. P. पउत्तं (प्रवृत्त). (६) B. G. N. T. add क्खु; Po. A. add सः. (७) N. होदि. (८) B. G. N. T. (इत्यात्मना सहैनां &c). (९) N. add एनां.

विदू०—जुज्जइ । देवी एत्थ माणइदव्वा । (क)

राजा—

किसलयमृदोर्विलासिनि कठिने निहितस्य पादपस्कन्धे।
चरणस्य न ते बाधा संप्रति वामोरु वामस्य ॥ १८ ॥

(मालविका लज्जां नाटयति)

इरा०—अहो णवणीदहिअओ अज्जउत्तो । (ख)

माल०—बउलावलिए एहि । अणुट्ठिदं अत्तणो णिओअं देवीए णिवेदेह्म । (ग)

बकु०—तेणहि विण्णवेहि भट्टारं विसज्जेहि त्ति । (घ)

राजा—भद्रे यास्यसि । मम तावदुपस्थावसरमर्थितं श्रूयताम् ।

बकु०—अवहिदा सुणाहि । आणवेदु भट्टा । (च)

(क) युज्यते । देव्यत्र मानयितव्या ।

(ख) अहो नवनीतहृदय आर्यपुत्रः ।

(ग) बकुलावलिके एहि । अनुष्ठितमात्मनो नियोगं देव्यै निवेदयावः।

(घ) विज्ञापय भर्तारं विसर्जयेति ।

(च) अवहिता शृणु । आज्ञापयतु भर्ता ।

त्संभ्रमणं नाम संध्यंगमुक्तं भवति ॥ **किसलयेत्यादि** । स्पष्टोर्थः ॥ अत्र प्रियोक्त्या संगृहो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति ॥ अहो अविनीतहृदयोऽयमार्यपुत्रः

---

(१) P. A. लज्जते; N. रूपयति. (२) P. add सासूयम. (३) B. G. N. T. Po णवणीदकप्प°. (४) A. add एव्व. (५) B. G. N. T. om; Po. A. om. हि.

राजा—

धृतिपुष्पमयमपि जनो बध्नाति न तादृशं चिरात्प्रभृति ।

स्पर्शामृतेन पूरय दोहदमस्याप्यनन्यरुचेः ॥ १९ ॥

इरा०—(सहसोपसृत्य ।) पूरेहि पूरेहि । णं[1] असोओ कुसुमं दंसेदि । अअं उण[2] पुप्फइ फलइ अ । (क)

(सर्वे इरावतीं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः ।)

राजा—(अपवार्य ।) वयस्य का प्रतिपत्तिरत्र ।

विदू०—किं अण्णं । जङ्घाबलं एव्वं[3] । (ख)

(क) पूरय पूरय । नन्वशोकः कुसुमं दर्शयति । अयं पुनः पुष्प्यति फलति च ।

(ख) किमन्यत् । जङ्घाबलमेव ।

(दयार्द्रचित्तत्वात्तथात्वोत्प्रेक्षा । सोल्लुण्ठनोक्तिरियं) । **धृतिपुष्पेति** (अयं मादृशः जनः चिरात्प्रभृति धृतिपुष्पं धृतेः पुष्पं न बध्नाति । अतोऽनन्यरुचेरनन्याभिलापस्यास्य मादृशस्य जनस्य दोहदं अभीष्टं स्पर्शामृतेन पूरय । पूरय पूरय । अशोकः कुसुमं न दर्शयति (अशोकः पुष्पं दर्शयति ।) अयं पुनः पुष्प्यति फलति च (न विकाशते किन्तु फलति फलिष्यतीत्यर्थः) । अत्र संरब्धवचनात्तोटकं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । **वयस्येत्यादि ।** का प्रतिपत्तिः को विचारः । क उपाय इत्यर्थः । अत्र भीतेर्गम्यमानत्वादुद्वेगो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । मया आत्मनो वञ्चनावचनं प्रमाणीकृत्य व्याघगीतरक्तया हरिण्येवाशंकितया न विज्ञातमेतत् । एतदित्यनेन राज्ञा कपटाचरणं परामृश्यते ॥ प्रतियोजयेदानीं किमपि ।

---

(१) B. G. N. T. असोओ कुसुमं ण दंसेदि. (२) Po A. अअं उण ण केवलं पुप्फइ फलइ अ; N. अअं उण पुफदि एव्व, B. G. T. अअं उण उत्तंभिदो एव्व; (T. add ण पुप्फइ फलइ जेव्व). (३) T. add (सरणं).

इरा०—'बउलावलिएँ साहु उवक्कन्तम् । मालविए ताँ दाणिं तुमं अज्जउत्तं सफलपत्थणं करेहि । (क)

उभे—पसीददु भट्टिणी । का अह्मे भत्तुणो पणअपडिँग्गहस्स । (इतिँ निष्क्रान्ते ।) (ख)

इरा०—अँविस्ससणीआ पुरिसा । मएँ क्खुँ अत्तणो वञ्चणावअणं पमाणीकरिअँ वाहगदिरत्ताएँ हरिणीए विअ असंकिदाएँ एदं ण विण्णादं । (ग)

(क) बकुलावलिके त्वया साधूपक्रान्तम् । मालविके तावदिदानीं त्वं आर्यपुत्रं सफलप्रार्थनं कुरु ।

(ख) प्रसीदतु भट्टिनी । के आवां भर्तुः प्रणयपरिग्रहस्य ।

(ग) अविश्वसनीयाः पुरुषाः । मया खल्वात्मनो वञ्चनावचनं प्रमाणीकृत्य व्याधगीतरक्तया हरिण्येवाशङ्कितयैतन्न विज्ञातम् ।

कर्मगृहीतेन कर्मणि चौर्यकर्मणि गृहीतेनापि कुम्भीरकेन चोरेण संधिच्छेदने । संधेः पिहितभूमिः संधिस्तस्य छेदेने भेदने । सुरङ्गकरण इत्यर्थः । शिक्षितः । अभ्यसितोऽस्मीति वक्तव्यं भवति । किमपि प्रतियोजय । उपपन्न

---

(१) B. G. T. add साहु. (२) P. A. B. G. N. T. add तुए. (३) B. G. N. T. om. मालविए ता तुमं; A. P. दाव for दाणिं; B. G. दाणिं करेहि अज्जउत्तं सफलपत्थण. (४) Po. प्पसंगस्स (प्रसंगस्य). (५) P. A. om. इति. (६) P. A. add अहो. (७) B. G. N. T. om. (८).N. add अक्खित्ताए वाहजणगीदगहीदचित्ताए विअ हरिणीए एदं ण विण्णादं; B. G. T. अक्खित्ताए पिअधारिणीए हिअअसल्लं किदं । एव्वं ण विण्णादं मए वाहजणगीदगहीदचित्ताए अविसंकिदाए हरिणीए विअ विणासो त्ति । (९) N. वाहजणगीदगहीदचित्ताए; Pn. om. जण; (१०) N. om.

विदू०—(जनान्तिकम् ।) पंडिओजेहि दाणिं किंपि । कम्म- गहीदेणं कुम्भीलएण संधिच्छेअणसिक्खिओ ह्मि त्तिं वत्तव्वं होदि । (क)

राजा—सुन्दरि न मे मालविकायां कश्चिदर्थः । मया त्वं चिरायसीति कथंचिदात्मा विनोदितः ।

इरा०—विस्ससणीओ सि । मए ण विण्णादं ईरिसं विणोदवत्थुअं अज्जउत्तेण उवलद्धं त्ति । अण्णहा मन्दभाइणीए एव्वं ण करीअदि । (ख)

विदू०—मा दावं अत्तहोदी अत्तहोदो दाक्खिण्णस्स उअरोहं भणादु । समावत्तिदिट्ठेण देवीए परिअणेणं संकहा वि जइ अवराहो ट्ठावीअदि एत्थ तुमं एव्व पमाणं (ग)

(क) प्रतियोजयेदानीं किमपि । कर्मगृहीतेन कुम्भीलकेन संधि- च्छेदनाशिक्षकोऽस्मीति वक्तव्यं भवति ।

(ख) विश्वसनीयोऽसि । मया न विज्ञातमीदृशं विनोदवस्तुकमार्यपुत्रे- णोपलब्धमिति । अन्यथा मन्दभागिन्यैवं न क्रियते ।

(ग) मा तावदत्रभवत्यत्रभवतो दाक्षिण्यस्योपरोधं भणतु । समा- पत्तिदृष्टेन देव्याः परिजनेन संकथापि यद्यपराधः स्थाप्यतेऽत्र त्वमेव प्रमाणम् ।

मनुपपन्नं वा उत्तर कुर्वित्यर्थः । विश्वसनीयोऽसीत्यत्र विपरितलक्षणानुसंधे-

---

(१) B. G. T. भो पडिवज्जेहि किंपि उत्तरं. (२) N. add वि; B. G. T. किं ण भणइ । उदकान्दमूले विमहिले विमहिदेण (उदकान्त- मूले विपथिके विमथितेन) कुंभलिण्ण (B. G. संदेसो रक्खिदव्वो त्ति) (T. संधिच्छेदो सिक्खिदव्वोत्ति). (३) Po. A. add एत्थ. N. °छेअ &c. (४) B. G. N. T. मालविकया (५) B. G. N. T. add यथा°. (६) B. G. T. अविस्स°, (७) B. किं वि; P. A. एतारिसं. (८) N. दुक्खभा°; B. G. T. दुक्खव्वावारिणी एव्वं ण करेमि; Po A. दुक्खतरं एव्वं (Po एव्व) ण करेमि. (९) N. तावदा. (१०) N. तत्तभअदो. (११) B. G. भविदुं, N. भणिदुं. (१२) B. G. T; समीवदिट्ठेण. (१३) B. G. परिइत्थिअजणेण; T. परिअरित्थिआजणेण (१४) Po. अवराहे, A. अव- राहो; T. वारिअदि; B. G. संकहा अहिसूआ (B. अवराहो) क्खमीअदु.

इरा०—णं संकहा णाम होदु । किंति[1] अत्ताणं आआसइस्सं । (इति रुष्टा प्रस्थिता) (क)

राजा—(अनुसरन् ।) प्रसीदतु भवती ।

(इरावती रशनासंदितिचरणा[3] व्रजत्येव ।)

राजा—सुन्दरि न शोभते प्रणयिजननिरपेक्षता[4] ।

इरा०—सठ अविस्ससणीअहिअओ सि । (ख)

राजा—शठ इति मयि तावदस्तु ते
परिचयवत्यवधीरणा प्रिये ।
चरणपतितया न चण्डि[5] तां
विसृजसि मेखलयापि याचिता ॥ २० ॥

इरा०—इअं पि हदासा तुमं एव्व अणुसरादि । (रशनामादाय राजानं ताडयितुमिच्छति ।) (ग)

(क) ननु संकथा नाम भवतु । किमित्यात्मानमायासयिष्यामि ।

(ख) शठ अविश्वसनीयहृदयोऽसि ।

(ग) इयमपि हताशा त्वामेवानुसरति ।

या ॥ मा तावदत्रभवतो दाक्षिण्यस्योपरोधं भणतु । **शठइत्यादि** । हे प्रिये परिचयवति परिचयः संस्तवो यस्य स परिचयवान् । अतिशायने मतुप् । तस्मिन्मयि शठ इति गूढविप्रियकारीति अवधीरणा तिरस्कारोऽस्तु । अतः ' अतिपरिचयादवज्ञा ' इति वदन्ति । तस्मादियमवधीरणा युक्तैवेत्यर्थः । हे चण्डि अत्यन्तकोपने चरणपतितया मेखलया रशनया याचि-

(१) केत्तिअ कालं. (२) N. रुषा. A. P. om. इति. (३) N. संदारित; B. G. T. संदानित. (४) P. A. प्रणयजननिरपेक्षता; N. प्रणयिनि जने &c. (५) P. A. चण्डतां; N. चण्डितां.

राजा—एषा[1]

बाष्पासारा हेमकाञ्चीगुणेन
श्रोणीबिम्बादर्ध्यपेक्षाच्युतेन[2] ।
चण्डी चण्डं हन्तुमभ्युद्यता मां[3]
विद्युद्दाम्ना मेघराजीव विन्ध्यम् ॥ २१ ॥

इरा०—किं मं एव्वं[4] भूओ वि अवरद्धं[5] करेसि । [6](इति सरशनं हस्तमालम्बते ।) (क)

राजा—

अपराधिनि मयि दण्डं संहरसि किमुद्यतं कुटिलकेशि ।
वर्धयसि विलसितं त्वं दासजनायात्र[7] कुप्यसि च ॥२२॥

[8]नूनमिदानीम्[9]नुज्ञातम् । (इति पादयोः पतति ।)

(क) किं मामेवं भूयोऽप्यपराद्धां करोषि ।

तापि प्रार्थितापि तामवधीरणां न विसृजसि न त्यजसि । किमिदं युक्तमिति शेषः (सखीयाचनेन कोपत्यागस्योचितत्वेन कोपाभावे चावधीरणात्यागो युक्त एव । तन्नकरोषीत्यनुचितमिति भावः) । **बाष्पासारेत्यादि** । बाष्प आसार इव यस्याः । श्रोणीबिम्बात् प्रशस्तनितम्बस्थानादुपेक्षया असावधानेन च्युतेन गलितेन विद्युद्दाम्ना विद्युन्मालयेव हेमकांचीगुणेन स्वर्णरशनया चण्डमुग्रं (यथास्यात्तथा) मेघराजीव मेघमालेव इयं चण्डी कोपना विन्ध्यं पर्वतमिव मां हन्तुमुद्यता उद्युक्ता) । किं मामेवं भूयोऽप्यपराद्धां करोषि । **अपराधिनीत्यादि** । स्पष्टोऽर्थः ॥ **नूनमित्यादि** । इदं तद्रशनासंहरणमनुज्ञात

---

(१) B. G. एषेरावती; P. वयस्यैरावती; N. इयमिरावती; A. यैषा. (२) B. G. N. T. अन्युपेक्षा &c. (३) N. °ताहं. (४) P. A. om. (५) B. G. T. अवधीरिअं; A. अवरद्धं (अपरोधं) (६) B. G. N. T. read (सरशनं हस्तमवलंबयति) after राजा below. (७) N. अद्य. (८) P. add (आत्मगतम्). (९) N. इदम्.

इरा०—ण खु इमे मालविआएं चलणा जे दे हरिसंदोहलं पूरयिस्सन्ति। (इति निष्कान्ता सचेटी[1]।) (क)

विदू०—भो उट्ठेहि उट्ठेहि[4]। किदप्पसादोसि। (ख)

राजा—(उत्थाय इरावतीमपश्यन्।) कथं गतैव प्रिया।

विदू०—वअस्स दिट्ठिआ इमस्स अविणअस्स अप्पसादिदा गदा। तं वअं सिग्घं अवक्कमाम जाव अङ्गारओ रासिं विअ सा अणुवक्कं[12] ण करेइ। (ग)

राजा—अहो मनसिजवैषम्यम्[13]।

मन्ये प्रियाहृतमनास्तस्याः प्रणिपातलङ्घनं सेवाम्।
एवं हि प्रणयवती सा शक्यमुपेक्षितुं कुपिता॥ २३॥

(इति निष्क्रान्तः सह वयस्येन।)[15]

इति तृतीयोऽङ्कः।

(क) न खल्विमौ मालविकायाश्चरणौ यौ ते हर्षदोहदं पूरयिष्यतः।

(ख) भो उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ। कृतप्रसादोऽसि।

(ग) वयस्य दिष्ट्या अस्याविनयस्याप्रसादिता गता। तदावां शीघ्रमपक्रमावः यावदङ्गारको राशिमिव सा अनुवक्रं न करोति।

मनुमतम्। मत्प्रार्थनया इति शेषः॥ वयस्य दिष्ट्या अनेनाविनयेनाप्रसन्ना गतैषा। तावदावां शीघ्रमेवापक्रमावः यावदङ्गारको राशिमिवानुवक्रं (प्रतिगमनं) प्रतीपं न करोति। **मन्य इत्यादि**। प्रियाहृतमना मालविकाहृतमनाः

---

(१) N. मालविआचलणा. (२) Po परिस, Pn फरिस; A. हरिस. T. विसेसेण. (३) P. A. (ससखी निष्कान्ता।); N. सहचेट्या. (४) B. G. N. T. om. भो & om. उट्ठेहि. (५) B. G. T. अकिद &c. (६) B. G. हंत; T. तत्. (७) P. A. om. (८) N. अप्पसण्णा; B. G. T. अपप्पसारिदा. (९) N. add एसा. (१०) B. G. अत्तिणा, T. अहंदाव for ता वअं. (११) B. G. N. T. om. (१२) N. add पडिगमणं. (१३) N. T. मदनस्य; B. G. मदन°. (१४) B. G. T. एवं प्रणयवती सा नहि शक्यम &c. (१५) P. A. (इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे) B. G. T. (इति निक्रान्ताः सर्वे).

प्रणिपातलङ्घनं प्रणामातिक्रमं तस्या इरावत्याः सेवामनुकूलाचरणं मन्ये । **सेवायाः फलमाह**—कुपिता क्रुद्धा प्रणयवती प्रेमवती सा इरावती एवमनेन क्रमेण प्रणिपातलङ्घनरूपेणोपेक्षितुमौदासीन्येन वर्तितुं शक्यं हि शक्या खलु । शक्यमिति निपातः (तदतिक्रामिणीं प्रसादनविशेषं प्रणामाधिकामिति यावत् सेवां मन्ये तादृशी सेवैव प्रसादनाया अलं नान्येत्यर्थः । सा हि कुपितापि मयि प्रणयवती अत उपेक्षितुं तस्याः प्रसादनमिति शेषः न शक्यम् ।) अत्र बीजानुसंधानादाक्षेपो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । इदमनुसंधानमेवोत्तराङ्ककथोपयोगित्वाद्बिन्दुरित्यनुसंधेयम् ।। इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये मालविकाग्निमित्रव्याख्याने तृतीयोऽङ्कः ।।

———

चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति पर्युत्सुको राजा प्रतीहारी च ।)

राजा—(आत्मगतम्)

तामाश्रित्य श्रुतिपथगतामास्थया लब्धमूलः[1]
संप्राप्तायां नयनविषयं रूढरागः प्रवालः ।
हस्तस्पर्शे[2] मुकुलितः[3] इव व्यक्तरोमोद्गमत्वा[4]-
त्कुर्यात्क्लान्तं[5] मनसिजतरुर्मां रसज्ञं फलस्य ॥ १ ॥

(प्रकाशम् ।) सखे गौतम ।

प्रती॰—जेदु[6] भट्टा । असंणिहिदो गोदमो । (क)

राजा—(आत्मगतम् ।) अये[7] मालविकावृत्तान्तज्ञानार्थं प्रेषितः[8] ।

(प्रविश्य[9])

विदू॰—वड्ढदु[10] भवं । (ख)

(क) जयतु भर्ता । असंनिहितो गौतमः ।

(ख) वर्धताम् भवान् ।

कविरिदानिमङ्कान्तरमारभते—**ततः प्रविशतीत्यादिना । तामिति ।** मुकुलित इव संजातमुकुल इव कान्तं कामनायुक्तं कुर्यादिति प्रार्थनायां (आशंसायां) लिङ् । अत्र प्रमञ्जितं बीजं प्रकरीस्थाने कृतमिति मन्तव्यम् ॥ असंनिहितोऽत्र गौतमः ॥ सा खलु तपस्विनी तया पिङ्गलाक्ष्या सारभाण्ड-

---

(१) B. G. N. T. बद्धमूलः. (२) B. G. N. T. स्पर्शैः. (३) B. G. T. कुसुमित. (४) P. रोमोद्गत°. (५) N. T. कांतं. (६) B. G. N. T. repeat जेदु. (७) B. G. N. T. आः. (८) N. T. add मया. (९) B. G. add विदूषकः. (१०) B. G. T. जेदु जेदु and P. A. जेदु.

राजा—जयसेने जानीहि क्क[1] देवी धारिणी कथं वा[2] सरुजचरण त्वाद्विनोद्यत इति ।

प्रती०—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) (क)

राजा—सखे[3] को वृत्तान्तस्ते सख्यास्तत्रभवत्याः[4] ।

विदू०—जो बिडालगहीदाए परहुदिआए । (ख)

राजा—(सविषादम् ।) कथमिव ।

विदू०—सा खु तवस्सिणी ताए पिङ्गलच्छिए सारभण्डभूघँरए[5] मिच्चुमुहे[6] विअ णिक्खित्ता । (ग)

राजा—ननु मत्[7]संपर्कमुपलभ्य ।

विदू०—अह इं । (घ)

(क) यद्देव आज्ञापयति ।

(ख) यो बिडालगृहीतायाः परभृतिकायाः ।

(ग) सा खलु तपस्विनी तया पिङ्गलाक्ष्या सारभाण्डभूगृहे मृत्युमुख इव निक्षिप्ता ।

(घ) अथ किम् ।

भूगृहे गुहायामिव निक्षिप्ता । शृणोतु भवान् । परिव्राजिकया मे कथितम् । ह्यः पूर्वेद्युः किल तत्रभवतीरावती रुजाक्रान्तचरणां देवीं सुखपृच्छका आगता ॥ तयोक्तम् (ततस्तया व्याख्यातं । मन्दो वा उपचारो वा । यत्तव परिजनस्य वल्लभत्वं जानत्यपि पृच्छसीति) । मन्दो व उपचारः ।

---

(१) N. add तावत् , B. G. तावत् । क्क वा देवी कथं वा &c, and T. तावत् । क्वासौ &c. (२) B. G. N. T. om. कथं वा. (३) B. G. N. T. गौत्तम. (४) B. G. N. T. तत्रभवत्यास्तेसख्याः (५) A. Po. °भांडभूमि° and B. G. T. °भांडगेहमुहे परिक्खित्ता. (७) B. मे; (मत्संबंधमुपलक्ष्य).

राजा—गौतम[1] क एवं विमुखोऽस्माकं येन चण्डी कृता देवी।

विदू०—सुणादु भवं। परिव्वाजिआ[2] मे कहेइ। हिओ किल तत्त होदी इरावदी रुजाविहत्थ[3]चलणं देविं सुहंपुच्छिआ[4] आअदा। (क)

राजा—ततस्ततः।[5]

विदू०—तदो सा देवीए पुच्छिदा। किं ण[6] लक्खिदो जणो वल्लहो त्ति। ताए उत्तं। मदो वा उवआरो वा जं दे परिअणस्स वल्लहत्तणं जाणन्ती वि पुच्छसी त्ति[7]। (ख)

राजा—[8] निर्भेदादृतेऽपि[9] मालविकायामयमुपन्यासः शङ्कयति।

(क) शृणोतु भवान्। परिव्राजिका मे कथयति। ह्यः किल तत्रभवतीरावती रुजाविहस्तचरणां देवीं सुखपृच्छकागता।

(ख) ततः सा देव्या पृष्टा। किं न लक्षितो जनो वल्लभ इति। तयोक्तम्। मदो वा उपचारो वा यत्परिजनस्य वल्लभत्वं जानन्त्यपि पृच्छसीति।

यत्परिजने संक्रान्तं वल्लभत्वं न ज्ञायते॥ निर्भेदादृतेऽपि स्फुटीकरणं विनापि॥ ततस्तयानुबध्यमानया भवतोऽविनयमन्तरेण परिगृहीतार्था कृता। (धारिणी) राजाविनयमिरावत्याः सकाशाज्ज्ञातवतीत्यर्थः॥ किमतःपरम्।

---

(१) B. G. N. T. om. (२) N. परिव्वाजिआए मे कहिदं. (३) N. रुअक्कंत° and B. G. T. रुजाअन्त° (रुजायमान). (४) B. G. T. Po. सुहं पुच्छिदुं. (५) P. omits this speech and reads the following speech of विदूषक in continuation with the above. (६) B. G. T. किं अत्तणो वि अणलंकिदो हिअअजणो वल्लहो त्ति। &. N. किं णु ओलोइदो वल्लहजणोत्ति. (७) Po A. मंदो वो उवआरो। जं दे परिअणस्स वल्लहत्तणं तं ण जाणसि त्ति। N. मंदो.. जं परिअणे संक्कंतं वत्तहत्तणं ण जाणीअदि, and B. G. T. तदो ताए उत्तम्मंतीए मंतिदम्. कुदो वा उवआरो जं परिअणे संक्कंतं वल्लहत्तणं जाणिस्सदि त्ति।. (८) Pn. add भो & T. अहो. (९) B. G. T. om. अपि.

विदू०—तदो ताए अणुबन्धिज्जमाणाए[1] भवदो अविणअं अन्तरेण परिगहीदत्थो[2] किदा देवी। (क)

राजा—अहो दीर्घरोषता तत्रभवत्याः। अतः परं कथय।

विदू०—अदोवरं किं[3]। मालविआ बउलावलिआ अ णिअलवदीओ अदिट्ठसुज्जपादं पादालवासं णाअकण्णआ विअ अणुहोन्ति। (ख)

राजा—कष्टम्[4]।

मधुरस्वरा[5] परभृता भ्रमरी च विबुद्धचूतसङ्गिन्यौ।
कोटरमकालवृष्ट्या प्रबलपुरोवातया गमिते ॥ २ ॥

वयस्य[6] अप्यत्र कस्यचिदुपक्रमस्य गतिः स्यात्।

विदू०—कहं भविस्सदि। जं सारभाण्डघरए[7] वाउदा माहविआ देवीए संदिट्ठा। मम अङ्गुलीअमुद्दं[8] अदेक्खिअ ण मोत्तव्वा तुए हदासा मालविआ बउलावलिआ[9] अ त्ति। (ग)

(क) ततस्तयानुबध्यमानया भवतोऽविनयमन्तरेण परिगृहीतार्था कृता देवी।

(ख) अतः परं किम्। मालविका बकुलावलिका च निगलवत्यावदृष्टसूर्यपादं पातालवासं नागकन्यके इवानुभवतः।

(ग) कथं भविष्यति। यत्सारभाण्डगृहे व्यापृता माधविका देव्या संदिष्टा। ममाङ्गुलीयकमुद्रामदृष्ट्वा न मोक्तव्या त्वया हताशा मालविका बकुलावलिका चेति।

मधुस्वरेत्यादि। (मधुरस्वरा मधुरनादा परभृता कोकिला भ्रमरी च तत्तु-

---

(१) Po. णिबंधि &c and N. अणुखिज्जमाणा सा (२) B. G. T. परिगद. (३) N. किं अदो वरं, and B. G. T. किं अवरं. (४) B. G. N. repeat. (५) P. मधुररवा परभृतिका; मधुरस्वरा परभृतिः. (६) B. G. N. T. om.; P. वयस्याप्यत्रोपक्रमस्य कस्यचित् &c. (७) B. G. °भांडग्वावारिदा, and T. भांडगिहव्वावारिदा. (८) N. अंगुलीअअ &c. B. G. °मुद्दअं and T. मुद्दिअ. (९) Po. om.

राजा—(निःश्वस्य) सखे किमत्र प्रतिकर्तव्यम् ।

विदू०—(विचिन्त्य ।) अत्थि एत्थ उवाओ । (क)

राजा—क इव ।

विदू०—(सदृष्टिक्षेपम् ।) को वि अदिट्ठो सुणादि । कण्णे दे कहे-मि । ([3] उपश्लिष्य कर्णे[4] ।) एव्वं विअ । (इत्यावेदयति ।) (ख)

राजा—(सहर्षम् [5]) सुष्ठु चिन्तितम्[6] । [7] प्रयुज्यतां सिद्धये ।

(प्रविश्य)

प्रती०—देव पवादसअणे देवी णिसण्णा रत्तचन्दणधारिणी[8] परिअणहत्थगहीदेण[9] चलणेण भअवदीएँ[10] कहाहिं[11] विणोदिअमाणी[11] चिट्ठइ । (ग)

राजा—[12] अस्मत्प्रवेशयोग्योऽयमवसरः ।[13]

(क) अस्त्यत्रोपायः ।

(ख) कोऽप्यदृष्टः शृणोति । कर्णे ते कथयामि । एवमिव ।

(ग) देव प्रवातशयने देवी निषण्णा रक्तचन्दनधारिणा परिजनहस्तगृहीतेन चरणेन भगवत्या कथाभिर्विनोद्यमाना तिष्ठति ।

ल्ये मालविकाबकुलावलिके इत्यर्थात् विबुद्धचूतसंगिन्यौ विकासितसहकार-सक्ते मदाश्रिते इतिध्वनिः प्रबलपुरोवातया वृष्ट्या कोटरं वृक्षकोटरं त-

---

(१) B. G. N. T. add सपरामर्शम् . (२) B. G. N. T. om. प्रति. (३) N. add इति. (४) B. G. T. om. कर्णे (५) A. P. om. (६) N. om चिंतितम्. (७) B. G. T. add (B. G. अनुष्ठितं & T. अनुष्ठेयम्). (८) B. G. T. °वारिणा. (९) B. G. N. T. हत्थगदेण. (१०) P. A. पडिग्वाजिआए. (११) B. G. T. Interchange. (१२) B. G. T. add तस्मात्. and N. तेनहि. (१३) B. G. T. °प्रयाण°.

विदू०---तां गच्छदु भवं । अहं वि देविं पेक्खिदुं अरित्तपाणी भविस्सं । (क)

राजा---जयसेनायास्तावत्संवेद्य गच्छे ।

विदू०---(कर्णे ।) होदि एव्वं विअ । (इत्यावेद्य निष्क्रान्तः ।) (ख)

राजा---जयसेने प्रवातशयनमार्गमादेशय ।

प्रती०---इदो इदो देवो । (ग)

(ततः प्रविशति शयनस्था देवी परिव्राजिका विभवतश्च परिवारः)

देवी---भअवदि रमणिज्जं कहावत्थु । तदो तदो । (घ)

परि०---(सदृष्टिक्षेपम् ।) देवि अतःपरं पुनः कथयिष्यामि । अत्र भवान्विदिशेश्वरः संप्राप्तः ।

देवी---अह्मो अज्जउत्तो । (इत्युत्थातुमिच्छति ।) (च)

(क) तद्गच्छतु भवान् । अहमपि देवीं द्रष्टुमरिक्तपाणिर्भविष्यामि ।

(ख) भवति एवमिव ।

(ग) इत इतो देवः ।

(घ) भगवति रमणीयं कथावस्तु । ततस्ततः ।

(च) अहो आर्यपुत्रः ।

तुल्यं निबिडान्धकारं इति ध्वनिः । गमिते प्रापिते) । अत्र राज्ञः कर्णे विदूषकोक्त उपायो नियमेन मालविकाप्राप्तिहेतुत्वान्नियताप्तिर्नाम चतुर्थी-

---

(१) B. G. T. मो. (२) A. संगाद्य, B. G. T. संविदितं & N. अस्मद्रहस्यं विदितं कुरु. (३) B. G. N. T. तह । (कर्णे) एव्वं विअ होदि. (४) A. P. अदिरमणिज्जं. (५) T. अत्रभवान् विदिशेश्वरः and N. अत्र भगवान् विदिशेश्वरः. (६) B. G. N. T. भट्टा. (७) B. G. अभि for इति.

राजा—अलमलमुपचारयन्त्रणया ।

अनुचितनूपुरविरहं नार्हसि तपनीयपीठकालम्बि ।

चरणं रुजा परीतं कलभाषिणि मांच पीडयितुम् ॥ ३ ॥

परि०—विजयतां देवः। [२]

धारिणी—जेदु अज्जउत्तो । [२] (क)

राजा—(परिव्राजिकां प्रणम्योपविश्य [३] ।) देवि अपि सह्या वेदना ।

धारिणी—[४]अत्थि मे[६] विसेसो । (ख)

(ततः प्रविशति यज्ञोपवीतबद्धाङ्गुष्ठः संभ्रान्तो विदूषकः ।)

विदू०—परित्ताअदु परित्ताअदु भवं । सप्पेण[७] दट्ठोह्मि । (ग)

(सर्वे विषण्णाः ।)

राजा—कष्टम् [८] । क्व भवान्परिभ्रान्तः ।

(क) जयत्वार्यपुत्रः ।

(ख) अस्ति मे विशेषः ।

(ग) परित्रायतां परित्रायतां भवान् । सर्पेण दष्टोऽस्मि ।

वस्था सूचिता । अत्र पूर्वं प्रकरीस्थानोक्तबीजस्यानया नियताप्त्या समन्वयादवमर्शोनाम चतुर्थसंधिः प्रतिपादित इति मन्तव्यम् ॥ परिजनहस्तगतेन चरणेन । अहो भर्ता ॥ **अनुचितेति** (अनुचितनूपुरविरहं सतत परिचितनूपुरसंगमित्यर्थः । रुजा परीतं रोगव्याप्तं चरणं तद्दर्शनेन रोगाक्रान्तं मां च पीडयितुं नार्हसि) । अद्यास्ति मे विशेषः ॥ तत इति ।

---

(१) B. G. N. T. पीठिका°. (२) B. G. N. T. Interchange the speeches. (३) B. G. T. add च. (४) Pn. add. ते. (५) N. add अज्ज (६) P. add दाणिं. (७) Po. A. अविहा सप्पेण संदट्ठोह्मि, and B. G. T. सप्पेणह्मि दट्ठो. (८) B. G. N. T. repeat.

विदू०—देविं देक्खिस्सं[1] त्ति आआरपुप्फग्गहणकालणादो पमदवणं गदोह्मि।[3] (क)

देवी—हद्धी हद्धी[4]। अहं एव्व बह्मणस्स जीविदसंसअणिमित्तं जादा। (ख)

विदू०—तहिं असोअत्थवअस्सं[6] कालणादो मएं पसारिदे दक्खिणहत्थे[8] कोडरणिग्गदेण कालेणं सप्परूविणीं[10] दठ्ठोह्मि। णं एदाइं दुवे दंतपदाइं। (इति दंशं दर्शयति।) (ग)

परि०—तेन हि दंशच्छेदः पूर्वकर्मेति श्रूयते। स तावदस्य क्रियताम्[12]।

[13]**छेदो दंशस्य दाहो वा क्षतेर्वारक्तमोक्षणम्[14]।**
एतानि दष्टमात्राणामायुष्याः[15] प्रतिपत्तयः ॥ ४ ॥

(क) देवीं द्रक्ष्यामीत्याचारपुष्पग्रहणकारणात्प्रमदवनं गतोऽस्मि।

(ख) हा धिक् हा धिक्। अहमेव ब्राह्मणस्य जीवितसंशयनिमित्तं जाता।

(ग) तस्मिन्नशोकस्तबकस्य कारणान्मया प्रसारिते दक्षिणहस्ते कोटरनिर्गतेन कालेन सर्परूपिणा दष्टोऽस्मि। नन्वेते द्वे दन्तपदे।

यज्ञोपवीतेन बद्धोऽङ्गुष्ठो यस्य स तथोक्तः। अत्र कपटकल्पनाया गम्यमानत्वाच्छलनं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति॥ तस्मिन्नशोकस्तबककारणात्प्रसारिते दक्षिणहस्ते कोटरनिर्गतेन सर्परूपेण कालेन दष्टोऽस्मि। **छेदो दंशस्ये॰**

---

(१) दक्खिस्सं त्ति. (२) B. G. T. om ग्गहण. (३) P. add परित्ताअदु परित्ताअदु. (४) A. om. (५) Po संसए &c. N. जादाह्मि and B. G. T. जादा बह्मणस्स. (६) B. G. T. असोअत्थपुप्फकाल°. and N. त्थवअका°. (७) N. om. (८) B. G. T. पसारिदो दक्खिणहत्थो। तदो &c. (९) P. अग्गहत्थे, A. हत्थे, (१०) B. G. T. Interchange. N. सप्परूवेण कालेण. (११) B. G. N. T. णं एदाणि दुवे दंसणपदाणि (B. G. om. दसण). (१२) B. G. T. om तेन... क्रियताम. (१३) A. reads the verse and the following and P only the following first in the king's speech below. (१४) N. मोचनम्. (१५) P. आयुषः.

संप्रति विषवैद्यानां कर्म।

राजा—जयसेने क्षिप्रमानीयतां ध्रुवसिद्धिः[१]।

प्रती०—जं देवो आणवेदि। (इति निष्क्रान्ता।) (क)

विदू०—अहो पावेण मिच्चुणा गहीदोह्मि (ख)

राजा—मा कातरो भूः। अविषो[२]ऽपि कदाचिद्दंशो भवेत्।

विदू०—कहं ण भाइस्सं[३]। सिमसिमाअन्ति मे अङ्गाइं। ([४]विषवेगं रूपयति।) (ग)

देवी—[५]ही ही आहिअं दंसिदं विआरेण। हला अवलम्भह णं। (घ)

(परिजनः[६] ससंभ्रममवलम्बते)

विदू०—(राजानं विलोक्य।) भोः भवदो बा[७]लत्तणादो पिअवअस्सो ह्मि। तं विआरिअ अपुत्ताए मे जणणीए जोअक्खेमं वहेहि। (च)

(क) यद्देव आज्ञापयति।

(ख) अहो पापेन मृत्युना गृहीतोऽस्मि।

(ग) कथं न भेष्यामि। सिमिसिमायन्ति मेऽङ्गानि।

(घ) हीही आधिक्यं दर्शितं विकारेण। हला अवलम्बध्वमेनम्।

(च) भोः भवतो बाल्यात् प्रियवयस्योऽस्मि। तं विचार्यापुत्राया मे जनन्या योगक्षेमं वह।

---

१ इयादि। ध्रुवसिद्धिरिति तस्य वैद्यस्य नाम ॥ अनेन संतापः सूच्यते।

---

(१) B. G. N. T. Interchanges. (२) P. om. अपि. (३) A. interprets भाइस्सं by भविष्यामि. (४) B. G. N. T. add इति. (५) B. G. T. हा हा दंसिदं विआरेण। अवलंबध णं। (T. बह्मणं for णं) N. हा दंसिदं असुहं विआरेण (दर्शितमशुभं विकारेण अवलंबध बह्मणं and P. हीही असुहं दंसिदं (असुखं दृष्टं &c.) .. अवलबह णं. (६) N. T. परिव्राजिका & B. G. पारिपार्श्विका. (७) B. G. T. भो बालप्पिअवअस्सोह्मि दे (T. तुए)। अविआरेण (अविकारेण) अपुत्ताए जणणीए &c। N. भो बह्मादोपि &c. (८) A. मुग्धाए and Po मुग्धाए मे.

राजा—मा भैषीः[1]। अचिरात्त्वां वैद्यश्चिकित्सते[2]। स्थिरी भव।

(प्रविश्य)

जय॰—देव आणविदो[4] ध्रुवसिद्धि विण्णवेदि। इह एव्व आणीअदु गोदमो त्ति। (क)

राजा—तेन हि वर्षधरप्रति[6]गृहीतमेनं तत्रभवतः सकाशं प्रापय।

जय॰—तहा। (ख)

विदू॰—(देवीं विलोक्य।) भोदि जिवेअं वा ण वा। जं मए अत्तभवन्तं सेवमाणेण दे अवरद्धं तं मॅरिसेहि। (ग)

देवी—दीहाऊ होहि। (घ)

(निष्क्रान्तौ[8] विदूषकः प्रतीहारी च।)

राजा—प्रकृतिभीरुस्तपस्वी। [9]ध्रुवसिद्धेरपि यथार्थनाम्नः सिद्धिं न मन्यते।

(क) देव आज्ञापितो ध्रुवसिद्धिर्विज्ञापयति। इहैवानीयतां गौतम इति।

(ख) तथा।

(ग) भवति जीवेयं वा न वा। यन्मयात्रभवन्तं सेवमानेन तेऽपराद्धं तन्मृष्यस्व।

(घ) दीर्घायुर्भव।

विषवेगं विषप्राप्तिं रूपयति प्रकाशयति। विषावेगास्तु वसन्तराजीये कथिताः—

---

(१) N. add गौतम. and take स्थिरोभव here after it. (२) N. T. चिकित्सिष्यति and B. G. चिकित्सयिष्यति. (३) A. P. प्रतिहारी all through. (४) A. P. om. (५) N. add सो. (६) P. वर्षवर परि॰ & N. om. वर्षधर. (७) Po add तं सव्वं. (८) N. निष्क्रान्तौ. (९) Pn. A. ध्रुव.. सिध्दिं मन्ये. N. ध्रुवसिध्दिमपि यथार्थ नामानं सिध्दिमंतं न मन्यते.

जय०—जेदु भट्टा । धुवसिद्धी विण्णवेदि । उदकुम्भविहाणेण[1] सप्प मुद्दिअं किंपि कप्पइदव्वं । तं अण्णेसीअदु त्ति । (क)

देवी—इदं सप्पमुद्दिअं अङ्गुलीअअं । पच्छा मम हत्थे देहि णं (ख)

(इति प्रयच्छति ।)[2]

राजा—जयसेने[3] कर्मसिद्धावाशु प्रतिपत्तिमानय ।

प्रती०—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) (ग)

परि०—यथा मे[4] हृदयमाचष्टे तथा निर्विषो गौतमः ।

राजा—भूयादेवम् ।

(प्रविश्य)

जय०—जेदु[5] भट्टो[6] । णिवुत्तविसवेगो गोदमो मुहुत्तेण[7] पकिदित्थो संवुत्तो । (घ)

(क) जयतु भर्ता । ध्रुवसिद्धिर्विज्ञापयति । उदकुम्भविधानेन सर्प-मुद्रितं किमपि कल्पयितव्यम् । तदन्विष्यतामिति ।

(ख) इदं सर्पमुद्रितमङ्गुलीयकम् । पश्चान्मम हस्ते देह्येतत् ।

(ग) यद्देव आज्ञापयति ।

(घ) जयतु भर्ता । निवृत्तविषवेगो गौतमो मुहूर्तेन प्रकृतिस्थः संवृत्तः ।

' वैवर्ण्यं वेपथुर्दाहः फेनः स्कंदस्य भञ्जनम् । दुःखं जाड्यं मृतिश्चेति विषवेगाः स्युरष्टधा ॥ ' यन्मया तत्रभवन्तं सेवमानेन अपराद्धं तन्मृष्यताम्

---

(१) B. G. N. T. Pn. विहाणे । सप्पमुद्दिअं कंपिअण्णेसीअदु । . (२) B. G. T. om. & N. इति अंगुलीयक ददाति and add प्रतिहारी गृहीत्वा प्रस्थिता. (३) N. om. (४) B. G. T. om. मे. (५) B. G. T. repeat. (६) N. देवो. (७) Pn. णिवुत्त.. गोत्तमो । मुहुत्तएण पकिदित्थ एव्व संवुत्तो. Po. A. णिवुत्त... गोत्तमो पकिदित्थएव्व &c.

देवी—दिट्ठिआ वेअणाआदो मुत्तह्मि (क)

प्रती०—एसो उण अमच्चो वाहतओ विण्णवेदि । राअकज्जं बहु मन्तिदव्वं । तं दंसणेण अणुग्गहं इच्छामि त्ति । (ख)

देवी—गच्छदु अज्जउत्तो कज्जसिद्धीए । (ग)

राजा—आतपाक्रान्तोऽयमुद्देशः । शीतक्रिया चास्या रुजः प्रशस्ता । तदन्यत्र नीयतां शयनीयम् ।

देवी—बालिआओ अज्जउत्तवअणं अणुचिट्ठह । (घ)

परिजनः—तहाँ । (च)

(इति निष्क्रान्ता देवी परिव्राजिका परिजनश्च ।)

राजा—जयसेने गूढेन पथा मां प्रमदवनं प्रापय ।

प्रती०—इदो इदो देवो । (छ)

राजा—जयसेने समाप्तकृत्यो ननु गौतमः ।

(क) दिष्ट्या वचनीयान्मुक्तास्मि ।

(ख) एष पुनरमात्यो वाहतको विज्ञापयति । राजकार्यं बहु मन्त्रयितव्यम् । दर्शनेनानुग्रहमिच्छामीति ।

(ग) गच्छत्वार्यपुत्रः कार्यसिद्धये ।

(घ) बालिका आर्यपुत्रवचनमनुतिष्ठत ।

(च) तथा ।

(छ) इत इतो देवः ।

इति ॥ दर्शितमशुभं विकारेण । अवलम्बध्वं ब्राह्मणम् ॥ विवृत्तविषवेगो

---

(१) N. om. (२) B G. N. T. om. (३) B. G. om. च. (४) N. G. शयनम् (५) B. G. T. पालिआ, N. बालिआओ and A. बालिशा. (६) अज्जउत्तस्स सदेसं. (७) add (परिजनस्तथा प्रक्रान्तः). (८) N. om. इति (९) Pn. गुढपथेन. A. B. G. T. Po om. मां. (१०) B. G. T. °काम्यो. & N. करणीयो.

प्रती॰—अह इं । (क)

राजा—

इष्टाधिगमनिमित्तं प्रयोगमेकान्तसाध्यमपि मत्वा ।
संदिग्धमेव सिद्धौ कातरमाशङ्कते चेतः ॥ ५ ॥

(प्रविश्य)

विदू॰—वड्ढदु भवं । सिद्धाइं दे मङ्गलकज्जाइं[3] । (ख)

राजा—जयसेने त्वमपि नियोगमशून्यं कुरु ।

प्रती॰—जं देवो आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।) (ग)

राजा—वयस्य[4] क्षुद्रा माधविका । न खलु किंचिद्विचारितमनया ।

विदू॰—देवीए अङ्गुलीअअमुद्दं[5] देक्खिअ कहं विआरीअदि । (घ)

राजा—न खलु मुद्रामधिकृत्य ब्रवीमि । एतयोर्बद्धयो[6]: किं निमित्तोऽयं[7] मोक्षः । किं[8] देव्याः परिजनमतिक्रम्य भवान्संदिष्ट इत्येवमनया प्रष्टव्यम् ।

विदू॰—णं पुच्छिदोह्मि । पुणो मन्दस्सवि मे तस्सिं पच्चुप्पण्णा मदी[9] । (च)

(क) अथ किम् ।

(ख) वर्धतां भवान् । सिद्धानि ते मङ्गलकार्याणि ।

(ग) यद्देव आज्ञापयति ।

(घ) देव्या अङ्गुलीयकमुद्रां दृष्ट्वा कथं विचारयति ।

(च) ननु पृष्टोऽस्मि । पुनर्मन्दस्यापि मे तस्मिन्प्रत्युत्पन्ना मतिः ।

गौतमो मुहूर्तमात्रेण प्रकृतिस्थः संवृत्तः ॥ **इष्टाधिगमेत्यादि** । (इष्टस्या

---

(१) N. हृदयम. (२) P. A. जेदु & B. G. T. repeat. (३) B. G. T. °कम्माइं; (मम कज्जाइं). (४) B. G. N. T. गौतम. (५) B. G. N. T. मुद्दिअं. (६) B. G. T. तयोर्द्वयोः & N. एतयोर्द्वयोः (७) B. G. N. T. om. अयं. (८) B. G. N. T. किंवा. (९) B. G. T. मंदस्सवि पुणो मे तह पच्चुप्पण्णं उत्तरं आसि, P. पच्चुप्पण्णबुद्धिणा मए कहिदं, A. पच्चुसरपच्चुप्पण्णबुद्धिणा मए कहिदं.

राजा—कथ्यताम्[1] ।

विदू०—भणिदा[2] मए । देव्वचिन्तएहिं विण्णाविदो राआ । सोवसग्गं वो णक्खत्तं । सव्वबन्धणमोक्खो करीअदु त्ति । (क)

राजा—ततस्ततः[3] ।

विदू०—तं सुणिअ देवीए इरावदीचित्तं रक्खन्तीए राआ किल मोएदित्ति अहं संदिट्ठो त्ति । तदो जुज्जइदि त्ति ताए संपादिदो अत्थो । (ख)

राजा—(विदूषकं परिष्वज्य ।) सखे प्रियोऽहं तव ।

नहि बुद्धिगुणेनैव सुहृदामर्थदर्शनम् ।
कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलभ्यते[4] ॥ ६ ॥

(क) भणिता मया । दैवचिन्तकैर्विज्ञापितो राजा । सोपसर्गं वो नक्षत्रम् । सर्वबन्धनमोक्षः क्रियतामिति ।

(ख) तच्छ्रुत्वा देव्येरावतीचित्तं रक्षन्त्या राजा किल मोचयतीत्यहं संदिष्ट इति । ततो युज्यत इति तया संपादितोऽर्थः ।

धिगमे प्राप्तौ निमित्तं कारणं एकान्तसाध्यं निःसन्देहेन संभवदुत्पत्तिकसाध्यमेव रूपमपि प्रयुज्यत इति प्रयोग उपायस्तं सिद्धयै साध्यनिष्पादनाय संदिग्धमेव कार्यं स्यान्नवेति कृतसंदेहं मत्वा चेतः कातरं यथा तथा आशङ्कते ॥ पुनर्मन्दस्य मे तस्मिन्प्रत्युत्पन्ना मतिः ॥ (पुनर्मन्देनापि प्रत्युत्पन्नबुद्धिना मया कथितम् । उपसर्गेण ज्योतिषोक्तक्रूरग्रहवेधसूचितदैवोपद्रवेण सहितमित्यर्थः ।) । **नहि बुद्धीत्यादि** । (सुहृदां बुद्धिगुणेनैव अर्थदर्शनं न किन्तु स्नेहेनैव सूक्ष्मः हठादनुद्भावनीयः कार्यसिद्धिपथः अभीष्टसिद्धे

---

(१) A. P. omit the speech and read the following in continuation with the above speech of विदूषकः. (२) T. भणिदं and A. P. om. भणिदा मए. (३) B. G. A. P. omit the speech and read the following speech of विदूषक in continuation with the above. (४) A. उपलक्ष्यते.

विदू०—तुवरदु भवं। समुद्दघरए ससहिं[1] मालविअं ठाविअ भवन्तं पच्चुग्गदोह्मि। (क)

राजा—अहमेनां संभावयामि। गच्छाग्रतः।

विदू०—एदु भवं। (परिक्रम्य।) इदं समुद्दघरअं[2]। (ख)

राजा—(साशङ्कम्।) वयस्य एषा कुसुमावचयव्यग्रहस्ता सख्यास्त इरावत्याः[3] परिचारिका चन्द्रिका समागच्छति[4]। इतस्तावदावां भित्तिगूढौ भवावः।

विदू०—कुम्भीलएहिं कामुएहिं अ[5] पडिहलणीआ खु चन्दिआ। (ग)

(उभौ यथोक्तं[6] कुरुतः।)

राजा—गौतम कथं नु ते सखी मां प्रतिपालयति। एहि। एनां गवाक्षमाश्रित्य विलोकयामि।

विदू०—तह। (घ)

(उभौ[7] विलोकयन्तौ स्थितौ[8]।)

(ततः प्रविशति मालविका बकुलावलिका च।)

(क) त्वरतां भवान्। समुद्रगृहे ससखीं मालविकां स्थापयित्वा भवन्तं प्रत्युद्गतोऽस्मि।

(ख) एतु भवान्। इदं समुद्रगृहम्।

(ग) कुम्भीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया खलु चन्द्रिका।

(घ) तथा।

रूपाय उपलभ्यते उद्भाव्यते इत्यर्थः)। सखी सहितां। अहो इत्यामन्त्रणे।

---

(१) B. G. N. T. सहीसहिदं. (२) B. G. T. गेहकं. (३) N. om. इरावत्याः. (४) B. G. N T. संनिकृष्टमागच्छति. (५) B. G. N. T. add अहो. (६) A. om. (७) B. G. T. यथासमर्थितं. (८) A. om. (९) N. तिष्ठतः.

बकु०—सहि पणम भट्टारं । जो पस्सदो पिट्ठदो देक्खीअदि ।
(क)

राजा—मन्ये प्रतिकृतिं मे दर्शयति ।

माल०—(सहर्षं) णमो दे । (द्वारमवलोक्य सविषादं ।) हला मं विप्पलम्भेसि । (ख)

राजा—सखे हर्षविषादाभ्यामत्रभवत्याः प्रीतोऽस्मि ।

सूर्योदये भवति या सूर्यास्तमये च पुण्डरीकस्य ।
वदनेन सुवदनायास्ते समवस्थे क्षणादूढे ॥ ७ ॥

बकु०—णं एसो चित्तगदो भट्टा । (ग)

उभे—(प्रणिपत्य ।) जेदु भट्टा । (घ)

(क) सखि प्रणम भर्तारम् । यो पार्श्वतः पृष्ठतः दृश्यते ।

(ख) नमस्ते । सखि मां विप्रलम्भयसि ।

(ग) नन्वेष चित्रगतो भर्ता ।

(घ) जयतु भर्ता ।

सूर्योदय इत्यादि । (पुंडरीकस्य पद्मस्य सूर्योदये यावस्था विकाशरूपा सूर्यास्तमये च या संकोचरूपावस्था भवति ते विकाशसंकोचात्मिके द्वे समवस्थे सुवदनाया मालविकाया वदनेन क्षणादूढे धृते) । सखि तदा

---

(१) Pn om. the sentence ; and B. G. T. read it after णमो दे along with मालविका's speech. (२) 'B. G. N. T. om. and read after 'णमो दे । '' राजा—शङ्के मे प्रतिकृतिं निर्दिशति । (३) B. G. N. T. om. (४) B. G. T. add जोपस्सदो (T. add पिट्ठदो) देक्खीअदि; B. G. N. T. मालविका—(सहर्षं द्वारमवलोक्य) &c. (५) Pn Interchange. (६) B. G. N. T. om.

माल०—हला तदा ससंभमं उक्कंठिआ अहं भट्टिणो रूवदंसणेण तह ण वितिण्हह्मि जह अज्ज विभाविदो चित्तगददंसणो भट्टा। (क)

विदू०—सुदं भवदा। अत्तहोदी चित्ते जह दिट्ठो भवं तह अदिट्ठो त्ति मन्तेदि। मुधा दाणिं मञ्जुसा विअ रअणभण्डं जोव्वणगव्वं वहेसि।
(ख)

राजा—सखे कुतूहलवानपि निसर्गशालीनः स्त्रीजनः। पश्य।

कार्त्स्न्येन निर्वर्णयितुं च रूप-
मिच्छन्ति तत्पूर्वसमागतानाम्³।

(क) सखि तदा ससंभ्रममुत्कंठिता अहं भर्तृरूपदर्शनेन तथा न वितृष्णास्मि यथाद्य विभावितश्चित्रगतदर्शनो भर्ता।

(ख) श्रुतं भवता। अत्रभवती चित्रे यथा दृष्टो भवांस्तथाऽदृष्ट इति मन्त्रयते। मुधेदानीं मञ्जुषेव रत्नभाण्डं यौवनगर्वं वहसि।

संभ्रमदृष्टे भर्तृरूपे यथा न वितृष्णास्मि तथाद्यापि मया भावितोऽवितृष्णदर्शनो भर्ता (सखि ससंभ्रमदृष्टे भर्तृरूपे यथा सतृष्णास्मि तथा अद्यापि मया न विभावितो वितृष्णदर्शनो भर्ता) ॥ तत्रभवती चित्रे यथा दृष्टस्तथा दृष्टो भवानिति मन्त्रयते (तत्रभवती चित्रे यथा दृष्टो न तथा दृष्टो भवान् इति मन्त्रयते)। **कार्त्स्न्येनेत्यादि।** (प्रियेषु तद्दर्शनायेत्यर्थः।

---

(१) B. G. T. तहिंसंभमेट्टिदा भट्टिणो रूवस्स ण तह वितिण्हह्मि जह अज्ज मए भाविदो अवितिण्हदंसणो भट्टा.। Pn हला तदा समुहट्टिदा भट्टिणो रूवस्स ण तह वितिण्हह्मि जह अज्ज विभाविदो चित्तगददंसणो भट्टा। Po हला तदा संमुहट्टीदा अहं भट्टिणो रूवदंसणेण तह ण वितिण्हह्मि जह अज्ज विभाविदो चित्तगदो एव्व भट्टा। N. हला तदा संभमदिट्ठे भट्टिणो रूवे जह ण वितिण्हह्मि तह अज्जवि मए भाविदो अवितिण्हदंसणो भट्टा. (२) P. सुदं भवदा। अत्तहोदीए दिट्ठो जह चित्तेण तह दिट्ठो भवं त्ति मन्तिदं। B. G. T. सुद भवदा। ण किं अत्तहोदी तुए जह दिट्ठो तह ण दिट्ठो भवं &c. N. सुदं भवदा। तत्तहोदी चित्ते जह दिट्ठो तह दिट्ठो भवं ति मन्तेदि।. (३) B. G. N. T. °समागमानाम्.

न च[1] प्रियेष्वायतलोचनानां
समग्रपातीनि[2] विलोचनानि ॥ ८ ॥

माल०—हला का एसा ईसिप्परिउत्तवअणा[3] भट्टिणा सिणिद्धाए दिट्ठीए णिज्झाईआदि । (क)

बकु०—णं इअं पस्सगदा इरावदी । (ख)

माल०—सहि अदक्खिणो विअ भट्टा मे[4] पडिभादि । जो सव्वं देवीजणं उज्झिअ एक्काए मुहे बद्धलक्खो । (ग)

बकु०—(आत्मगतम्) चित्तगदं भट्टारं परमत्थदो[5] गेण्हिअ[6] असूएदि । होदु । कीलिस्सं दाव एदाए । (प्रकाशम् ।) हला[7] भट्टिणो वल्लहा एसा । (घ)

माल०—तदो किं दाणिं अत्ताणं आआसेमि[8] । (सासूयं परावर्तते ।) (च)

(क) सखि कैषा ईषत्परिवृत्तवदना भर्त्रा स्निग्धया दृष्ट्या निध्यायते ।

(ख) नन्वियं पार्श्वगतेरावती ।

(ग) सखि अदक्षिण इव भर्ता मे प्रतिभाति । यः सर्वं देवीजनमुज्झित्वैकस्या मुखे बद्धलक्ष्यः ।

(घ) चित्रगतं भर्तारं परमार्थतो गृहीत्वासूयति । भवतु । क्रीडिष्यामि तावदेतया । सखि भर्तुर्वल्लभैषा ।

(च) ततः किमिदानीमात्मानमायासयिष्यामि ।

आयतलोचनानां व्यापारितनेत्राणां स्त्रीणामिति शेषः । विलोचनानि तत्पूर्व

---

(१) T. नतु; B G. ननु. (२) B. G. °वर्तीनि, N. I. वृत्तीनि. (३) पासपरिवत्तिदवदणेण. (४) B. G. T. Interchange, and P. om. भट्टा. (५) P. परमत्थ. (६) B. G N. T. संकप्पिअ. (७) P. A. om. (८) B. N, G. T. आआसिअ.

—सखे पश्य ।

भ्रूभङ्गभिन्नतिलकं स्फुरिताधरोष्ठं
सासूयमाननमितः परिवर्तयन्त्या ।
कान्तापराधकुपितेष्वनया विनेतुः
संदर्शितेव ललिताभिनयस्य शिक्षा ॥ ९ ॥

०—अणुणअसज्जो दाणिं होहि । (क)

०—अज्जगोदमो एत्थ एव्वं सेवदि णं । (पुनः स्थानान्तराभि-तुमिच्छति ।) (ख)

०—(मालविकां रुद्ध्वा ।) ण खु कुविदा दाणिं तुमं । (ग)

माल०—जइ चिरं कुविदं एव्वं मं मण्णेसि एसो पच्चाणीअदि कोवो । (घ)

(क) अनुनयसज्ज इदानीं भव ।

(ख) आर्यगौतमोऽत्रैव सेवते ननु ।

(ग) न खलु कुपितेदानीं त्वम् ।

(घ) यदि चिरं कुपितामेव मां मन्यसे एष प्रत्यानीयते कोपः ।

समागमानां स एव पूर्वः । तैः नेत्रैः पूर्वः) समागमो येषां कृतप्रथमदर्शनानां प्रियाणामित्यर्थः । रूपं लावण्यं कात्स्न्येन समग्रवृत्त्या निर्वर्णयितुं द्रष्टुमिच्छन्ति सोत्सुकानि किंतु समग्रवृत्तीनि संपूर्णव्यापारवन्ति न भवन्तीति शेषः । इष्टविषयदर्शने औत्सुक्ये सत्यपि समग्रतया स्त्रियो न पश्यन्ति लज्जाशीलत्वादिति भावः ।) पार्श्वपरिवृत्तवदना । चित्रगतं भर्तारं परमार्थतः संकल्प्यासूयति । **भ्रूभङ्गेत्यादि** । (विनेतुः शिक्षकस्य इति कर्तरिषष्ठी । कान्तापराधकुपितेषु कान्तस्य योऽपराधः अन्यस्त्रीसंगमादिकृता

---

(१) B. G. विषयेप्यनया. (२) B. G. T. पच्छा; N. एत्थ णं संसेवदि. (३) P. A. om.

राजा—(उपेत्य ।)

कुप्यसि कुवलयनयने चित्रार्पितचेष्टया किमेव मयि ।
ननु तव साक्षादयमहमनन्यसाधारणो दासः ॥ १० ॥

बकु०—जेदु भट्टा (क)

माल०—(आत्मगतम् ।) कहं चित्तगदो भट्टा मए असूइदो । (व्रीडवदनमञ्जलिं करोति ।) (ख)

(राजा मदनकातर्यं रूपयति ।)

विदू०—किं भवं उदासीनो विअ । (ग)

राजा—अविश्वसनीयत्वात्सख्यास्तव ।

विदू०—अत्तहोदीए अअं तुह अविस्सासो । (घ)

राजा—श्रूयताम् ।

(क) जयतु भर्ता ।

(ख) कथं चित्रगतो भर्ता मयासूयितः ।

(ग) किं भवानुदासीन इव ।

(घ) अत्रभवत्यामयं तवाविश्वासः ।

पराधस्तत्र कुपितेषु नपुंसके भावे क्तः । ललिताभिनयस्य मनोहरस्य कोपव्यंजकचेष्टाविशेषस्य कर्मणि षष्ठी । शिक्षा उपदेशोऽनया मालविकया संदर्शितेव तत्र हेतुगर्भविशेषणं पूर्वार्धं) । **कुप्यसीत्यादि** । (चित्रार्पितचेष्टया किं कस्मात् कुप्यसि मह्यमिति शेषः । ननु अहं साक्षा- दनन्यसाधारण एकभक्तिकः इत्यर्थः तव दासः) । [illegible]

---

(१) B. G. T. कथय किमिदं मे &. N. किमेतन्मे [illegible] P. A. किमेव मयि. (२) N. (इति सप्रणयवदनं &c. [illegible] प्रकाशं । सव्रीडवदनं. (३) P. A. निरूपयति. (४) B. [illegible] अअं तुह; P. A. मा दाव अत्तहोदीअं तुह &c.

नयनयोः स्थित्वा स्थित्वा तिरोभवति क्षणात्
ते सहसा बाहोर्ध्यं गतापि सखी तव ।
तेजरुजा क्लिष्टस्यैवं समागममायया
व सखे विश्रब्धं स्यादिमां प्रति मे मनः ॥ १२ ॥

सहि बहुसो किल भट्टा विप्पलद्धो । दाणिं दाव अत्ता वि-
रीअदु । (क)

-सहि मह उण मन्दभग्गाए सिविणसमाअमो वि भट्टिणो
(ख)

भट्टा देहि से उत्तरं । (ग)

ग किमात्मैव पञ्चबाणाग्निसाक्षिकम् ।
स्यै मया दत्तो न सेव्यः सेविता रहः ॥ १२ ॥

खि बहुशः किल भर्ता विप्रलब्धः । इदानीं तावदात्मा वि-
ाम् ।

व मम पुनर्मन्दभाग्यायाः स्वप्नसमागमोऽपि भर्तुर्दुर्लभ

देह्यस्या उत्तरम् ।

ाक्ये काकुरनुसंधेया ॥ **पथि नयनयोरित्यादि** । उ-
प्रतारणेन अविश्वासकारणाचरणादिमां मालविकां प्रति मे
ं विश्वस्तं स्यादपि तु कथमपि न । प्रतारिकायाः प्रतारणा-
विश्वासस्यैव युक्तत्वादिति भावः । **उत्तरेणेत्यादि** ।

---

(१) P A, स्वमे. (२) P. A. B. G. अबला सती. (३) B. G. T. कथमपि. (४) N. विस्रब्धं (५) B. G. T. ता for दाणिं दाव; Po दाव एत्थ &c.; A. दावआथं &c.; (६) B. G. T add एतु. (७) N. कहेहि.

बकु०—अणुगहीदह्मि । (क)

विदू०—(परिक्रम्य । ससंभ्रमम्[1] ।) बउलावलिए एसो बालासोअ-रुक्खस्स पल्लवाइं लङ्घेदि[2] हरिणो । एहि[3] णिवारेम णं । (ख)

बकु०—तह । (इति[4] प्रस्थिता ।) (ग)

राजा—वयस्य[5] एवमेवास्मिन्रक्षणेऽवहितेन त्वया भवितव्यम्[6] ।

विदू०—एवं[7] वि[8] गोदमो संदिस्सीअदि[9][10] । (घ)

बकु०[11]—अज्ज गोदम अहं अप्पआसे चिट्ठामि । तुमं दुवाररक्खओ[12] होहि । (च)

विदू०—जुज्जइ । (छ)

(क) अनुगृहीताः स्मः ।

(ख) बकुलावलिके एष बालाशोकवृक्षस्य पल्लवानि लङ्घयति हरिणः । एहि निवारयाम एनम् ।

(ग) तथा ।

(घ) एवमपि गौतमः संदिश्यते ।

(च) आर्य गौतम अहमप्रकाशे तिष्ठामि । त्वं द्वाररक्षको भव ।

(छ) युज्यते ।

[उत्तरेण किं उत्तरसाध्यं नास्ति । पंचबाण एवाग्निस्तापकत्वात् साक्षी यत्र तद्यथा तथा अनेनाग्निसाक्षिकत्वेन दुर्भेद्यता दर्शिता । मया इदानीं

---

(१) N. om. (२) B. G. T. असोअपल्लवाइं. (३) P. A. लंघिदुं आअच्छेदि, B. G. T. अहि लंघिदुं इच्छेदि. (४) N. om.; P. A. ता एहि. (५) omit this and the two following speeches. (६) A. P. om. (७) B. G. N. T. एवमस्मद्रक्षणक्षणे &c. B. G. T. एवमेवास्मिन्रक्षणीयेऽवलंबितेन &c. (८) P. एदं वि. (९) P. A. add णं (ननु). (१०) B. G. T. णिद्दिसीअदि. (११) N. add परिक्रम्य; (१२) दुवाररक्खी.

(निष्क्रान्ता बकुलावलिका ।)

विदू०—इमं दाव फलिहत्थलं[1] अस्सिदो[2] होमि । (इति तथा कृत्वा ।) अहो सुहप्फारिसदा सिलाविसेसस्स । (इति निद्रायते ।) (क)

(मालविका ससाध्वसं[3] तिष्ठति ।)

राजा—

विसृज सुन्दरि संगमसाध्वसं
तव[4] चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे ।
परिगृहाण गते सहकारतां
त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि ॥ १३ ॥

माल०—देवीए[5] भएण अत्तणो वि[6] पिअं कादुं ण पारेमि । (ख)

राजा—अयि[7] न भेतव्यम्[8] ।

माल०—(सोपालम्भम्[9] ।) जो ण भाएदि सो मए भट्टिणीदंसणे दिट्ठसमवत्थो[10] भट्टा । (ग)

(क) इमं तावत्स्फटिकस्थलमाश्रितो भवामि । अहो सुखस्पर्शता शिलाविशेषस्य ।

(ख) देव्या भयेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयामि ।

(ग) यो न बिभेति स मया भट्टिनीदर्शने दृष्टसमवस्थो भर्ता ।

आत्मा तव सख्यै दत्तः । रहसि निर्जनेऽस्याः सेविता सेवक एव भविष्यामि न तु सेव्य इत्यर्थः ।] **विसृजेत्यादि ।** [चिरात्प्रभृति बहुकालावधि तव प्रणयोन्मुखे प्रणयसमुत्सुके सहकारितां सहचारितामाम्रवृक्षत्वञ्च गते मयि त्वमतिमुक्तलताचरितं माधवीलतासादृश्यं बन्धनाश्लेषेणेति शेषः परिगृ-

(१) B. G. T. °त्थम्भं. N क्खम्भम् (२) B. G. T. संसिदो. (३) N. ससाध्वसा; A. साध्वसं. (४) P. A. ननु. (५) B. G. T. देवी भआदो. (६) Pn om. अवि. (७) B. G. T. om. (८) A. P. repeat. (९) P. A. om. (१०) N. T. °समत्थो (°सामर्थ्यो), B. G. °समावत्थो; A. दिट्ठो समवत्थो.

राजा—

दाक्षिण्यं नाम बिम्बोष्ठि बैम्बिकानां कुलव्रतम् ।

तन्मे दीर्घाक्षि ये प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनाः ॥ १४ ॥

तदनुगृह्यतां चिरानुरक्तोऽयं जनः । (इति संश्लेषमुपनयति ।)

(मालविका नाट्येन परिहरति ।)

राजा—(आत्मगतम् ।) रमणीयः खलु नवाङ्गनानां मदनविषयव्यापारः । तथा हि ।

हस्तं कम्पवती रुणद्धि रशनाव्यापारलोलाङ्गुलिं

स्वौ हस्तौ नयति स्तनावरणतामालिङ्ग्यमाना बलात् ।

पातुं पक्ष्मलनेत्रमुन्नमयतः साचीकरोत्याननं

व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥ १५ ॥

(ततः प्रविशतीरावती निपुणिका च ।)

इरा०—हञ्जे णिउणिए सच्चं तुमं परिगदत्था चन्दिआए । समुद्दघरअलिन्दए सइदो एआई अज्जगोदमो दिट्ठो त्ति । (क)

(क) हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वं परिगतार्था चन्द्रिकया । समुद्रगृहालिन्दे शयित एकाक्यार्यगौतमो दृष्ट इति ।

ह्राण । **दाक्षिण्यमित्यादि** । [हे बिंबोष्ठि । नाम संभावनायां प्रकाश्ये वा । दाक्षिण्यं सर्वदयितास्वानुकूल्यं नायकानां कुलव्रतमवश्यपालनीयो नियमः । यद्यपीति शेषः तत् तथापि ये मे प्राणास्ते त्वदाशानिबन्धनास्तवाकांक्षा परवशा इत्यर्थः ।] बैंबिकास्तद्वंश्या राजानः ॥ **हस्तमित्यादि** ।

---

(१) B. G. T. नायकानाम्. (२) °अनुरक्तहृदयो &c. (३) P. A. अभिनयति; (उपनयति); (४) N. om. (५) B. G. N. T. A. °अवतारः (६) B. G. N. T. कम्पयते. (७) B. G. T. °अंगुलीः, N. अंगुलीं. (८) P. Interchange. (९) P. A. °चक्षुः. (१०) P. A. तुह चंदिआए संदिट्ठं समुद्द &c. (११) N. अलिंदसइदो, B. G. T. कालिंद सइदो. (१२) B. G. T. om. एआइ.

निपु०—अण्णहा कहं भट्टिणीए विण्णावेमि[1] । (क)

इरा०—तेण हि तहिं एव्व गच्छामो । संसआदो मुत्तं[3] अज्जउत्तस्स[4] पिअवअस्सं पुच्छिदुं अ । (ख)

निपु०—सावसेसं विअ भट्टिणीए वअणं । (ग)

इरा०—अण्णं अ[5] चित्तगदं अज्जउत्तं[6] पसादेदुं । (घ)

निपु०—अह कहं दाणिं भट्टा[7] एव्व ण प्पसादीअदि । (च)

इरा०—मुद्धे जारिसो चित्तगदो णं तारिसो एव्व अण्णसंकन्तहिअओ अज्जउत्तो । केवलं उअआरादिक्कमं पमज्जिदुं अअं आरम्भो । (छ)

(क) अन्यथा कथं भट्टिन्यै विज्ञापयामि ।

(ख) तेन हि तत्रैव गच्छामः । संशयान्मुक्तं आर्यपुत्रस्य प्रियवयस्यं प्रष्टुं च ।

(ग) सावशेषमिव भट्टिन्या वचनम् ।

(घ) अन्यच्च चित्रगतमार्यपुत्रं प्रसादयितुम् ।

(च) अथ कथमिदानीं भर्तैव न प्रसाद्यते ।

(छ) मुग्धे यादृशश्चित्रगतो ननु तादृश एवान्यसंक्रान्तहृदय आर्यपुत्रः । केवलमुपचारातिक्रमं प्रमार्जितुमयमारम्भः ।

[रशनाव्यापारलोलांगुलिं रशनायां व्यापारे तद्ग्रन्थिमोचनरूपचेष्टायां

---

(१) Po किं अण्णहा; A. किं अलीअं, (२) P. B. G. T. विण्णावीअदि, A. विण्णविदं. (३) Po A. णिमुत्तं. (४) B. G. N. T. om. (५) P. A. take अ last. (६) Pn भट्टार. (७) N. om. भट्टा; B. G. T. णु भट्टा एव्व अणु° &c. (८) B. G. T. अणुणीअदि; P. A. किं ण (A. om ण) पच्चणुणीअदि. (९) B. G. T. A. P. om. (१०) P. A. अहाणं.

निपु०—इदो इदो[1] भट्टिणी । (क)

(उभे परिक्रामतः ।)

(प्रविश्य)

चेटी—जेदु भट्टिणी । देवी भणादि । ण[2] मे एसो मच्छरस्स कालो । तुह क्खु बहुमाणं वड्ढेदुं वअस्सिआए सह णिअलबन्धणे किदा मालविआ । जइ अणुमण्णेसि अज्जउत्तं वि तुहकिदे विण्णावइस्सं । जं[3] तुह इच्छिदं तं मे[4] भणाहि त्ति । (ख)

इरा०—णाअरिए विण्णवेहि देविं[5] । का वअं भट्टिणिं णिओजेदुं । परिअणणिअलणेण दंसिदो मइ अणुग्गहो । कस्स वा अण्णस्स पसादेण अअं जणो वड्ढदि त्ति[6] । (ग)

चेटि—तह । (इति निष्क्रान्ता ।) (घ)

(क) इत इतो भट्टिनी ।

(ख) जयतु भट्टिनी । देवी भणति । न म एषः मत्सरस्य कालः । तव खलु बहुमानं वर्धयितुं वयस्यया सह निगडबन्धने कृता मालविका । यद्यनुमन्यस आर्यपुत्रमपि तव कृते विज्ञापयिष्यामि । यत्तवेष्टं तन्मे भणेति ।

(ग) नागरिके विज्ञापय देवीम् । का वयं भट्टिनीं नियोजयितुम् । परिजननिगडनेन दर्शितो मय्यनुग्रहः । कस्य वान्यस्य प्रसादेनायं जनो वर्धेत इति ।

(घ) तथा ।

समुत्सुकत्वेन व्यग्रांगुलिर्यस्य तं हस्तं रुणद्धि रोद्धुं गृह्णाति । बलाद्धठेनालि-

---

(१) P. A. om. one इदो. (२) P. A. इति. (३) B. G. T. ण मे एसो मस्सरस्स कालो तव बहुमाणं वड्ढेदु &c; N. मस्सरस्स एसो &c. (४) N. तेण. (५) B. G. T. A. Po. om. (६) N. Po अज्जउत्तस्स पिअं कादुं तह करेमि. (७) B. G. T. omit the sentence. (८) P. om. मे. (९) Po. A. भट्टिणिं. (१०) P. A. णिग्गहेण. (११) B. G. N. T. om. (१२) Po. A. add भणाहि.

निपु०—(परिक्रम्यावलोक्य च ।) भट्टिणि एसो दुवारदेसे[1] समुद्दघरअस्स विपणिगदो विअ बलीवद्दो[2] अज्जगोदमो आसीणो एव्व णिद्दाअदि. (क)

इरा०—अच्चाहिदं[3] । ण क्खु सावसेसेविसविआरो[4] भवे[5] । (ख)

निपु०—पसण्णमुहवण्णो[6] दीसइ । अवि अ धुवसिद्धिणा चिइच्छिदो । ता से असङ्कणिज्जं पावं (ग)

विदू०—(उत्स्वप्नायते) भोदि मालविए । (घ)

निपु०—सुदं भट्टिणीए । कस्स एसो अत्तणिओअसंपादणे विस्ससणिज्जो हदासो । सव्वकालं इदो एव्व सोत्थिवाअणमोदएहिं कुच्छिं पूरिअ संपदं मालविअं सिविणावेदि । (च)

(क) भट्टिनि एष द्वारदेशे समुद्रगृहस्य विपणिगत इव बलीवर्द आर्यगौतम आसीन एव निद्रायते ।

(ख) अत्याहितम् । न खलु सावशेषविषविकारो भवेत् ।

(ग) प्रसन्नमुखवर्णो दृश्यते । अपिच ध्रुवसिद्धिना चिकित्सितः । तदस्याशङ्कनीयं पापम् ।

(घ) भवति मालविके ।

(च) श्रुतं भट्टिन्या । कस्यैष आत्मनियोगसंपादने विश्वसनीयो हताशः । सर्वकालमित एव स्वस्तिवाचनमोदकैः कुक्षिं पूरयित्वा सांप्रतं मालविकां स्वप्नायते ।

ग्यमाना स्वौ हस्तौ स्तनावरणतां स्तनावरकत्वं नयति । पक्ष्मलनेत्रमाननं

---

(१) B. G. T. दुवारे, A. P. दुवारोच्छङ्गे, N. दुवारुद्देसे. (२) B. G. T. A. वुसहो, and A. P. add विस्सद्धो. (३) B. G. T. किं णु खु अच्चाहिदं । सावसेसो विअ विस° &c. (४) N. सावसेसो &c. (५) A. विसो & Po विसवेओ. (६) A. P. पसण्णमुहो. (७) Pn अत्तणीणो हदासो । सव्वकालं &c. Po A. अत्तणीणो अब्भवहारसंवादावेक्खी. (A adds कितवो) इदासो ओदरिओ इदो. (Po ससक्कारं) (for सव्वकालं) &c. T. B. G. अत्तणीणो. (T. add एस कितवो) अब्भवहारि अ (B. G. add सदावे अ) किदग्घो (B. G. add सक्कामो) इदो &c.

विदू०—इरावदिं अदिक्कमन्दी होहि। (क)

निपु०—सुदं[1] अच्चाहिदं। इमं[2] भुअङ्गभीरुअं बह्मबन्धुं इमिणा भुअङ्गकुडिलेण[3] दण्डकट्ठेण तम्भन्दरिदा भाअइस्सं। (ख)

इरा०—अरुहदि एव्वं[4] किदग्घो[5] उवद्दवस्स। (ग)

(निपुणिका विदूषकस्योपरि दण्डकाष्ठं पातयति।)

विदू०—(सहसा प्रबुद्धय।) अविहा अविहा। भो[6] दव्वीकरो[7] मे उवरि पडिदो। (घ)

राजा—(सहसोपसृत्य।) सखें न भेतव्यं न भेतव्यम्।

(क) इरावतीमतिक्रामन्ती भव।

(ख) श्रुतमत्याहितम्। इमं भुजंगभीरुकं ब्रह्मबन्धुमनेन भुजंगकुटिलेन दण्डकाष्ठेन स्तम्भान्तरिता भीषयिष्यामि।

(ग) अर्हत्येव कृतघ्न उपद्रवस्य।

(घ) अविधा अविधा। भो दर्वीकरो म उपरि पतितः।

पातुं चुंबयितुमुन्नमयत उत्तोलयतो साचीकरोति वक्रं स्थापयति। अतो व्याजेन छलेन ममाभिलाषपूरणसुखं अभिलाषस्य पूरणेन यत्सुखं तन्निर्वर्तयति निष्पादयत्येव॥) हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वं परिगतार्था चंद्रिकायाम्। अत्याहितं नाम जीवानपेक्षि कर्म। ' अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ' इत्यमरसिंहः। अत्र दोषोद्घाटनादपवादो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। अत्रैव रोषभाषणात्संफेटोनाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। दण्डकाष्ठेन स्तम्भान्तरिता भीषयिष्यामि। ' उवद्दवस्स ' इत्यत्र क्वचित् असादेः इति प्राकृते कर्मणि षष्ठी। अवत अवत। अत्रोद्वेजनाद्युक्तिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भ-

---

(१) B. G. N. T. P. एदं. (२) B. G. T. P. A. om. (३) B. G. T. add अत्तणो. (४) B. G. T. om. A. किल. (५) Po A. किदग्घो. (६) B. G. T. om. and N. add वअस्स. (७) N. सप्पो. (८) B. G. T. om.

माल०—(अनुसृत्य ।) भट्टा मा दाव सहसा णिक्कमे[1] । सप्पो त्ति भणीअदि[2] । (क)

इरा०—हद्धि हद्धि । भट्टा इदो एव्व धावदि । (ख)

विदू०—(सप्रहासम् ।) कहं दण्डकट्ठं एदं । अहं उण जाणे जं मए केदईकण्टएहिं दंसं करिअ[3] सप्पस्स[4] विअ दंसो किदो तं मे फलिदं त्ति[5] । (ग)

(प्रविश्य पटाक्षेपेण ।)

बकुला०[6]—मा दाव[7] भट्टा पविसदु[8] । इह कुडिलगई सप्पो विअ दीसदी । (घ)

इरा०—(राजानमुपसृत्य[9][10] ।) अवि[11] णिविग्घमणोरहो दिवासंकेदो मिहुणस्स । (च)

(क) भर्तः मा तावत्सहसा निष्काम । सर्प इति भण्यते ।

(ख) हा धिक् हा धिक् । भर्ता इत एव धावति ।

(ग) कथं दण्डकाष्ठमेतत् । अहं पुनर्जाने यन्मया केतकीकण्टकैर्दंशं कृत्वा सर्पस्येव दंशः कृतस्तन्मे फलितमिति ।

(घ) मा तावद्भर्ता प्रविशतु । इह कुटिलगतिः सर्प इव दृश्यते ।

(च) अपि निर्विघ्नमनोरथो दिवासंकेतो मिथुनस्य ।

वति । भर्तः मा तावत्सहसोपसर्प । प्रसीदतु भट्टिनी । किं नु खलु दर्दुर

---

(१) B. G. T. णिक्कमिस्ससि (T. as an alternative णिक्कमदु भट्टा). (२) B. G. T. A. P. भणादि. (३) Po A. om. दंसं करिअ; N. सप्पस्स उवरि अअसो किदं, B. G. T. सप्पस्स (T. alternative सप्पदंसो) अअसो किदं. (४) N. om. (५) P. A. add ससंभ्रमम्. (६) B. G. T. क्खु. (७) B. A. कहिं सप्पो । मा क्खु पविस; (मा क्खु मा क्खु भट्टा विससि अ. (८) N. om. (९) N. स्तंभांतरिता राजानमुपेत्य; (१०) B. G. T. add सहसा after राजानम्. (११) Po A. अवि सिण्ढा मणोरहा दिवा संकेदमिहुणस्स.

(सर्वे इरावतीं दृष्ट्वा संभ्रान्ताः ।)

राजा—प्रिये अपूर्वोऽयमुपचारः ।

इरा०—बउलावलिए दिट्ठिआ दुत्ताहिआरविसआ संपुण्णा दे· पइण्णा । (क)

बकु०—पसीददु भट्टिणी । किं मए किदं त्ति देवो पुच्छिदव्वो[1] । दद्दुरा वाहरन्ति त्ति किं देव्वो पुढविं वरिसिदुं सुमरेदि । (ख)

विदू०—मा दाव । होदीए[4] दंसणमेत्तेण अत्तभवं पणिपादलङ्घणं विसुमरिदो । होदी[5] उण अज्ज वि पसादं ण गेह्णदि । (ग)

इरा०—कुविदा वि[6] दाणिं[7] किं करिस्सं । (घ)

राजा—अस्थाने कोप इत्यनुपपन्नं त्वयि । तथा हि ।

(क) बकुलावलिके दिष्ट्या दूत्याधिकारविषया संपूर्णा ते प्रतिज्ञा ।

(ख) प्रसीदतु भट्टिनी । किं मया कृतमिति देवः प्रष्टव्यः । दर्दुरा व्याहरन्तीति किं देवो पृथिवीं वर्षितुं स्मरति ।

(ग) मा तावत् । भवत्या दर्शनमात्रेणात्रभवान्प्रणिपातलङ्घनं वि-स्मृतः । भवती पुनरद्यापि प्रसादं न गृण्हाति ।

(घ) कुपितापीदानीं किं करिष्यामि ।

व्याहरन्त्याक्रोशन्तीति पृथिव्यां देवो वर्षितुं विरमति (दुर्दरा व्याहरन्तीति किं देवः पृथिवीं वर्षितुं स्मरति । भेकशब्दश्रवणेनैव किमिन्द्रो वर्षणाय प्रवर्तते अपि तु नैव । यदा तस्येच्छा तदैव वर्षति । अतः देवेच्छैवात्रकार·

---

(१) Po. A. om. (२) P. N. om. the sentence. (३) किं णु खु दद्दुरा वाहरन्ति त्ति देवीए पुढवीए वरिसिदुं विरमादि, P. कि दद्दुरा वाहरन्तित्ति देवो पुढविं विसुमरेदि; A. om. the sentence. (४) Po. A. अत्तहो-दीए. (५) B. G. N. T. Po. A. तुमं...गेण्हेदि. (६) N. om. (७) Po A. add अहं.

कदा मुखं वरतनु कारणादृते

तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम् ।

अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दु मण्डला

विभावरी कथय कथं भविष्यति ॥ १६ ॥

इरा०—अट्ठाणे त्ति सुट्ठु वाहरिदं[1] अज्जउत्तेण । अण्णसंकन्तेसु अह्माणं भाअहेएसु जदि उण कुप्पेअं[2] तदो हस्सा भवेअं[3] । (क)

राजा-- त्वमन्यथा कल्पयसि । अहं पुनः सत्यमेव कोपस्थानं न पश्यामि । कुतः[4] ।

नार्हति कृतापराधोऽप्युत्सवदिवसेषु परिजनो बन्धम्[5] ।

इति मोचिते मयैते प्रणिपतितुं[6] मामुपगते च ॥ १७ ॥[7]

(क) अस्थान इति सुष्ठु व्याहृतमार्यपुत्रेण । अन्यसंक्रान्तेष्वस्माकं भागधेयेषु यदि पुनः कुप्येयं ततो हास्या भवेयम् ।

णं किं मम प्रतिज्ञयेतिभावः) । **कदेति ।** (हे वरतनु तव मुखं कारणादृते अपराधादिरूपं हेतुं विना कोपपात्रतां कोपभागितां क्षणमपि कदागतं । अपि तु अपराधं दृष्ट्वैव कुप्यसि नान्यथा कदापीत्यर्थः । कारणाभावे कोपस्यानुचितत्वं दृष्टान्तेन दृढयति । अपर्वणि पूर्णिमाप्रतिपत्संधिकालभिन्ने विभावरी रात्रिर्ग्रहकलुषेन्दुमंडला कदा भवति । अपि तु नैव । तथा च कोपकारणं विना इदं कथं भवति तत्कथयेत्यर्थः) । **नार्हतीत्यादि ।** (कृतापराधोऽपि परिजन उत्सवदिवसेषु बन्धनं नार्हति संयंतुं योग्यो न भवति इति हेतोर्मया मालविकाबकुलावलिके बन्धनान्मोचिते । ते च प्रणिपतितुं नमस्कर्तुं मामुपगते नान्यकारणादिति वाक्यशेषः।) भो अनर्थः संपतितः ।

(१) P. A. भणिदं, B. G. T. अवधारिदं. (२) B. G. T. णं अहं. (३) कुप्पिस्सं and भविस्सं. (४) N. om. (५) A. N. दण्डम T. बन्धुम्. (६) सभाजयितुं. (७) add विदूषकः–दयालु खु एसो भीरुओ अ.

इरा०—णिउणिए गच्छ[1] । देविं विण्णवेहि । दिट्ठो[2] भवदीए पक्खवादो णं अज्ज त्ति । (क)

निपु०—तह । (इति निष्क्रान्ता ।) (ख)

विदू०—(आत्मगतम् ।[3]) अहो[4] अणत्थो संपडिदो । बन्धणब्भट्ठो[5] गिहकवोदो[6] चिल्लाए[7] मुहे पडिदो[8] । (ग)

(प्रविश्य)

निपु०—(अपवार्य ।) भट्टिणि जदिच्छादिट्ठाए माहविआए आचक्खिदं । एव्वं खु एदं णिव्वुत्तं त्ति[9] । (इति कर्णे कथयति ।) (घ)

इरा०—(आत्मगतम् ।) उववण्णं एव्वं[10] । बंह्मबन्धुणा[11] किदो अअं[12] पओओ । (विदूषकं विलोक्य प्रकाशम्[13] ।) इअं इमस्स काम-

---

(क) निपुणिके गच्छ । देवीं विज्ञापय । दृष्टो भवत्याः पक्षपातो नन्वद्येति ।

(ख) तथा ।

(ग) अहो अनर्थः संपतितः । बन्धभ्रष्टो गृहकपोतो चिल्लाया मुखे पतितः ।

(घ) भट्टिनि यदृच्छादृष्टया माधविकयाख्यातम् । एवं खल्वेतन्निर्वृत्तमिति ।

बन्धभ्रष्टो गृहकपोतः पारावतो बिडालिकाया आलोके पतितः (बिडालिक-

---

(१) B. G. T. गच्छिअ; Po. A. om. (२) P. A. दिट्ठं भवदीए पक्खवादित्तणं अज्ज त्ति; B. G. T. एक before पक्खवादो and अवहिदं (अवधृतं) मे हिअअ before अज्जत्ति; दिढपक्खपादं अवगदं दे हिअअं त्ति. (३) स्वगतम. (४) N. मोः. (५) B. G. N. T. Po बन्धणब्भट्ठो. (६) B. G. T. गेहकवोदओ. (७) B. G. N. T. बिडालिआए. (८) A. मंदारलतालभो विअ कवोदो चिल्लाए मुहे पडिदो. (९) P. om त्ति, B. G. T. णिमित्तम्. (१०) B. G. T. सव्वं जेव्व; and A. N. om. (११) N. add सव्वं अअं एत्थ and om. अअं after किदो. (१२) उद्भिमण्णी. (१३) N. om.

तन्तसाचिवस्स णीदी । (क)

विदू०—होदि जदि णीदिएँ एक्कं वि अक्खरं पढेअं तदो गेआँत्ति वि विसुँमेरेअं । (ख)

राजा—(आत्मगतम्ँ ।) कथं नु खल्वेस्मात्संकटादात्मानं मोक्ष्ँयामि ।

(प्रविश्यँ)

जय०—(सावेगम्) देव कुमारी वसुलच्छी कन्दुअं अणुधावन्दी पिङ्गलवाणरेण बलिअं तासिदो अङ्कणिसण्णाँ देवीए पवादेँकिसलअं विअ वेवमाणा णँ किं वि पकिदिं पडिवज्जइ । (ग)

(क) उपपन्नमेव । ब्रह्मबन्धुना कृतोऽयं प्रयोगः । इयमस्य कामतन्त्रसचिवस्य नीतिः ।

(ख) भवति यदि नीतेरेकमप्यक्षरं पठेयम् तदा गायत्रीमपि विस्मरयेम् ।

(ग) देव कुमारी वसुलक्ष्मीः कन्दुकमनुधावन्ती पिङ्गलवानरेण बलवत्त्रासिताङ्कनिषण्णा देव्याः प्रवातकिसलयमिव वेपमाना न किंचित्प्रकृतिं प्रतिपद्यते ।

या आलोकितः) । भवति यदि नीतिगतमेकमप्यक्षरं पठेयम् (भवति यदि नीतौ एकमपि अक्षरं पठितं) तदात्मानं गोहत्या प्रापितोभवेयम् । परित्रातस्त्वया स्वपक्षः अहमिति शेषः । अत्र देव्यनुग्रहरूपकार्यसंग्रहणादादानं नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । इदं मालविकाकृतमुद्यानपालिकानुसरणमुत्तराङ्को

---

(१) N. णीदिगदं. (२) N. णं मए अत्तभवं पेसिदो हुवे । T. ण मए अत्तभवं संसिदो भवे (न मया..संश्रितो &c.). (३) B. G. संसिदो (संशितः) (४) T. अपवार्य; स्वगतम्. (५) P. A. om. (६) N. मोचयिष्यामि; B. G. T. om. आत्मानं and read मोच्यावहे; मोचयामहे. (७) T. P. add सावेगं जयसेना and omit सावेगं below; B. G. सावेगा. (८) अणुहोन्ती. (९) P. A. उत्तासिदा; B. G. T. वित्तासिदा. (१०) अंके &c. (११) Pn. पवादक्क°. (१२) Po A. दाणि वि for णकिंपि.

राजा—कष्टम् । कातरो बालभावः ।

इरा०—(सावेगम् ।) तुवरदु अज्जउत्तो णं समास्सासइदुं । मा से संतासजणिदो विआरो वड्ढदु । (क)

राजा—अयमेनां संज्ञापयामि । (इति सत्वरं परिक्रामति ।)

विदू०—साहु रे पिङ्गलवाणर साहु । परित्तादो तुए सपक्खो। (ख)

(निष्क्रान्तौ राजा विदूषकश्च । इरावती निपुणिका प्रतीहारी च ।)

माल०—हला देविं चिन्तिअ वेवदि मे हिअअं । ण जाणे अदो-वरं किं वा अणुहविदव्वं हुविस्सदि त्ति । (ग)

(नेपथ्ये)

अच्चरिअं अच्चरिअं । अपुण्णे एव्व पञ्चरत्ते दोहलस्स मउलेहिं संणद्धो तवणीआसोओ । जाव देवीए णिवेदेमि । (घ)

(क) त्वरतामार्यपुत्र एनां समाश्वासयितुम् । मास्याः संत्रासजनितो विकारो वर्धताम् ।

(ख) साधु रे पिङ्गलवानर साधु । परित्रातस्त्वया स्वपक्षः ।

(ग) सखि देवीं चिन्तयित्वा वेपते मे हृदयम् । न जानेऽतः परं किं वानुभवितव्यं भविष्यतीति ।

(घ) आश्चर्यमाश्चर्यम् । अपूर्ण एव पञ्चरात्रे दोहदस्य मुकुलैः संनद्धस्तपनीयाशोकः । यावद्देव्यै निवेदयामि ।

पयुक्तत्वाद्विन्दुरित्यनुसंधेयम् ।। इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिरा-

---

(१) B. G. repeat. (२) B. G. T. A. Po संदाव°. (३) P. A. अहं. (४) Po A. निष्कान्तो वयस्येन राजा &c; Pn निकान्तः सवयस्यो राजा &c. (५) B. G. T. om.. (६) A. चिंतअंदीए. (७) B. G. T. किं अदो &c. and om. परं वा; P. A. om. वा. (८) B. G. T. om.

(उभे श्रुत्वा प्रहृष्टे[1] ।)

बकुला०—अस्ससदु सही[2] । सच्चप्पइण्णा देवी । (क)

माल०—तेण हिं[3] पमदवणपालिआए पिट्ठदो होमं[4] । (ख)

बकुला०—तह । (ग)

(इति निष्क्रान्ते ।)[5]

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

(क) आश्वसितु सखी । सत्यप्रतिज्ञा देवी ।

(ख) तेन हि प्रमदवनपालिकायाः पृष्ठतो भवावः ।

(ग) तथा ।

नीये मालविकाग्निमित्रव्याख्याने चतुर्थोऽङ्कः ।

---

(१) Pn. add. सभयः (२) P. पिअसही. (३) Pn. om. B. G. T. अहं. (४) B. G. N. T. होमि. (५) P. G. T. (इति निष्क्रान्ताः सर्वे); A. इति निष्क्रान्ताः.

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्युद्यानपालिका ।)

उद्यान०—उवक्खित्तो मए किदसक्कारविहिणो[1] तवणीअ[2]सोअस्स वेदिआबन्धो । जाव अणुट्ठिदणिओअं अत्ताणं देवीए णिवेदेमि । (परिक्रम्य ।) अहो देव्वस्स अणुकम्पणीआ मालविआ । तस्सिं तह चण्डिआ देवी इमिणा असोअकुसुमवुत्तन्तेण[3] पसादसुमुही[4] भविस्सदि । कहिं णु खु हुवे[5] देवी[5] । (विलोक्य ।) अह्मो एसो देवीए[6] परिअणब्भन्तरो किंवि जदुमुद्दालञ्छिदं चीरमञ्जूसं करे[8] गेह्णिअ चउस्सालादो कुज्जो सारसओ णिक्कमदि[9] । पुच्छिस्सं दाव णं । (क)

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः कुब्जः ।)[10]

उद्यान०—(उपसृत्य ।) सारसअ कहिं पत्थिदोसि । (ख)

(क) उपक्षिप्तो मया कृतसत्कारविधिस्तपनीयाशोकस्य वेदिकाबन्धः । यावदनुष्ठितनियोगमात्मानं देव्यै निवेदयामि । अहो दैवस्यानुकम्पनीया मालविका । तस्यां तथा चण्डिका देव्यनेनाशोककुसुमवृत्तान्तेन प्रसादसुमुखी भविष्यति । कुत्र नु खलु भवेद्देवी । अहो एष देव्याः परिजनाभ्यन्तरः कामपि जतुमुद्रालाञ्छितां चीरमञ्जूषां करे• गृहीत्वा चतुःशालातः कुब्जः सारसको निष्क्रामति । प्रक्ष्यामि तावदेनम् ।

(ख) सारसक कुत्र प्रस्थितोऽसि ।

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—**ततः प्रविशतीत्यादि** । उपक्षिप्तो मया कृतस-

---

(१) B. G. T °सक्कारविहिणा (२) A. Po. भित्ति°, B. G. T. भित्तिवेदिआ°. (३) B. G. T. हरिसदोहलवुत्तणेण; A. कुसुमत्थवण्ण (४) B. G. T. om. मु, A. Po. पसादाहिमुही. (५) N. Interchange. (६) A. Po. om. (७) देवीपरिअण° &c. (८) B. G. N. T. om. (९) B. G. N. T. चतुस्सालादो कुज्जो (N. सारसको) णिक्कमदि. (१०) N. om. the bracket and read the following speech along with the above.

सारसकः—महुआरिए विज्जापारअणं अणुचिठ्ठन्ताणं बह्मणाणं इयं णिच्चदक्खिणा मासिआ दादव्वा। तां अज्ज पुरोहिदस्य हत्थं पाविदुं । (ग)

उद्यान॰—[2]किं णिमित्तं (क)

सार॰—जदप्पहुदि सुदं[3] सेणावइणा[4] जण्णतुरगरक्खणे णिउत्तो भट्टिदारओ वसुमित्तो त्ति तदप्पहुदि तस्स आउसो[5] णिमित्तं अठ्ठादसमुव-ण्णपरिमाणं दक्खिणं देवी दक्खिणीएहिं पडिग्गाहेदि ।[7] (ख)

उद्यान॰—अह कहिं देवी । किं वा अणुचिठ्ठदि । (ग)

सार॰—मङ्गलघरे आसणत्था भविअ विदब्भविसआदो भादुणा वीरसेणेण पेसिदं लिविअरेहिं[9] वाचीअमाणं लेहं[10] सुणादि । (घ)

(ग) मधुकरिके विद्यापारायणमनुतिष्ठतां ब्राह्मणानामियं नित्यदक्षि-णा मासिका दातव्या । तामार्यपुरोहितस्य हस्तं प्रापयितुम् ।

(क) किं निमित्तम् ।

(ख) यदाप्रभृति श्रुतं सेनापतिना यज्ञतुरगरक्षणे नियुक्तो भर्तृदारको वसुमित्र इति तदाप्रभृति तस्यायुषो निमित्तं अष्टादशसुवर्णपरिमाणां दक्षि-णां देवी दक्षिणीयैः परिग्राहयति ।

(ग) अथ कुत्र देवी । किं वानुतिष्ठति ।

(घ) मङ्गलगृहे आसनस्था भूत्वा विदर्भविषयाद्भ्रात्रा वीरसेनेन प्रेषितं लिपिकारैर्वाच्यमानं लेखं शृणोति ।

त्कारविधिस्तपनीयाशोकस्य वेदिकाबन्धः । तस्यां तथा चण्डीकृता देव्य-

---

(१) महुअरिए विज्जापारगामीणं बह्मणाणं इमाणि दक्खिणा णिक्काणि । ताइं पुरोहिदस्स हत्थं पाविदुं । Po. महुअरिए विज्जापारआणं...इमा &c. B. G. T. महुअरिए विज्झाचरिआणं इमं..मासि (B. G. अ) अज्ज .पावइस्सं.. N. महुअरिए विज्जाभरिआणं बह्मणाणं णिच्चदक्खिणा माडिआ पुरोहिदस्स हत्थं पावइस्सं. (२) B. G. T. add अह. (३) N. om. सुदं. (४) N. सेणावदी. B. G. T. om. वसुमित्तो. (५) N. आउसणिमित्तं; B G. T. आउस-स्यं. (६) N. णिक्कसदं°; B. G. T. अट्टसद°. (७) B. G. T. दक्खिणा एहिं पडिणा होदि. for दक्खिणां &c. (८) P. A. add जुज्जइ, and om. किंवा &c. (९) Pn. लिविअरीहिं N. लेहकरोहिं and take लेहं before this. (१०) लेखपत्तं.

उद्यान०—को उण विदब्भराअवुत्तन्तो[१]। (क)

सार०—वसीकिदो किल वीरसेणप्पमुहेहिं भट्टिणो विजअदण्डेहिं[२] विदब्भणाहो। मोइदो अ[३] से दाआदो माहवसेणो। दूदो अ तेण महासारा-णि रअणवाहणाणि[४] सिप्पआरिआभूइट्ठं परिअणं अ[५] उवाअणीकरिअ भट्टिणो सआसं पेसिदो सुवो[७] किल भट्टारं देक्खिस्सदि त्ति। (ख)

उद्यान०—गच्छ। अणुचिट्ठ अत्तणो णिओअं। अहं वि देविं पे-क्खिस्सं। (ग)

(इति निष्क्रान्तौ।)

[९]प्रवेशकः

(क) कः पुनर्विदर्भराजवृत्तान्तः।

(ख) वशीकृतः किल वीरसेनप्रमुखैर्भर्तुर्विजयदण्डैर्विदर्भनाथः। मो-चितश्चास्य दायादो माधवसेनः। दूतश्च तेन महासाराणि रत्नवाहनानि शिल्पकारिकाभूयिष्ठं परिजनं चोपायनीकृत्य भर्तुः सकाशं प्रेषितः श्वः किल भर्तारं पश्यतीति।

(ग) गच्छ। अनुतिष्ठ आत्मानो नियोगम्। अहमपि देवीं प्रेक्षिष्ये।

नेनाशोककुसुमवृत्तान्तेन प्रमादसुमुखी भविष्यति। कुत्र खलु देवी भवेत्। अहो एष खलु देव्याः परिजनाभ्यन्तरः किमपि जतुमुद्रालाञ्छितां मञ्जूषां गृहीत्वा चतुःशालातः कुब्जः सारसको निष्क्रामति। मधुकरिके विद्यापारायणमनुतिष्ठतां ब्राह्मणानां नित्यदक्षिणानिष्काणि। आर्यपुरोहित-स्य हस्त एव वितरीतुम्। यदाप्रभृति श्रुतं सेनापतिना यज्ञतुरंगरक्षणे

---

(१) B. G. N. T. add सुणीअदि. (२) B. G. T. चक्केहिं. (३) B. G. T. किल. (४) N. रअणाणि &c. (५) Po A. B. G. T. दारिका. (६) B. G. N. T. om. अ. (७) N. om. the sentence सुवो &c and take last त्ति here; B. G. T. om. last त्ति. (८) N. अहं वि देवीए सआसं गच्छिस्सं। तुमं वि अत्तणो णिओअं अणुचिट्ठ। (९) N. add इति.

(ततः प्रविशति प्रतीहारी ।)

प्रती०—आणत्तह्मि असोअसक्कारवावुदाएँ देवीए । विण्णवेहि अज्जउत्तं[1] । इच्छेह्मि[2] अज्जउत्तेणसह असोअरुक्खस्स[3] पसूणलच्छि पचक्खीकादुं त्ति । ता जाव धम्मासणगदं देवं पडिवालेमि । (इति परिक्रामति ।) (क)

(नेपथ्ये वैतालिकाः)

प्रथमः--दिष्ट्या दण्डैरेव रिपुशिरःसु वर्तते देवः ।

> **परभृतकलव्याहारेषु त्वमात्तरतिर्मधुं**
> **नयसि विदिशातीरोद्यानेष्वनङ्ग इवाङ्गवान् ।**
> **विजयकरिणामालानाङ्कैरुपोढबलस्य ते**
> **वरद वरदारोधोवृक्षैः सहावनतो रिपुः ॥ १ ॥**

(क) आज्ञप्तास्म्यशोकसत्कारव्यापृतया देव्या । विज्ञापयार्यपुत्रम् । इच्छाम्यार्यपुत्रेण सहाशोकवृक्षस्य प्रसूनलक्ष्मीं प्रत्यक्षीकर्तुमिति । तद्याव-द्धर्मासनगतं देवं प्रतिपालयामि ।

नियुक्तो भर्तृदारको वसुमित्रः इति । तदाप्रभृति तस्यायुर्निमित्तं अष्टशतसु-वर्णपरिमाणां दक्षिणां देवी दक्षिणीयैः परिग्राहयति । दक्षिणीयो दक्षिणार्हः । ' कडङ्करदक्षिणाच्छः च ' इति छप्रत्ययः । युज्यते । कुत्र देवी । किं वा-नुतिष्ठति । (अत्र च वृत्तस्य अशोकविकासस्य वर्तिष्यमाणस्य शिल्पिदा-रिकावृत्तांतस्य निदर्शनं) । **ततः प्रविशतीत्यादि** ॥ आज्ञप्तास्म्यशो-कसत्कारवत्सलया देव्या । विज्ञापय आर्यपुत्रम् । इच्छाम्यार्यपुत्रेण सहाशोक वृक्षस्य कसुमलक्ष्मीं प्रत्यक्षीकर्तुमिति । तस्माद्यावद्धर्मासनस्थितं देवं प्रतिपा-लयामि । **परभृतेत्यादि** । (आत्तरतिर्गृहीतरतिनामपत्नीको गृहीतसंतोषश्च विदिशातीरोद्यानेषु विदिशाख्यनदीकूलस्थारामेष्वनंग इव काम इव अनं-

---

(१) P. A. om.; B. G. T. देवीए असोअ &c. (२) N. om. (३) N. om. (४) P. A. रुक्खपसूण°. (५) P. om. (६) N. आलानत्वं गतैः प्रबलस्य ते.

द्वितीयः—

विरचितपदं वीरप्रीत्या सुरोपम सूरिभि-

श्चरितमुभयोर्मध्ये कृत्य स्थितं क्रथकैशिकान् ।

तव हृतवतो दण्डानीकैर्विदर्भपतेः श्रियं

परिघगुरुभिर्दोर्भिः शौरेः[1] प्रसह्य च रुक्मिणीम् ॥ २ ॥

प्रती०—एसो जअसद्दसूइदप्पत्थाणो भट्टा इदो एव्व आअच्छदि[2] । अहं वि दाव इमस्स पमुहादो[3] किंवि[4] ओसरिअ[5] एदं मुहालिन्दतोरणं समस्सिदा होमि । (इत्येकान्ते स्थिता ।)[6] (क)

(ततः प्रविशति सवयस्यो राजा)[7][8]

(क) एष जयशब्दसूचितप्रस्थानो भर्तेत एवागच्छति । अहमपि तावदस्य प्रमुखात्किंचिदपसृत्य एतन्मुखालिन्दतोरणं समाश्रिता भवामि ।

गवान् प्रशस्तांगवान् परभृतकलव्याहारेषु परभृतानां कोकिलानां बंदिनां च कलव्याहारेषु कलोक्तिषु मधुं वसंतं माधुर्यं च नयसि । हे वरद अभीष्टद उपोढबलस्य समर्थसैन्यस्य उर्जितसामर्थ्यस्य च ते तव रिपुः शत्रुः विजयकरिणां विजयहस्तिनां आलानांकैः बंधनसाधनैः वैरदारोधवृक्षैः वरदाख्यनदीतीरस्थवृक्षैः सह अवनतः नम्रतामनुकूलतां च गतः) । विरचितेति । क्रथकैशिकान्विदर्भान्मध्येकृत्य आक्रम्येत्यर्थः । 'मध्ये पदे निवचने च' इति गतिसंज्ञायाम् 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । समासानन्तरं क्त्वोल्यबितिल्यबादेशः । (सुरोपम देवतुल्य परिघगुरुभिः परिघास्त्रवद्दृढैः दोर्भिर्बाहुभिः चतुर्भिरित्यर्थात् रुक्मिणीं हृतवतः शौरेः कृष्णस्य विदर्भपतेः श्रियं दण्डप्रधानसैन्यैः हृतवतः तव च एतयोरुभयोश्चरितं सूरिभिः पण्डितैः वीरप्रीत्या शूरभक्त्या च विरचितपदं कीर्तितमाहात्म्यं क्रथकैशि-

---

(१) B. G. N. T. विष्णोः (२) देत्रो last for भट्टा. (३) B. G. T. मुहादो. (४) N लोआदो for किं वि and B. G. T. om it. (५) B. G. समोसरिअ. (६) N. खम्बंतरिदा for एदं..स्सिदा. (७) P. A. om. इति (८) B. G. N. T. प्रविश्य सवयस्यः.

राजा—

कान्तां विचिन्त्य सुलभेतरसंप्रयोगां

श्रुत्वा विदर्भपतिमानमितं बलैश्च।

धाराभिरातप इवाभिहतं सरोजं

दुःखायते च[1] हृदयं[2] सुखमश्नुते च ॥ ३ ॥

विदू०—जह अहं[3] पेक्खामि तह[4] एक्कन्तसुहिदो भवं भविस्सदि ।(क)

राजा—कथमिव।

विदू०—अज्ज किल देवीए[5] पण्डिदकोसिई भणिदा । भअवदि जइ तुमं[6] पसाहणगव्वं[7] वहसि तं[8] दंसेहि मालविआए सरीरे विवाहणेवत्थं त्ति । ताए अ[10] सविसेसालंकिदा मालविआ । तत्तहोदी[11] कदावि पूरए भवदो[12] मणोरहं[13]। (ख)

(क) यथाहं पश्यामि तथा एकान्तसुखितो भवान्भविष्यति।

(ख) अद्य किल देव्या पण्डितकौशिकी भणिता। भगवति यदि त्वं प्रसाधनगर्वं वहसि तद्दर्शय मालविकायाः शरीरे विवाहनैपथ्यमिति । तया च सविशेषालंकृता मालविका। तत्रभवती कदाचित्पूरयेद्भवतो मनोरथम् ।

कांस्तदाख्यविषयं मध्ये कृत्य अधिष्ठाय स्थितं अनेन तव विदर्भश्रीहरणं कृष्णस्य रुक्मिणीहरणमिव तवातीवयशस्करमिति भावः) । अहमपि तावदस्य प्रमुखादपसृत्य एतदलिन्दतोरणं समाश्रिता भवामि । **कान्तां विचिन्त्येत्यादि** । सुलभेतरसंप्रयोगामसुलभ (दुर्लभ) समागमाम् ।

(१) N. मम मनः (२) B, G. (T. as an alternative) इह पेक्खामि. (३) P. A. om. अहं and read देक्खामि. (४) N. om. तह & A. सव्वहा for it. (५) Po. A. B. G. T. धारिणीए and N. add एव्वं. (६) B. G. T. तुमंजदि, T. add सच्चं. (७) पसाहणणेउणं (८) B. G. T. om. (९) P. A. वैदब्भअं. (१०) N. om. अ; B. G. T. तदो for ताए अ; and read तत्थभोदीए after मालविआ. (११) B. G. T. om. (१२) N. add वि. (१३) P. A. take पूरेइ (Pn. दि for इ.) here for पूरए.

राजा—सखे मदपेक्षानुवृत्त्यौ निवृत्तेर्ष्यायौ धारिण्याः पूर्वचरितैः संभाव्यत ऐतत् ।

प्रती०—(उपगम्य ।) जेदु भट्टा । देवी विण्णवेदि । तवणीआसोअस्स कुसुमसोहग्गदंसणेण मह आरम्भो सफलो करीअदु त्ति । (क)

राजा—ननु तत्रैव देवी ।

प्रती०—अह इं । जहरुहसंमाणसुहिअं अन्तेउरं विसज्जिअ मालविआपुरोएण अत्तणो परिअणेर्ण सह देवं पडिवालेदि । (ख)

राजा—(सहर्षं । विदूषकं विलोक्य ।) जयसेने गच्छाग्रतः ।

प्रती०—एदु एदु देवो । (इति परिक्रामति ।) [९] (ग)

विदू०—(विलोक्य ।) भो वअस्स किंचि[१०] परिवुत्तजोव्वणो विअ वसन्दो पमदवणे लक्खीआदि । (घ)

(क) जयतु भर्ता । देवी विज्ञापयति । तपनीयाशोकस्य कुसुमसौभाग्यदर्शनेन ममारम्भः सफलः क्रियतामिति ।

(ख) अथ किम् । यथार्हसंमानसुखितमन्तःपुरं विसृज्य मालविकापुरोगेणात्मनः परिजनेन सह देवं प्रतिपालयति ।

(ग) एत्वेतु देवः ।

(घ) भो वयस्य किंचित्परिवृत्तयौवन इव वसन्तः प्रमदवने लक्ष्यते ।

दुःखायते ।'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इतिक्यङ् । अत्र मालविकारूपबीजानुसंधानात्संधिर्नाम निर्वहणसंध्यङ्गमुक्तं भवति । कथमिवेति प्रश्ने । अत्र

---

(१) N. B. G. मदपेक्षामनुप्राप्य, T. मदपेक्षामनुवृत्य. (२) B. G. N. T. अनया धारिण्या. (३) B. G. N. T. add एव, मदपेक्षानुवृत्याप्यनया संभाव्यमेतत्. (४) B G. T. repeat. (५) Po. A. सोहा; N. सम, B. G. T. कुसुमोग्गमसिरिं अज्जउत्तेणसह पच्चक्खीकादुं इच्छामित्ति. (६) B. G T. जह तुह सम्माणसुहं. (७) Po. A. अन्तेउरजणं. (८) T. [पण्डिदकोसिकीए] समं. (९) P. A. Om. इति परिक्रामति. (१०) P किं वि.

राजा—यथाह भवान्[१]।

अग्रे विकीर्णकुरबकफलजालविभुज्यमानसहकारम्[२][३]।

परिणामाभिमुखमृतोरुत्सुकयति यौवनं चेतः ॥ ४ ॥

विदू०—(परिक्रम्य ।) भो[४] अअं सो दिण्णणेवत्थो विअ कुसुमत्थबएहिं तवणीआसोओ। ओलोअदु भवं । (क)

राजा—स्थाने खलु प्रसवमन्थरोऽभूद्[५]यमिदानीमनन्यसाधारणीं शोभामुद्वहति । पश्य ।

सर्वाशोकतरूणां[७] प्रथमं सूचितवसन्तविभवानाम् ।

निर्वृत्तदोहदेऽस्मिन्संक्रान्तानीव कुसुमानि[८] ॥ ५ ॥

(क) भो अयं स दत्तनेपथ्य इव कुसुमस्तबकैस्तपनीयाशोकः । अवलोकयतु भवान् ।

कार्यान्वेषणाद्विरोधो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । तत्रभवती धारिणी कदाचित्पूरयेद्भवतोऽपि मनोरथम् । अत्र कार्योपदर्शनात्पूर्वभाव इति संध्यङ्गमुक्तं भवति । **अग्रे विकीर्णकुरबकेत्यादि** । (अग्रे पुरतो विकीर्णानां व्याप्तानां कुरबकाणां फलजालकैः फलसमूहै भिद्यमानोऽवलंब्यमानः सहकारो यत्र तादृशमृतोर्वसंतस्य इदं परिणाममुखं परिणतेः परिपाकस्य आरंभात्मकं यौवनं चेतः समुत्सुकयति उत्कंठितं करोति) । **सर्वाशोकतरूणामित्यादि** । (प्रथमं सूचितवसंतविभवानां ज्ञापितवसंतसंपत्तीनां सर्वाशोकलतानां मध्ये निर्वृत्तदोहदे निष्पन्नौषधे प्राप्तमालविकापादस्पर्शे इति यावत् अस्मिंस्तपनीयाशोके मुकुलानि सर्वासामित्यनुषंगः संक्रान्तानीव । अन्येषां दोहोदाभावात् सर्वेषां मुकुलानामेकत्र समावेशादिव पुष्पप्राचुर्यमि-

---

(१) P. A. यथारत्तं (Pn. om. रत्तं) भवानाह. (२) A. विकीर्ण सुखं फलजालनिभज्य°. (३) N. T. जालकभिद्य°, B. G. जालकहीय°. Po. °भज्य (४)N. अहो. (५) P. अयं before प्रसव and N. before अभूत्, and both complete the sentence after अभूत. (६) T. (as an alternative) पुष्प्यति. (७) B G. T. लतानां. (८)B. G. T. मुकुलानि.

विदू०—भो विसद्धो होहि । अह्मेसु संणिहिदेसु[2] वि धारिणी पस्स-परिवट्टिणिं[3] मालविअं अणुमण्णेदि[4] । (क)

राजा—(सहर्षम् ।) सखे पश्य ।

मामियमभ्युपातिष्ठति देवी विनयादुपस्थिता[5] प्रियया ।
विस्मृ[6]तहस्तकमलया नरेन्द्रलक्ष्म्या वसुमतीव ॥ ६ ॥

(ततः प्रविशति देवी[7] परिव्राजिका मालविका विभवतश्च परिवारः ।)

माल०—(आत्मगतम् ।) जाणामि णिमित्तं[8] कोदुआलंकारस्स । तह वि बिसिणिपत्तगदं सलिलं विअ वेवदि मे हिअअं[9] । अवि अं[10] दक्खिणेदरं वि मे णअणं बहुसो फुरादि । (ख)

विदू०—भो वअस्स[11] विवाहणेवत्थेण सविसेसं खु सोहदि अत्त[12]होदी मालविआ (ग)

(क) भो विस्रब्धो भव । अस्मासु संनिहितेष्वपि धारिणी पार्श्वपरिवर्तिनीं मालविकामनुमन्यते ।

(ख) जानामि निमित्तं कौतुकालंकारस्य । तथापि बिसिनीपत्रगतं सलिलमिव वेपते मे हृदयं । अपि च दक्षिणेतरमपि मे नयनं बहुशः स्फुरति ।

(ग) भो वयस्य विवाहनेपथ्येन सविशेषं खलु शोभतेऽत्रभवती मालविका ।

त्याशयः) । **मामियमिति** । (विस्मृतहस्तकमलया प्रियया मालविकया

---

(१) N. add तह। and B. G. T. for भोः. (२) T. Po. A. उवगदेसु; B. G. तहगदेसु. (३) B. G. पस्सपरिवट्टिअं. (४) Po. A. अणुणेदि. (५) B. G. T. अनूत्थिता; N. A. अनुत्थिता. देवी वचनादनुत्थिता. (६) N. T. विस्तृत. (७) P. परिव्राजिका देवी &c; B. G. N. T. धारिणी मालविका परिव्राजिका &c. (८) T. add मह. (९) B. G. N. T. A मे हिअअं before बिसिणि &c. B. G. N. T. विअ सलिलं. (१०) B. G.T. P. A. om. अवि अ. P. also मे; B. G. T. om. वि and add अ after णअणं. (११) P. A. असंदेहं for वअस्स. (१२) N. om.

राजा—पश्याम्येनाम् । यैषा ।

> **अनतिलम्बिदुकूलनिवासिनी**
> **लघुभिराभरणैः प्रतिभाति मे ।**
> **उडुगणैरुदयोन्मुखचान्द्रिका**
> **गतहिमैरिव चैत्रविभावरी ॥ ७ ॥**

देवी—(उपेत्य ।) जेदु अज्जउत्तो । (क)

विदू॰—वड्ढदु भोदी । (ख)

परिव्रा॰—विजयतां देवः ।

राजा—भगवति अभिवादये ।

परिव्रा॰—अभिप्रेतसिद्धिरस्तु ।

देवी—(सस्मितम् ।) अज्जउत्त एसो दे अह्मेहिं तरुणीजणसहाअस्स असोओ संकेदघरअं कप्पिदो । (ग)

विदू॰—भो आराहिदो सि । (घ)

(क) जयत्वार्यपुत्रः ।

(ख) वर्धतां भवती ।

(ग) आर्यपुत्र एष तेऽस्माभिस्तरुणीजनसहायस्याशोकः संकेतगृहं कल्पितः ।

(घ) भो आराधितोऽसि ।

अनूत्थिता अनुगतेति यावत् देवी धारिणी नरेन्द्रलक्ष्म्या नृपश्रिया अनुगता वसुमतीव मामभ्युत्तिष्ठति) । **अनतिलम्बीत्यादि** (अनतिलम्बिदुकूलनि-

---

(१) P. A. add आभरणालंकृताम. (२) P. om यैषा; B. G. T. om. या. (३) N. बहुभिः. (४) मुखकौमुदी. (५) B. G. N. T. हत. (६) B. G. T. repeat. (७) P. A. N. घरओ; B. G. T. गेहको.

राजा—(सव्रीडमशोकमभितः परिक्रामन् ।)

नायं देव्या भाजनत्वं न नेयः
सत्काराणामीदृशानामशोकः ।
यः सावज्ञो माधवश्रीनियोगे
पुष्पैः शंसत्यादरं त्वत्प्रयत्ने ॥ ८ ॥

विदू०—भो विसद्धो भविअ तुमं[1] इमं जोव्वणवादिं पेक्ख । (क)

देवी—कं । (ख)

विदू०—भोदि[2] तवणीआसोअस्स कुसुमसोहम् । (ग)

(सर्वे उपविशन्ति ।)

राजा—(मालविकां विलोक्य । आत्मगतम् ।) कष्टः[3] खलु संनिधिवियोगः[4] ।

अहं रथाङ्गनामेव प्रिया सहचरीव मे ।
अननुज्ञातसंपर्का धारिणी रजनीव नौ ॥ ९ ॥

(क) भो विस्रब्धो भूत्वा त्वमिमां यौवनवतीं पश्य ।

(ख) काम् ।

(ग) भवति तपनीयाशोकस्य कुसुमशोभाम् ।

वासिनी परिहितानतिदीर्घवसना)। **नायं देव्या इत्यादि** ।(अयमशोको देव्या ईदृशानां सत्काराणां सम्मानानां भाजनत्वं न नेयः न प्रापणीयः इति न । अपि तु नेय एव । तत्र हेतुत्वेन द्वितीयार्धं । योऽशोको माधवश्रीनियोगे वसंतसंपदो नियोगे सपुष्पत्वभवनरूपे आदेशे सावज्ञः कृतानादरः सन् त्वत्प्रयत्ने तव प्रयासे पुष्पैः विकाशीकरणैः आदरं शंसति सूचयति) । **अहं रथाङ्ग-**

---

(१) P. om. तुमं; A. om. इमं; B. G. T. om. तुमं इमं. (२) B. G. T. P. A. om. भोदि; P. A असोअकुसुमसोह. (३) P. A. कष्टं. (४) P. A. add ममाद्य.

(प्रविश्य)[1]

कञ्चुकी—जयतु जयतु[2] देवः । अमात्यो[3] विज्ञापयति । तस्मिन्[4] विदर्भ-राजोपायने[5] द्वे शिल्पकारिके[6] मार्गपरिश्रमादलघुशरीरे[7] इति[8] कृत्वा न प्रवेशिते । संप्रति देवोपस्थानयोग्ये[9] । तदाज्ञां देवो दातुमर्हतीति[10] ।

राजा—प्रवेशय ते ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रम्य ताभ्यां सह प्रविश्य ।) इत[11] इतो भवत्यौ ।

प्रथमा—(जनान्तिकम्[12] ।) हला मदणिए[13] अपुव्वं इमं राअउलं पविसन्तीए पसीदादि मे हिअअं[14] । (क)

द्वितीया—[15]जोसिणीए[16] अत्थि क्खु लोअप्पवादो[17] आआमि सुहं दुक्खं वा हिअअसमवत्था कहेदि त्ति । (ख)

(क) सखि मदनिके अपूर्वमिमं राजकुलं प्रविशन्त्याः प्रसीदति मे हृदयम् ।

(ख) ज्योत्स्निके अस्ति खलु लोकप्रवाद आगामि सुखं दुःखं वा हृदयसमवस्था कथयतीति ।

त्यादि । (अहंरथाङ्गनामा चक्रवाक इव । मे मम प्रिया मालविका सहचरीव ।

---

(१) P. A. (ततः प्रविशति कंचुकी, A. कांचुकेय: for कंचुकी). (२) N. विजयतां; T जयति, जयति; A. जयतु. (३) N. add देव. (४) N. om. and T. add काले. (५) P. A. N. °विशयो° (६) Po. A. and T. (as an alternative) दारिके. (७) P. A. अलसशरीरे. (८) N. पूर्वे. (९) N. add संवृत्ते. (१०) B. G. T. om. (११) N. om. (१२) N. om. (१३) P. A. रअणिए. (१४) P. A. अब्भंदरगदो अप्पा, B. G. T. अब्भंदर (B. G. अब्भं.) संगदो अप्पा. (१५) P. A. add हञ्जे. (१६) P. A. add महवि एव्वं एव्व; B. G. T. महवि एव्व. (१७) Pn. लोअवादो.

प्रथमा—सो[1] सच्चो दाणिं होदु । (क)

कञ्चुकी—एष देव्या सह देवस्तिष्ठति । उपसर्पतां[3] भवत्यौ ।

(उभे उपसर्पतः ।)

(मालविका परिव्राजिका च चेट्यौ दृष्ट्वा परस्परमवलोकयतः ।)[4]

उभे—(प्रणिपत्य ।) जेदु भट्टा । जेदु[5] भट्टिणी । (ख)

(राजाज्ञया उभे उपविष्टे ।)[6]

राजा—कस्यां कलायामभिविनीते[7] भवत्यौ ।

उभे—भट्टा संगीदे[8] अभिविणीदे[9] ह्म । (ग)

राजा—देवि गृह्यतामनयोरन्यतरा ।

देवी—मालविए इदो पेक्ख[10] । कदरा दे संगीदसहआरिणी[11] रुच्चइ । (घ)

(क) स सत्य इदानीं भवतु ।

(ख) जयतु भर्ता । जयतु भट्टिनी ।

(ग) भर्तः संगीतेऽभिविनीते स्वः ।

(घ) मालविके इतः पश्य । कतरा ते संगीतसहकारिणी रोचते ।

चक्रवाक्येव निकटस्थैवेति ध्वनिः । धारिणी नौ अवयोरननुज्ञात-संपर्का अनभ्युपगतसंयोगा रजनीव प्रतिबंधिकेति शेषः । नानुज्ञातः प्रति-

---

(१) B. G. T. om. सो. (२) P. A. add णो. (३) B. G. T. उपसर्पेताम्. (४) B. G. T. मालविकां परिव्राजिकां च दृष्ट्वा &c. (५) B. G. T. repeat. (६) P. A. add राजा-स्वागतम् इतो निषीदतम् T. add राजा-निषीदतम्; राजनिर्देशात्; B. G. प्रविष्टे. Po. A. om. राजाज्ञया. (७) P. A. अभियोगो भवत्योः (८) B. G. N, T P. A. संगीदए. (९) B. G. N. T. P. A. अब्भंदरे. (१०) B. G. T. दक्खदरा for पेक्ख कदरा. (११) P. A. B. G. T. सहाइणी.

उभे—(मालविकां दृष्ट्वा ।) अह्मो भट्टदारिआ । (प्रणिपत्य तया सह बाष्पं विकिरतः ।) (क)

(सर्वे सविस्मयमवलोकयन्ति ।)

राजा—के वै भवत्यौ । का वेयम् ।

उभे— देव अह्माणं भट्टदारिआ एसा । (ख)

राजा—कथमिव ।

उभे—सुणादु भट्टा । जो सो भट्टिणा विअअदण्डेहिं विदब्भणाहं वसीकरिअ बन्धणादो मोइदो कुमालो माहवसेणो णाम तस्स इअं कणीअसी भइणी मालविआ णाम । (ग)

देवी—कहं राअदारिआ इअं । चन्दणं क्खु मए पादुओवओएण दूसिदं । (घ)

राजा—अथात्रभवती कथमित्थंभूता ।

(क) अहो भर्तृदारिका ।

(ख) देवअस्माकं भर्तृदारिकैषा ।

(ग) शृणोतु भर्ता । यः स भर्त्रा विजयदण्डैर्विदर्भनाथं वशीकृत्य बन्धनान्मोचितः कुमारो माधवसेनो नाम तस्येयं कनीयसी भगिनी मालविका नाम ।

(घ) कथं राजदारिकेयम् । चन्दनं खलु मया पादुकोपयोगेन दूषितं ।

षिद्धः संपर्को यस्याः । पक्षे मुनिशापात् प्रतिषिद्धः संपर्को यस्यामिति विग्रह.

---

(१) Po. A. B G. T. भट्टि°. (२) B. G. T. जेदु जेदु भट्टिदारिआ (इति प्रणिपत्य...विसृजतः); N. (इति प्रणम्य) जेदु जेदु भट्टिदारिआ । (तया-सह &c.); Po विसृजतः. (३) Po. A. om. (४) Po. A. च for वा; Pn. केयंवा. (५) B. G. T..om; N. भट्टा (६) P. इअं; B. G. T. om. (७) B. G. T. बहिणिआ. (८) P. A. अह्मो. (९) B. G. T. अवदेसेण; P. A. परिभोएण.

माल०—(निःश्वस्य । आत्मगतम् ।) विहिंणिओएण[1] । (क)

द्वितीया—सुणादु भट्टा[2] । दाआदवसंगदे अह्माणं[3] भट्टदारए माहवसेणे तस्स अमच्चेण अज्जसुमदिणा अह्मारिसं परिअणं उज्झिअ गूढं आणीदा[4] एसा । (ख)

राजा—श्रुतपूर्वं मयैतत्[5] । ततस्ततः ।

द्वितीया—भट्टा[6] अदोवरं ण आणीमो[7] । (ग)

परिव्रा०—अतः परमहं[8] मन्दभागिनी[9] कथयिष्यामि ।

उभे—भट्टदारिएँ[10] अज्जै[11]कोसिईए विअ सरसंजोओ[12] । (घ)

माल०—णं सा एव्व । (च)

उभे—जदिवेसधारिणी अज्जकोसिई दुक्खेण विभावीअदि । भअवादि वन्दामो[13] । (छ)

(क) विधिनियोगेन ।

(ख) शृणोतु भर्ता । दायादवशं गतेऽस्माकं भर्तृदारके माधवसेने तस्यामात्येनार्यसुमतिनास्मादृशं परिजनमुज्झित्वा गूढमानीतैषा ।

(ग) भर्तः अतः परं न जानीमः ।

(घ) भर्तृदारिके आर्यकौशिक्या इव स्वरसंयोगः ।

(च) ननु सैव ।

(छ) यतिवेषधारिण्यार्यकौशिकी दुःखेन विभाव्यते । भगवति वन्दावहे ।

---

(१) P. A. विहिणो. (२) N. om. सुणादु भट्टा, and read भट्टदाआद &c. (३) B. G. T. N. om. (४) P. A. अवणीदा. (५) Pn. एतावत् and om. ततस्ततः. (६) P. A. एत्तिअं एव्व for भट्टा. (७) B. G. T. जाणामि. (८) N. ततः परं and om. अहं. (९) Pn. °भाग्या. (१०) N. om. (११) Po A. अज्जाए कोसिकीए. (१२) P add सुणीअदि; B. G. T. take णं सा एव्व । here and read below. मालविका अह किं. (१३) B. G. T. णमो दे.

परिव्रा०—स्वस्ति भवतीभ्याम्[1]।

राजा—कथमाप्तवर्गोऽयं भगवत्योः।

परिव्रा०—एवमेतत्।

विदू०—तेण हि कहेदु भअवदी अत्तहोदीए उत्तन्तविसेसं[2]। (क)

परिव्रा०—(सवैक्लव्यम्[3]।) श्रूयतां तावत्। माधवसेनसचिवं सुमतिं[4] ममाग्रजमवगच्छ।

राजा—उपलक्षितम्[5]। ततस्ततः।

परिव्रा०—स[6] इमां तथागतभ्रातृकां मया सार्धमपवाह्य भवत्संबन्धापेक्षया पथिकसार्थं[7] विदिशागामिनमनुप्रविष्टः।

राजा—ततस्ततः।

परिव्रा०—स चाटव्यन्तरे निविष्टो गताध्वा वणिग्जनः[8]।

राजा—ततस्ततः[11]।

परिव्रा०—ततश्च[12]।

तूणीरपट्ट[13]परिणद्ध[14]भुजान्तराल-
मापार्ष्णि[15]लम्बिशिखिबर्ह[16]कलापशोभि[17]।

(च) तेन हि कथयतु भगवत्यत्रभवत्या वृत्तान्तविशेषम्।

भेदः। अतः परं न जानीमः। **तूणीरपट्टेत्यादि**। (तूणीरपट्टेन परिणद्धं

---

(१) P. A. भवत्याः. (२) B. G. N. T. वुत्तन्तं (B. G. T. add णाव असेसं.) (३) B. G. T. (सविक्लबम); (४) B. G. T. Interchange. (५) B. G. T. उपलक्षित:; P. A. उपलब्धम. (६) B. G. om. (७) N. सार्धं. (८) P. वैदिश. (९) B. G. गन्तव्यमन्तरेण; P. A. अटव्यन्ते. (१०) P. A. add अध्वश्रमार्तो विश्रमितुं; T. इव विश्रमितुमारब्धः (११) N. B. G. किंचान्यत् ; किंनुभूयः. (१२) T. add किंचान्यत. N. om. च. (१३) P. °बन्ध.° (१४) N. °परिबद्ध.° (१५) P. °कर्ण.° (१६) P. N. पिच्छ. (१७) P. A. N. T. °धारि.

कोदण्डपाणि निनदत्प्रतिरोधकाना-
मापातदुष्प्रसहमाविरभूदनीकम् ॥ १० ॥

(मालविका भयं रूपयति ।)

विदू०—भोदि[2] मा भआहि । अदिक्कन्तं क्खु भअवदी[3] कहेदि । (क)

राजा—ततस्ततः ।

परिव्रा०—ततो मुहूर्तं बद्धयुद्धास्ते पराङ्मुखीकृता[4]: सार्थवाहयोद्धार-स्तस्करैः[5] ।

राजा—भगवति[6] अतःपरं[7]मिदानीं[8] कष्टं श्रोतव्यम् ।

परिव्रा०—ततः स मत्सोदर्यः[9] ।

इमां परीप्सुर्दुर्जाते[10] पराभिभवकातराम् ।
भर्तृप्रियः प्रियैर्भर्तुरानृण्यमसुभिर्गतः ॥ ११ ॥

प्रथमा—[11]हंहो गदो तादो मरणं (ख)

(क) भवति मा बिभेहि । अतिक्रान्तं खलु भगवती कथयति ।

(ख) अहो गतस्तातोमरणम् ।

भुजान्तरालं यस्य । आपार्ष्णि पार्ष्णिपर्यंतं लम्बिनं दोलायमानं शिखिनो मयूरस्य पिच्छानां बर्हाणां कलापेन शोभि । कोदण्डपाणि धनुष्पाणि प्रतिरोधकानां दस्युविशेषाणामनीकं सैन्यं आपातदुष्प्रसहं प्रबलसंयोग-मात्रेण अत्यंतदुःसहं यथा तथा निनदत् शब्दायमानं सन् आविर-भूत्) । भवति मा बिभेहि । अतिक्रान्तं पुनरत्रभवती कथयति । **इमा-मित्यादि** । दुर्जाते आपदि पराभिभवकातराम् परेषां शत्रूणामभिभवं

---

(१) N. विनदत्. (२) Po. A. om. (३) B. G. T. अत्तहोदी; N. तत्तहोदी. (४) T. (alternative) मुग्धयोद्धार: T. B. G. N. बध्दायुधाः (५) B. G. N. T. भूताः, P. A. take तस्करैः here after this. (६) N. हन्त; T. add हन्त. (७) B. G. T. अतः; N. इतःपरं. (८) N. कष्टतरं; कष्टतरमिदानीम्. (९) N. सुमतिः. (१०) Po. A. B. G T. दुर्जातेः. (११) N. Pn. हंहो (N. अहो) हदो सुमदी; B. G. T. आ! हा हदो सुमदी णं; हदो तादो अज्जसुमदी अम्हाणं.

द्वितीया—अदो[1] क्खु भट्टिदारिआए इअं समवत्था संवुत्ता । (क)

(परिव्राजिका बाष्पं विकिरति ।)

राजा—भगवति[3] तनुभृताम्[4]ईदृशी लोकयात्रा । न शोच्यस्[5]तत्रभवान्सफलीकृतभर्तृपिण्डैः[6] । ततः[7] ।

परिव्रा०—ततोऽहं मोहमुपगता यावत्संज्ञाम्[8]उपलभे तावदियं दुर्लभदर्शना संवृत्ता[9] ।

राजा—महत्खलु कृच्छ्रम्[10]अनुभूतं भगवत्या[11] ।

परिव्रा०—ततो भ्रातुः[12] शरीरमग्निसात्कृत्वा पुनर्नवीकृत[13]वैधव्यदुःखया मया त्वदीयं[14] देशमवतीर्येमे काषाये गृहीते ।

राजा—युक्तः सज्जनस्यैषा पन्थाः । ततस्ततः[15] ।

परिव्रा०—ततः[16] इयमप्याटविकेभ्यो वीरसेनं वीरसेनाद्देवीं गता देवीगृहे लब्धप्रवेशया मया पुन[17] दृष्टा । इत्येतदवसानं कथायाः ।

(क) अतः खलु भर्तृदारिकाया इयं समवस्था संवृत्ता ।

आक्रमणं तस्मात्कातरां, दुःखितामिमां मालविकां परीप्सुः पर्याप्तुं परित्रातुमिच्छुः । ' आप्ज्ञप्यृधामीत् ' इतीत्वम् । अत्र ' लोपोऽभ्यासस्य ' इत्यभ्यासलोपः ' पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधारणमित्यपि ' इत्यमरः । भर्तृप्रियः स्वामिभक्तः । प्रियैरिष्टैरसुभिः प्राणैर्भर्तुरानृण्यमनृणत्वं गतः प्राप्तः

---

(१) B. G. T. तदो. (२) N. विसृजति; B. G. T. सृजति. (३) Po. A. om. (४) B. G. N. T. °त्यजा. (५) Po. A. शोचितव्यः; N. शोच्यं. (६) भर्तृप्रतिज्ञः; B. G. T. add तपस्वी. (७) P. A. B. G. T. om.; N. ततस्ततः (८) N. लभे; T. प्रतिलभे; B. G. प्रतिलेभे. (९) N. संप्रवृत्ता. (१०) Po. कष्टं. (११) B. G. T. तत्रभवत्या; (१२) Po. A. भ्रातृ° (१३) N. °भूत, B. G. T. om. वैधव्य. (१४ N. त्वदीयदेशं. (१५) B. G. T. om. (१६) B. G. N. T. सेयमाटविकेभ्यो वीरसेनं वीरसेनाच्च (B. G. T. om. च) देवीं गता । देवीगृहे लब्धप्रवेशया (B. G. T. add मया) दृष्टेत्येतदवसानं कथायाः. (१७) N. om.

माल०—(आत्मगतम् ।) किं णु खु संपदं भट्टा भणादि । (क)

राजा—अहो परिभवोपहारिणो[1] विनिपाताः । कुतः ।

प्रेष्यभावेन नामेयं देवीशब्दक्षमा सती ।
स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्त्रोर्णं[2] वोपयुज्यते ॥ १२ ॥

देवी—भअवदि तुए अभिजणवदिं मालविअं अणाचक्खन्तीए असंपदं किदम् । (ख)

परिव्रा०—शान्तं पापं शान्तं पापम्[3] । कारणेन[4] खलु मया नैभृत्य[5]मवलम्बितम् ।

देवी—किं विअ तं[6] कारणम्[7] । (ग)

परिव्रा०—'इयं पितरि[8] जीवति[9] केनापि लोकयात्रागतेन सिद्धादेशेन[10] साधुना मत्समक्षमादिष्टा[11] संवत्सरमात्रं[12] प्रेष्यभावमनुभूय ततः सदृशभर्तृगामिनी भविष्यतीति । तदवश्यं[13] भाविनमादेशमस्यास्त्वत्पादशुश्रूषया परिणमन्तमवेक्ष्य कालप्रतीक्षया मया[14] साधु कृतमिति पश्यामि ।

(क) किं नु खलु सांप्रतं भर्ता भणति ।
(ख) भगवति त्वयाभिजनवतीं मालविकामनाचक्षमाणयासांप्रतं कृतम् ।
(ग) किमिव तत्कारणम् ।

अहो हतः सुमतिः । **प्रेष्यभावेनेत्यादि** । देवीशब्दक्षमा देवीशब्दयोग्या

(१) B. G. परिभवप्रहारिणो. (२) A. पत्त्रोर्णो. (३) B. G. N. T. om. one शान्तं पापम्. (४) N. केन च कारणेन. (५) B. G. N. T. नैर्गुण्यम्; नैर्भृत्यम्. (६) Po. A. अत. Pu (एत्थ). किं वा कारणम्. (७) P. A. add राजा—यदि वक्तव्यं तत्कथ्यतां. (८) Pu. add श्रूयतां. (९) परिदीप्यन्ती for पितरि जीवति. (१०) B. G. N. T. दैव°. (११) B. G. T. शिवादेशकेन; N. सिध्दादेशकेन. (१२) B. G. T. व्यादिष्टा; N. समादिष्टा. (१३) B, G. N. T. take इयं here. (१४) N. तदेवं भाविनं; B. G. T. om. from this upto विज्ञापयति in कंचुकी's speech and read his remaining speech along with this. (१५) N. परिणतं. (११) P. A. add तत्.

राजा—युक्तोपेक्षा।

कञ्चुकी—देव कथान्तरेणान्तरितम्। अमात्यो विज्ञापयति। विदर्भगतमनुष्ठेयमवधारितमस्माभिः। देवस्य तावदभिप्रेतं श्रोतुमिच्छामीति।

राजा—मौद्गल्य तत्रभवतोर्भ्रात्रोर्यज्ञसेनमाधवसेनयोर्द्वैराज्यमिदानीमवस्थापयितुकामोऽस्मि।

तौ पृथग्वरदाकूले शिष्टामुत्तरदक्षिणे।
नक्तं दिवं विभज्योभौ शीतोष्णकिरणाविव॥ १३॥

कञ्चुकी—देव एवममात्यपरिषदे निवेदयामि।

(राजाङ्गुल्यानुमन्यते।)

(निष्क्रान्तः कञ्चुकी।)

प्रथमा—(जनान्तिकम्।) भट्टदारिए दिट्ठिआ भट्टदारओ अद्धरज्जे पडिट्ठं गमिस्सदि। (क)

(क) भर्तृदारिके दिष्ट्या भर्तृदारकोऽर्धराज्ये प्रतिष्ठां गमिष्यति।

सतीयं मालविका प्रेष्यभावेन परिचारकत्वेन उपयुज्यते किल। पत्तोर्णं वा धौतकौशेयमिव। वेत्युपमायाम् 'उपमायां विकल्पे वा' इत्यमरसिंहः। स्नानीयवस्त्रक्रियया स्नानीयवस्त्रकरणेन॥ भगवति त्वयाभिजनवतीं मालविकामनाचक्षाणयासांप्रतमयुक्तं कृतम्। **तौ पृथगित्यादि**। तौ यज्ञसेनमाधवसेनौ पृथक्पार्थक्येनोत्तरदक्षिणे वरदाकूले। वरदा नाम तत्रत्या नदी तस्याः कूले उभे तीरे शिष्टां रक्षताम्। भर्तृदारिके दिष्ट्या भर्तृदार-

---

(१) N. प्रतीक्षा. (२) P. A. प्रविश्य कंचुकी &c.. अंतरितमिदममात्यो &c. (३) B. G. T. उपस्थितमभूत्। (अवधारितमस्माभिः); N. अनुष्ठितमभूत् and om. अस्माभिः. (४) Po. A. अभिमतं; B. G. N. T. अभिप्रायं. (५) B. G. om. (६) B. G. N. om. (७) Pn. द्वयोराज्यं स्थापयितुमिच्छामि. (८) B. G. T. दिनं. (९) B. G. T. Pn. विज्ञापयामि. (१०) N. add मन्त्रिणा. (११) N. गमयिष्यते.

माल०—एदं दाव बहुमन्तव्वं[1] जं जीविदसंसआदो मुत्तो । (क)

(पुनः[2] प्रविश्य ।)

कञ्चुकी—विजयतां देवः । देव[3] अमात्यो विज्ञापयति । [4]कल्याणी देवस्य बुद्धिः । मन्त्रिपरिषदोऽप्येतदेव दर्शनम्[5] । कुतः[6] ।

द्विधा विभक्तां श्रियमुद्वहन्तौ
धुरं रथाश्वाविव संग्रहीतुः ।
तौ स्थास्यतस्ते नृपतीं[8] निदेशे
परस्परावग्रहनिर्विकारौ[9] ॥ १४ ॥

राजा—तेन हि मन्त्रिपरिषदं ब्रूहि । सेनापतये[10] वीरसेनाय लि[11]ख्यतामेवं क्रियतामिति ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः[12] । (इति निष्क्रम्य सप्राभृतकं लेखं गृहीत्वा पुनः प्रविश्य[13] ।) अनुष्ठिता प्रभोराज्ञा । अयं पुन[14]रिदानीं देवस्य सेनापतेः पुष्पमित्रस्य सकाशात्सप्रा[15]भृतको लेखः प्राप्तः । प्रत्यक्षीकरोत्वेनं देवः ।

(क) एतत्तावद्बहु मन्तव्यम् यज्जीवितसंशयान्मुक्तः ।

कोऽर्धराज्ये प्रतिष्ठां गमयिष्यते । **द्विधा विभक्तामित्यादि** । (उक्तप्रकारेण द्विधाविभक्तां संगृहीतुः संयन्तुः धुरं रथाश्वाविव श्रियं वहन्तौ धारयन्तौ तौ यज्ञसेनमाधवसेनौ नृपती परस्परावग्रहे युद्धादिना आक्रमणे

---

(१) Pn. एतिअ. (२) B. G. N. T. मणिदव्वं. (३) P. A. om. पुनः (४) P. A. om. and B. G. T. देवस्य after अमात्यो for देव. (५) Pn. add अहो. (६) Pn. एवमेवदर्शनं. (७) B. G. A. T. Po. om. (८) T. नृपतेः; B. G. N. नृपते. (९) N. उपग्रह. (१०) B. G. N. T. सेनान्ये. (११) N. T. लेख्यतां B. G. कथ्यतां. (१२) Po. A. तथा for the sentenc. (१३) B. G. N. प्रविष्टः. (१४) B. G. N. T. om. पुनरिदानीं. (१५) B. G. N. T. सोत्तरीयप्राभृतक &c.

(राजा सहसोत्थाय सोपचारं परिगृह्य प्राभृतकं परिजनायार्पयति।
लेखं च नाटयेनोद्वेष्टयति ।)

देवी---(आत्मगतम् ।) अह्महे तदोमुहं एव्व णो हिअअं । सुणिस्सं दाव गुरुअणस्से कुसलाणन्तरं वसुमित्तस्स वुत्तन्तं । अहिआरे क्खु मे पुत्तओ सेणावदिणा णिउत्तो । (क)

राजा---(उपविश्य वाचयति ।) स्वस्ति । यज्ञशरणात्सेनापतिः पुष्पमित्रो वैदिशस्थं पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्रं स्नेहात्परिष्वज्य अनुदर्शयति । विदितमस्तु । योऽसौ राजसूययज्ञे दीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं वसुमित्रं गोप्तारमादिश्य संवत्सरोपावर्तनीयो निरर्गलस्तुरगो विसृष्टः स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः । तत उभयोः सेनयोर्महानासीत्संमर्दः ।

(क) अह्महे ततोमुखमेव नो हृदयम् । श्रोष्यामि तावद्गुरुजनस्य कुशलानन्तरं वसुमित्रस्य वृत्तान्तम् । अधिकारे खलु मे पुत्रकः सेनापतिना नियुक्तः ।

निर्विकारौ द्वेषरहितौ, संतौ ते तव निर्देशे आज्ञायां स्थास्यतः) । अह्महे इति हर्षे । अतिभारे खलु पुत्रकः सेनापतिना नियुक्तः । **यज्ञशरणादित्यादि** । अत्र राजयज्ञो नामाश्वमेधः । राजपुत्रशतपरिवृतं राजपुत्राणां

---

(१) Po. A. सहसोपसृत्य प्राभृतकं (A. प्राभृतं) सोपचारं शिरसि कृत्वा परिजनायार्पयति । लेखं च नाट्येनोद्वेष्टयति; B. G. N. T. उत्थाय प्राभृतकं सोपचारं गृहीत्वा लेखं (B. G. सलेखं, N. लेखं after सोपचारं) परि... अर्पयति । परिजनः उद्घाटयति, उद्वेजयति. (२) P. A. B. G. T. गुरुअण. &c. (३) B. G. T. अदिभारे, N. अदिघोरे. (४) B. G. N. T. om. मे. (५) B. G. T. सेणवदी. (६) N. add लेखं सोपचारं गृहीत्वा. (७) N. वैदिशस्तत्रत्यं. (८) N. add इद. (९) B. G. N. T. राजयज्ञ.° (१०) B. G. T. संवत्सराय निवर्तनीयो; N. संवत्सरोपान्तनियमो. (११) B, G. T. तुरंगमो, A. तुरंगो. (१२) B. G. T. विसर्जितः (१३) B. G. T. दक्षिणे रोधसि. (१४) B. G. N, T. यवनेन.

(देवी विषादं नाटयति ।)

राजा—कथमीदृशं संवृत्तम् । (शेषं[1] पुनर्वाचयति ।)

ततः परान्पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।

प्रसह्य ह्रियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः ॥ १५ ॥

देवी—दाणिं आस्ससदि मे हिअअं[3] । (क)

राजा—(लेखशेषं वाचयति ।) सोऽहमिदानीमंशुमतेव[5] सगरः पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये । तदिदानीमकालहीनं[6] विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति[7] ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

परिव्रा०—दिष्ट्या पुत्रविजयेन दम्पती वर्धेते[8] । (देवीं विलोक्य)[9] ।

भर्त्रासि वीरपत्नीनां श्लाघ्यानां[10] स्थापिता धुरि ।

वीरसूरिति शब्दोऽयं तनयात्त्वामुपस्थितः ॥ १६ ॥

(क) इदानीमाश्वसिति मे हृदयम् ।

शतेन परिवेष्टितम् । तथा च श्रुतावश्वमेधप्रकरणे ' शतेन राजपुत्रैः सह ' इति ॥ **ततः पर।नित्या।दि** । (ह्रियमाणः परैरिति शेषः । मे मम वाजिराजः अश्वश्रेष्ठः अश्वमेधीयत्वलक्षणाक्रान्तत्वात् श्रेष्ठत्वं । प्रसह्य बलेन निवर्तितः प्रत्याहृतः इत्यर्थः) । अनेनाश्वस्तं मे हृदयम् । **भर्त्रा।सीत्या।दि** । (भर्त्रा स्वामिना अग्निमित्रेण वीरपत्नीनां वीरः पतिर्यासां तासां श्लाघ्यानां स्त्रीणां धुर्यग्रे स्थापितासि । तनयाद्धेतोः वीरसूरिति वीरमातेत्ययं शब्दः त्वामुपस्थितः प्राप्तः)

---

(१) P. निरूपयति, A. रूपयति. (२) B. G. T. om. शेषं. (३) B. G. N. T. आस्सासिदं मे हिअअं. (४) N. शेषं पुनर् &c. (५) N. °अंशुमता सगरपुत्रेणेव &c. (६) P. A. कालहीनं. (७) P. A. संदर्शनाय. (८) N. वर्तेते. (९) B. G. N. T. om. (१०) P. A. श्लाघ्यायां.

विदू०—होदि परितुट्ठेह्मि जं पिदरं अणुगदो वच्छो । (क)

परिव्रा०—कलभेन यूथपतिरनुकृतः ।

कञ्चुकी—देव अयं कुमारः—

> **नैतावता वीरविजृम्भितेन**
> **चित्तस्य नो विस्मयमादधाति ।**
> **यस्याप्रधृष्यः प्रभवस्त्वमुच्चै-**
> **र्वह्नेरपां दग्धुरिवोरुजन्मा ॥ १७ ॥**

राजा—मौद्गल्य यज्ञसेनश्यालमुररीकृत्य मुच्यन्तां सर्वे बन्धनस्थाः ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (इति निष्क्रान्तः ।)

देवी—जयसेणे गच्छ । इरावदिप्पमुहाणं अन्तेउराणं पुत्तस्स वुत्तन्तं णिवेदेहि । (ख)

(क) भवति परितुष्टोऽस्मि । यत्पितरमनुगतो वत्सः ।

(ख) जयसेने गच्छ । इरावतीप्रमुखेभ्योऽन्तःपुरेभ्यः पुत्रस्य वृत्तान्तं निवेदय ।

। भगवति परितुष्टोस्मि । यत्पितरमनुजातो वत्सः । **नैतावतेति** । (एतावता शत्रुपराजयपूर्वकाश्वाहरणरूपेण वीरविजृंभितेन शूरचेष्टितेन नोस्माकं चित्तस्य विस्मयं न आदधाति । अविस्मयाधानकत्वे हेतुमाह । अप्रधृष्यः

---

(१) B. G. T. धारिणी-भोदि &c. and om. मे. N. देवी-भअवदि परितुट्ठह्मि अणुजादो मे वच्छओ. (२) B. G. N. T. P. A. राजा-मौगल्य (B. N. G. T. मम) कलभेन (P. A. खलु) यूथपतिरनुकृतः (३) B. G. T. यूथपतेः (४) B. G. T. P. A. om. एष अयं कुमारः (५) पुत्रस्य. (६) B. G. N. T. अग्नेः (७) B G. N. T. करीकृत्य. (८) N. मोच्यंतां. (९) P. A. तथा for यदा...देवः (१०) B. G. T. मेलक for इरावदि (११) P. A. add पिअसख.

(प्रतीहारी तथेति[1] प्रस्थिता ।)

देवी—एहि दाव । (क)

प्रती०—(प्रतिनिवृत्य[2] ।) इअं ह्मि । (ख)

देवी—(जनान्तिकम् ।) जं मए असोअदोहलणिओए मालविआए[3] पइण्णादं[4] तं[5] से अहिजणं अ णिवेदिअ मह वअणेण इरावदिं अणुणेहि । तुए अहं सच्चादो ण भ्रंसइदव्वेत्ति । (ग)

प्रती०—जं देवी आणवेदि । (इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य[6] ।) भट्टिणि पुत्तविअअणिमित्तेण परितोसेण अन्तेउराणं[9] आहरणाणं मञ्जूस ह्मि संवुत्ता । (घ)

देवी—किं एत्थ[7] अच्चरिअं । णं[8] साहारणो ताणं[8] मह अ अअं अब्भुदओ । (च)

(क) एहि तावत् ।

(ख) इयमस्मि ।

(ग) यन्मयाशोकदोहदनियोगे मालविकायै प्रतिज्ञातम् तदस्या अभिजनं च निवेद्य मम वचनेनेरावतीमनुनय । त्वयाहं सत्यान्न भ्रंशयितव्येति ।

(घ) यद्देव्याज्ञापयति । भट्टिनि पुत्रविजयनिमित्तेन परितोषेणान्तःपुराणामाभरणानां मञ्जूषास्मि संवृत्ता ।

(च) किमत्राश्चर्यम् । साधारणः खलु तासां मम चायमभ्युदयः ।

अन्यैर्वर्षयितुमशक्यो यस्य वीरस्य अपान्दग्धुरम्भेर्वडवानलस्येव ऊरुजन्मा ऊरुतो जन्म यस्य स और्वऋषिः । अथ च उरु श्रेष्ठं जन्म यस्य

---

(१) B. G. N. T. om. तथेति; P. A. प्रति–त्तह । (इति &c.) (२) N. परिसृत्य; A. उपसृत्य. (३) P. A. Interchange. (४) P. A. add च and read प for the अ in our text. (५) P. A. add परि; N add वि. (६) B. G. T. add च. (७) एवं किं for किं एत्थ; B. G. T. अलं । किं &c. (८) N. साहारणो क्खु; B. G. T. साहारणो ण अब्भुदओ. (९) B. G. T. अन्तेउराणं.

प्रती०—(जनान्तिकम् ।) भट्टिणि इरावदी उण विण्णवेदि । सरिसं क्खु पहवन्दीए दे वअणं पुढमसंकप्पिदं ण जुज्जइ अण्णहा कादुं त्ति । (क)

देवी—भअवदि तुए अणुण्णादा इच्छामि अज्जसुमदिणा पुढमसंकप्पिदं अज्जउत्तस्स मालविअं पडिवादेदुं । (ख)

परिव्रा०—इदानीमपि त्वमेवास्याः प्रभवसि ।

देवी—(मालविकां हस्ते गृहीत्वा ।) इमं अज्जउत्तो पिअणिवेदणाणुरूवं पारितोसिअं पडिच्छदु । (ग)

(राजा सव्रीडं जोषमास्ते ।)

देवी—(सस्मितम् ।) किं अवधीरेदि मं अज्जउत्तो । (घ)

(क) भट्टिनि इरावती पुनर्विज्ञापयति । सदृशं खलु प्रभवन्त्यास्तव वचनं प्रथमसंकल्पितं न युज्यतेऽन्यथा कर्तुमिति ।

(ख) भगवति त्वयानुज्ञातेच्छाम्यार्यसुमतिना प्रथमसंकल्पितामार्यपुत्राय मालविकां प्रतिपादयितुम् ।

(ग) इदमार्यपुत्रः प्रियनिवेदनानुरूपं पारितोषिकं प्रतीच्छतु ।

(घ) किमवधीरयतिमामार्यपुत्रः ।

तथाभूतस्त्वं च प्रभव उत्पत्तिकारणं उत्पत्तिस्थानं । एतादृशोत्पत्तिकस्य वीरचेष्टितं उचितमेवेति न विस्मयाधानकत्वं इति भावः । यज्ञसेनशालमुरीकृत्य गृहीत्वा तेन सहेत्यर्थः । तस्याभिनवबद्धत्वात् पृथगुक्तिः) । अत्र किमाश्चर्यम् । साधारणोऽन्तःपुराणां मम चायमभ्युदयः । भट्टिनि इरावती

---

(१) P. A. om. (२) P. A. G. T. om. (३) N. देवीए पहवन्तीए । तुह वअणं संकप्पिदेण &c; B. G. T. क्खु पहुवीए पहवन्तीए तव वअणं । संकप्पिदेण &c. Po. A. क्खु देवी विण्णवेदि पुढमं संकप्पिदं &c; (४) Po. A. B. G. T. अणुमदं; अणुमदा. (५) B. G. T. किं. (५) B. G. T. om. एव. (६) P. A. add मालविअं. (७) B. G. N. T. व्रीडां नाटयति (८) P. A. add तं. (९) B. G. N. T. om.

विदू०—भोदि एसो लोअव्ववहारो । सव्वो णववरो लज्जादुरो होदि । (क)

(राजा विदूषकमवेक्षते ।)

विदू०—अहवा देवीए पणअविसेसं दिण्णदेवीसद्दं मालविअं अत्तभवं पडिग्गहीदुं इच्छदि । (ख)

देवी—एदाए राअदारिआए अहिजणेण एव्व दिण्णो देवीसद्दो । किं पुणरुत्तेण । (ग)

परिव्रा०—मा मैवम् ।

(क) भवति एष लोकव्यवहारः । सर्वो नववरो लज्जातुरो भवति ।

(ख) अथवा देव्या प्रणयविशेषं दत्तदेवीशब्दां मालविकामत्रभवान्प्रतिग्रहीतुमिच्छति ।

(ग) एतस्या राजदारिकाया अभिजनेनैव दत्तो देवीशब्दः । किं पुनरुक्तेन ।

विज्ञापयति । सदृशं खलु प्रभवन्त्यास्तव वचनं प्रथमसंकल्पितं न युज्यतेऽन्यथाकर्तुमिति । इदमार्यपुत्रः प्रियनिवेदनानुरूपं पारितोषिकं मालविकां प्रतीच्छतु । अत्र प्रीत्युत्पादनात्प्रसादो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । भवति एष लोकव्यवहारः । सर्वोऽपि नववरो लज्जातुरो भवतीति । अथवा देव्या प्रणयविशेषं दत्तदेवीशब्दां मालविकां तत्रभवान्प्रतिग्रहीतुमिच्छति ।

---

(१) T. अत्थि क्खु लोअप्पवादो सव्वो जणो णववरो लज्जदुरो होदित्ति; B. G. एसो लोअघणवग्घरो लज्जउलोहोदित्ति; P. A. एव्वं लोअप्पवादो &c. (२) P. A. add वि, P. A. लज्जालुओ, (३) G. T. add त्ति. (४) N. अपेक्षते. (५) add देवी–एव्वं विअ होदि एसो लोअप्पवादो सव्वो णववरो लज्जादुरो होदित्ति । (६) B. G. N. T. अह; A. इमं देवीए दिण्णदेवीसद्दं; Po. अहवा इमं देवीए पणअ &c. (७) B. G. N. T. read एव्वं किदप्पण° &c. (८) B. G. T. add अ, (९) B. G. T. एव्व after दिण्णो.

अप्याकरसमुत्पन्ना मणिजातिरसंस्कृता ।
जातरूपेण कल्याणि न हि[2] संयोगमर्हति ॥ १८ ॥

देवी---(स्मृत्वा[3] ।) मरिसेदु भअवदी । अब्भुदअकहाए मए[4] ण लक्खिदं । जअसेणे गच्छ दाव । कोसेअपत्तोण्णं[5] उवणेहि । (क)

प्रती०---जं भट्टिणी[6] आणवेदि । (इति निष्क्रम्य[7] पत्त्रोर्णं गृहीत्वा प्रविश्य ।) देवि[8] एदम्[9][10] । (ख)

देवी---(मालविकामवगुण्ठनवतीं कृत्वा ।) अज्जउत्तो[11] दाणिं[12] इमं[13] पडिच्छदु । (ग)

राजा---देवि[14] त्वच्छासनादप्रत्युत्तरा वयम् ।

(क) मर्षयतु भगवती । अभ्युदयकथायां मया न लक्षितम् । जयसेने गच्छ तावत् । कौशेयपत्त्रोर्णमुपनय ।

(ख) यद्भट्टिनी आज्ञापयति । देवि एतत् ।

(ग) आर्यपुत्र इदानीमिमां प्रतीच्छतु ।

अप्याकरेत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । अत्र लब्धार्थस्य स्थिरीकरणात्कृतिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । मर्षयतु भगवती । अभ्युदयकथयोचितं न लक्षितम् । जयसेने गच्छ तावत् । कौशेयपत्त्रोर्णयुगलमुपनय । हन्त हर्षे । प्रतिगृ-

---

(१) N. अप्याकर...त्पन्नो मणिजातिपुरस्कृतः, B. G. T. अस्माकमुत्सव मणिर्मणिजातिपुरस्कृतः (२) B. G. N. T. नहि (३) P. A. om. (४) N. उइदं for मए; T. पढमं अवगुंठिदं; B. G. पढमं ण &c. (५) N. पत्ताण्णजुअलं; T. पत्तोणंजुअलं, B. G. कोसेअं; (६) Po. A. तह for the sentence; N. देवी for भट्टिणी (७) B. G. N. T. A. निष्क्रान्ता. (८) N. add पुनः (९) A. देवि इयं लि. (१०) Pn. add तं. (११) Pn. अवगुंठ्य. (१२) P. A. interchange. (१३) B. G. अज्जउत्त इअं पडिच्छिआ; T. अज्जउत्त इअं पडिच्छीअदु; P. A. om. इमं. (१४) B. G. N. T. त्वच्छासनात (N. प्रदत्ता एव, B. G. T. प्रत्यनुरक्ता) वयं । (अपवार्य) हन्त (N. प्रतिगृहीता; B. G. T. प्रतिगृहीतं).

परिव्रा०—हन्त प्रतिगृहीता ।

विदू०—अहो देवीए अत्तहोदो[1] अणुऊलदो । (क)

(देवी परिजनमवलोकयति ।)[2]

परिजनः—(मालविकामुपेत्य ।) जेदु भट्टिणी । (ख)

(देवी परिव्राजिकामवेक्षते[4] ।)

परिव्रा०—[5] नैतच्चित्रं त्वयि[6] ।

प्रतिपक्षेणापि पतिं सेवन्ते भर्तृवत्सलाः साध्व्यः ।

अन्यसरितां शतानि हि[7] समुद्रगाः प्रापयन्त्यब्धिम्[8] ॥१९॥

(प्रविश्य)

निपु०—जेदु[9] भट्टा । इरावदी विण्णवेदि । जं[10] उवआरादिक्कमेण तदा भट्टिणो अवरद्धं[11] तं[12] सअं एव्व भट्टिणो अणुऊलं णाम मए आ-

(क) अहो देव्या अत्रभवतोऽनुकूलता ।

(ख) जयतु भट्टिनी ।

हीता वशीकृता । अत्र वाञ्छितावाप्तेरानन्दो नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति । **प्रतिपक्षेणेत्यादि ।** (भर्तृवत्सला स्वाम्याराधनतत्परा नार्यः प्रतिपक्षेणापि

(१) B. G. N. T. om. (२) B. G. T. add धारिणीए (इति परिजनं &c. omitting देवी), A. om. from देवी परि &c. upto देवी परिव्राजिकां &c. (३) B. G. T. repeat. (४) N. निरीक्षते. B. G. T. निर्वर्णयति. (५) B. G. T. add देवि. (६) A. om. (७) B. G. N. T. अपि जलं (T. रसं as alternative). (८) B. G. N. T उदधिम् (९) B. G. T. Repeat. (१०) B. G. T. add हि. (११) N. अवरद्धा; Po. A. अहं अवरद्धा; B. G. T. अहं भट्टिणो अवरद्धा (१२) B. G. T. णं सो अत्तणो भट्टा । अणुपदं भट्टिणो अणुरूवं एव्व मए आअरिदं । संपदं पुण्णमणोरहो भट्टा जादो संपसादमेत्तेण &c. Pn. तं भट्टिणो अणुऊलं ण मए &c. Po. A. om. from तं &c. & read संपदं पुण्णमणोरहो भट्टा । अहंवि &c., Pn. add अहंवि before भट्टिणा.

अरिदं । संपदं पुण्णमणोरहेण भट्टिणा पसादमेत्तेण संभावइदव्व त्ति । (क)

देवी—णिउणिए अवस्सं ताए संदेसं अज्जउत्तो अणुजाणिस्सेदि । (ख)

निपु०—अणुगहीदह्मि । (ग)

परिव्रा०—देव अहममुना भवत्संबन्धेन चरितार्थं माधवसेनं सभाजयितुं इच्छामि यदि मे तव प्रसादः ।

देवी—भअवंदि ण जुत्तं अह्मे परिच्चइदुं । (घ)

राजा—भगवति मदीयेषु लेखेषु तत्रभवतस्त्वामुद्दिश्य सभाजनाक्षराणि पातयिष्यामः ।

परिव्रा०—युवयोः स्नेहेन परवानयं जनः ।

(क) जयतु भर्ता । इरावती विज्ञापयति । यदुपचारातिक्रमेण तदा भर्तुरपराद्धं तत्स्वयमेव भर्तुरनुकूलं नाम मयाचरितम् । सांप्रतं पूर्णमनोरथेन भर्त्रा प्रसादमात्रेण संभावयितव्येति ।

(ख) निपुणिके अवश्यं तस्याः संदेशमार्यपुत्रोऽनुज्ञास्यति ।

(ग) अनुगृहीतास्मि ।

(घ) भगवति न युक्तमस्मान्परित्यक्तुम् ।

सहार्थे तृतीया । प्रतिपक्षस्त्रिया सहापि पार्तिं सेवंते । तत्र दृष्टांन्तः समुद्रगा

---

(१) वसन्ते सेविदं अज्ज° &c; T. N. दे सेविदं, P. ताए संदेसं. (२) N. जाणिस्सादि; A. ताए सेविदुं जाणिस्सादि अज्जउत्तो. (३) P. A. जं देवी आणवेदि । (इति निष्क्रान्ता ।). (४) om. देव, N. देव अमुनायुक्तसंब° &c. T. देव अमुष्मत्वत्संबं &c. B. G. देव त्वदुक्ता त्वसं &c, (५) त्वदाज्ञया दृष्ट्वा नयनसाफल्यं कर्तुमिच्छामि; N. सभाजयितुं गच्छामः (६) N. भअवदीए and Po. A. add to this अवसिदकज्जाए. (७) B. G. N. T. add एव. (८) B. G. T. सभाजनानि पातयिष्यामि. (९) B. G. N. T. स्नेहात्.

देवी—आणवेदु[1] अज्जउत्तो भूओ वि किं[2] पिअं अणुचिट्ठामि[3]। (क)

राजा—किमतः[4] परम्। तथापि भवत्वेवं तावत्।

त्वं मे प्रसादसुमुखी भव चण्डि[5] नित्य-
मेतावदेव मृगये[6] प्रतिपक्षहेतोः[7]।

(क) आज्ञापयत्वार्यपुत्रो भूयोऽपि किं प्रियमनुतिष्ठामि।

नद्योऽन्यसरिच्छतान्यपि अब्धिं समुद्रं प्रापयन्ति)। जयतु भर्ता। इरावती विज्ञापयति। यदुपचारातिक्रमेण तदा भर्तुरपराद्धं तत्स्वयमेव भर्तुरनुकूलं नाम मयाचरितम्। पूर्णमनोरथेन भर्त्रा प्रसादमात्रेण संभावयियव्येति।। निपुणिके अवश्यं रोषमार्यपुत्रो हास्यति। आज्ञापयतु आर्यपुत्रः किं ते भूयोपि प्रियमनुतिष्ठामि। **त्वं मे प्रसादेत्यादि**। हे देवि त्वं मे मम नित्यं सर्वदा प्रसादसुमुखी प्रसादेन प्रसन्नतया शोभनं मुखं यस्यास्तथोक्ता भव भूयाः। एतावदेवेदमेव हृदये मनसि प्रतिपादनीयमपेक्षणीयम्। इतःपरं भरतवाक्यम्। **आशास्यमित्यादि**। प्रजानां जनानामभ्यधिगमात्संप्राप्तेः। परिग्रहादित्यर्थः। तस्मात्प्रभृत्यारभ्याग्निमित्रेऽस्मिन्नायके गोप्तरि रक्षके सति तासां प्रजानामाशास्यमपेक्ष्यवस्तु (ईतिविगमप्रभृति अतिवृष्ट्यादिराहित्यादि) न संपद्यत इति न न संभवतीति न। संभवत्येवेत्यर्थः। अनेन आशंसनरूपेण शुभशंसनेन प्रशस्तिर्नाम संध्यङ्गमुक्तं भवति। यदुक्तम् 'प्रशस्तिः शुभशंसनम्' इति। सर्वनाटकप्रयोगान्ते भरतेन सर्वकालसाधारणे आशीर्वचने कर्तव्ये सति अत्र प्रजानामाशास्यसिद्धिं प्रति गोप्तु-

---

(१) N. अज्जउत्त किंदे भूओ पि अं उपहरामि. (२) B. G. N. T. add दे. (३) B. G. T. उवअरिस्सं. (४) N. om. किं...तावत्; B. G. T. मम तावदेतावदेव प्रियं. (५) N. देवि (T. देवि as alternative). (६) N. हृदये (७) N. प्रतिपालमयिं.

भरतवाक्यम्[1] ।

आशास्यमीतिविगमप्रभृति प्रजानां[2]

संपत्स्यते[3] न खलु गोप्तरि नाग्निमित्रे ॥ २० ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति श्रीमत्कालिदासकृतं मालविकाग्निमित्रं नामनाटकं समाप्तम् ।

रग्निमित्रस्य कथनं तत्कालराजोपलक्षणमिति मन्तव्यम् । इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये मालविकाग्निमित्रव्याख्याने पञ्चमोऽङ्कः ॥

श्रीमत्काटयवेमस्य कृतिर्विज्ञानशालिनः ।

कुमारगिरिराजीया जीयादाचन्द्रतारकम् ॥

---

(१) P. A. om. (२) N. अम्यधिगमात. (३) N. संपद्यते.

NOTES.

ACT I.

P.I. मालविकाग्निमित्रौ अधिकृतौ यस्मिंस्तत् मालविकाग्निमित्रं नाटकम् । For particulars vide. introduction.

(1) May that lord—who though established in sole (highest) supremacy which yields manifold blessings to supplicants himself wears skin-garment; who, though his body is united with that of his beloved (though united in body with his beloved), stands at the head of ascetics whose minds are averted from worldy objects; in whom there is no self conceit though he supports the whole universe with his eight forms; may he remove your state of darkness in order to enable you to behold the path of good. स्रग्धरा.

As a नान्दी, according to the writers on rhetoric, ought to consist either of eight or twelve पद s (feet) Professor Taranatha does not call this as नान्दी but a mere invocation of the tutelar diety (मंगलाचरण). But the rule about पद s is optional (पदनियमोऽपि वा). Hence his objection is not valid. Besides if we take the verse to be a mere मंगलाचरण, नान्द्यंते would have no meaning The poet here, as in most of his other works addresses his benediction to शिव which leads us to suppose that he must be a devotee of शिव in spite of the traditional belief that he was a worshipper of कालि. Yet his devotion to ब्रह्मा and विष्णु does not appear less; but he has nowhere shown any signs of his being a votary of the goddess कालि from whom his name is supposed to be derived. vide. Introduction of almost all his works. The real opposition in this verse consists in प्रणतबहुफले एकैश्वर्ये स्थितोऽपि & यः स्वयं कृत्तिवासाः ; कां तासंमिश्रदेहोऽपि and अविषय &c.; and अष्टाभि : &c. and यस्य नाभिमानः, though there is verbal opposition in एक and बहु. एकैश्वर्य&c.- विभुतिः (superhuman power) consists of eight faculties viz :—अणिमा लघिमाप्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च तथाकामवसायिता ॥ cf:—

विक्रमोर्वशीय I. 1.'यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयो' &c. The reading प्रणत ...फलो&c. is not preferable as the propriety of अपि as well as of the whole line is lost thereby; cf :' गृहिणीपदे स्थिता' शाकु. IV. 18. But Dr. Bhandarkar seems to have prefered it. कृत्तिवासाः — refers to the skin of a panther or elephant which शिव is supposed to wear. कांतासंमिश्र &c. refers to the one individuality of शिव and his consort, the right portion of the body being male and the left one female ; cf : 'अर्धनारीनटेश्वर, अर्धनारीश' &c. अविषयमनसां &c.–विषय– An object of sense or sensual pleasure. This shows a contrast with कान्तासंमिश्रदेह &c. पुरस्तात्–Foremost. परस्तात्–Far beyond, is another reading which is prefered by Dr. Bhandarkar; cf: एको रागिषु राजते प्रियतमादेहार्धहारी हरः । नीरागेषु जनो विमुक्तललनासंगो न यस्मात्परः : cf:— शाकुंतल I.1. 'श्रुतिविषयगुणा '&c. p 2.' अष्टाभिः'&c The eight forms are the five elements, (earth, water, fire, air, and ether or sky) the sun, the moon, and the sacrificing priest (पृथ्वी, जल, तेज, वायु, गगन, सूर्य, चंद्र, & यजमान). यजमान–Probably a person who employs priests to perform a sacrifice, hence a celebrant, a spiritual client. cf :—शाकुंतल.I. I. also cf :—

> जलं वह्निस्तथा यष्टा सूर्याचंद्रमसौ तथा ।
> आकाशं वायुरवनी मूर्तयोऽष्टौ पिनाकिनः ॥

also cf:— भविष्यपुराण :—

> शिवायक्षितिमूर्तये नमः । भवाय जलमूर्तये नमः ।
> रुद्रायाग्निमूर्तये नमः । उग्राय वायुमूर्तये नमः ।
> भीमायाकाशमूर्तये नमः । पशुपतये यजमानमूर्तये नमः ।
> महादेवाय सोममूर्तये नमः । ईशानाय सूर्यमूर्तये नमः ।

सन्मार्गालोकनाय &c.—In order to enable you to see the path of good, (the path of good is either the path of virtue that we have to lead in this world or the path of absolution or final beatitude). In मार्ग, the commentator काटयवेम also supposes the lurking idea of a kind of dance; vide. Com.; and this is in accordance with the rule that the नांदी should be काव्यार्थसूचका(cf:' रंगप्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः' &c.) as hinting at the dancing performance that forms the chief incident of the play. But this is perhaps far-fetched. Mr Pandit would prefer the reading वः only when मार्ग is understood in this sense and not in the ordinary one. But I cannot see any ob-

jection to prefer the reading generally. तामसीं(तमस इति तामसीं)–Belonging to the तमस् property—one of the three –सत्व quality of goodness , रजस् quality of passions and तमस quality of darkness.—properties of the world, supposed to have resulted by the admixture of ब्रह्म and माया with a greater part of the latter and consequently causing illusion. ब्रह्मा, विष्णु and शिव– The tripod of the Hindus, represents these qualities respectively. This verse illustrates the figure विरोधाभास.

नांदी(नन्द्)— Benediction or a form of prologue:-- (नंदंति देवता यत्र):Def;—

आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यमुखोदितः (काव्यार्थसूचकः) ।
नांदीति कथ्यते प्राज्ञैः पदादिनियमोऽपि वा ॥
अर्थतः शब्दतो वापि मनाक्कार्यार्थसूचनं ।
मांगल्यशंखचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी ॥
यत्राष्टाभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा ।
द्वात्रिंशत्या पदैर्वापि सा नांदीति प्रकीर्तिता ॥

From this it will be noticed that Taranath's objection has no real foundation.

नान्द्यंते–नान्दीं पठित्वा सूत्रधारः सूत्रं धारयते यस्तु सूत्रधारः स उच्यते(प्रधाननटः or स्थापकः)–The director of the stage business,the stage manager.He ought to be a Brahmin. नेपथ्यं (ने– The eye & पथ्य –Agreeable)–What is agreeable to the sight, hence(1) tiring room, or (2) dress or embellishment; cf: 'उदारनेपथ्यभृता राज्ञा.' Here it means the former. मारिष (मृष्– to bear patiently)–A respectful term by which the सूत्रधार addresses his assistant (पारिपार्श्वक),who in his turn addresses सूत्रधार as भाव (सूत्री नटेन भावेति तेनासौ मारिषेति च). पारिपार्श्वकः (पारिपार्श्वे or पारिपार्श्वे नेन इति सूत्रधाराभिकविदूनो नटः)— An assistant to the manager of the play. P. 3. परिषदा परिषद् originally meant the place about the stage. परिषीदन्ति अस्यामिति. The place where men sit, hence audience. From the tone of the सूत्रधार towards the audience, the omission of विद्वत् before परिषदा in many Mss. appears a mistake of the copiest. कालिदासेन ग्रथित वस्तु यस्य । वस्तु–(अभिधेय)subject matter, plot; cf:—दशरूप where the author talks of the differences between the several kinds of dramatic compositions

due to differences in वस्तु. cf:— वेणीसंहार 1. 'उदारकथावस्तुगौरवान्'

नाटकं—This is one of the ten kinds of दृश्य or अभिनेय काव्य viz:

नाटकं च प्रकरणं भाण : प्रहसन डिमः ।
व्यायोगसमवाकारौ वीथ्यंकेहामृगा दश ॥

Def :—नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पंचसंधिसमन्वितं ।
विलासर्ध्यादिगुणवत् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥

In a नाटक some one sentiment must be predominant and the others subordinate. Here the predominant sentiment is शृंगार (love). For fuller particulars about it vide: Critical notes on नाटक in the introduction. cf :— वीरशृंगारयोरेकः प्रधानं यत्र वर्ण्यते । प्रख्यातनायकोपेत नाटकं तदुदाहृतम्. ॥

वसंतोत्सव —The vernal festival to welcome the advent of spring which annually comes on the first day of the dark half of फाल्गुन and seems to have been formerly enjoyed by the public in general especially by women in a most decent form. The same appears to have been abused in these days by vulgar classes in the form of Holi obscenities. The observances enjoined for this festival were :—(1) To touch a Mahâr and then to bathe to secure freedom from all sins, sorrows and diseases ; (2) To worship a holi-spot to secure the destruction of all pain ; and (3) to eat the mango blossom mixed with sandal wood to secure the highest happiness ; by reciting the following मंत्रs—वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शंकरेण च । अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ॥ चूतमग्र्यं वसन्तस्य माकंदकुसुमं तव । सचंदनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये । निर्णयसिंधु । Also compare the opening of the first act of रत्नावली. Of course this corresponds to the modern Holifestival.

Bollensen inserts नव before वसंतोत्सवे. प्रयोक्तव्यं—should be acted (represented.) संगीतकं (सं+गीतकं) —The exhibition of singing, dancing and Music. I have taken the reading भाव for मा तावत् from a reliable Ms. The reading मा तावत् (Let it not be acted ; not so) appears objectionable in as much as the पारिपार्श्वक being subordinate to सूत्रधार cannot contradict him in such flat words especially when he is told by the सूत्रधार that it is the special request of the audience to whom it was the duty of both to please. प्रथितं यशो येषां तेषां—Of established renown, honoured. भास, सौमिल्ल & कविपुत्र—are the names of ancient poets but nothing is known of the dates when they flourished and also of their compositions. Taranath and

the German edition read धावक in place of भास which enables us to fix the date of कालिदास, if this धावक be the author of नागानंद, रत्नावली and other works which he allowed to pass off in the name of his patron श्रीहर्ष who flourished in the 7th century? But Taranath is not sure of this धावक being the same as the author of नागानंद &c.

मिश्र–Worthy. प्रबंध (प्र + बंध्)—Composition, work. अतिक्रम्य—Passing over, or disregarding. वर्तमानकवि :—A poet of the present day. Modern poet. बहुमान :—Regard. The reading कृतौ किं कृतो बहुमान: (परिषदा)—Why does the audience show greater regard for the composition &c.

विवेको विश्रान्तो यस्मात् तत् तथा (निष्ठांतस्य परनिपात :)–An irregular बहुव्रीहि. वा आहिताग्न्यादिषु शब्देषु । In words like आहित अग्नि &c. the members of the compound may be put first or last, as मद्यपीत: or पीतमद्य : । अभिहितम्– &c. You have spoken thoughtlessly; your remark is wanting in critical acumen.

(2) Everything (composition) is not good simply because it is old. Nor is a composition unworthy of praise (or fit to be condemned) because it is new. The wise (critics), having made a due examination adopt the one or the other. The block-head has his judgment guided by the conviction of others. इंद्रवज्रा.

पुरा नवमिति पुराणं– Which was new formerly, hence old इति– Because. अवद्यम्— Not fit to be spoken of, hence fit to be condemned. वद् meant originally to praise. P. 4. परप्रत्ययनेन नेया बुद्धिर्यस्य. परि+ईक्ष्– To see round carefully, hence to examine. आर्यमिश्रा:—The honourable ones, (Honourable spectators). आर्यमिश्रा :&c (पूजार्थे मिश्रम्)– The honourable spectators are the authority (best judges). This does not refer to सूत्रधार. तेनहि- So then, when you show reliance in their judgment.

(3) I long to execute (perform) the order of the audience (spectators), already received with bowed head, as this servant of the queen धारिणी, very prompt in attendance, (longs to perform her order). आर्या—

अयं– Pointing to the character that is just entering the stage. सेवायां कुशल:.

This mode of introducing a character on the stage is known as प्रयोगातिशय– One of the five kinds of प्रस्तावना in which a part or performance is superceded by another in such a manner that

a character is suddenly brought on the stage. i.e. where the सूत्रधार goes out hinting the entrance of a character and thus performs a part superceding that which he has apparently intended for his own, viz. dancing.

Def:— यदि प्रयोगे एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥ (S.D. 302)

Or. एषोऽयमित्युपक्षेपात् सूत्रधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्रैष प्रयोगातिशयो मतः ॥

cf: शाकुंतल–1.5. प्रस्तावना (प्र+स्तु)— A dramatic prelude, an introductory dialogue (usually spoken by the manager and one of the actors ; Def:—

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा ।
सूत्रधारेण सहिता संलापं यत्र कुर्वते ॥
चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः ।
आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥

आमुख is another name for प्रस्तावना. S.D. 300 It is of five kinds:—

उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ॥
प्रवर्तकावगलिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥ [S.D. 301]

This is of the third kind. vide. supra. cf:–शाकुंतल.1.5.'तवास्मिगीतरागेण' &c, which काटयवेम cites as an instance of प्रयोगातिशय, though साहित्य-दर्पणकार regards it as an instance of अवगलित.

P.5 चेटी[चिट्–To serve]— A female servant. अचिरप्रवृत्तोपदेशं— In which instruction has been lately commenced (to her) i. e. Which she is being taught recently. Taranath's reading here is not good. चलितं— A kind of dance, vide. commentary. नाट्य (नटस्य इदं कर्म ष्यञ्)–(1) Dancing (the sense applicable here); (2) the science or art of dancing or acting i. e. scenic art (applicable in नाट्यं भिन्नरुचेः &c. Infra). नाट्यं अंतरेण––अन्तरेण–With regard to or concerning, hence in the dance. अतरा, अन्तरेण &c. govern accusative. Panini. 545.

Observe the common practice of teaching the musical art even to high-class women in those days. The commentator in the Bombay edition of Mr. Pandit is, I think, wrong in saying उपदेशार्थे because it does not give a good and easy sense. उद्देशार्थे (In the sense of 'province, branch') is I suppose the correct explanation. Mark' नृत्तविशेषः. In the commentary परावृत्त—Turned back, returned

is a past participle and what is required here is a noun ; so the reading appears to be wrong. The reading पुरावृत्तं (an old and legendary story) is correct and yields good sense. परिक्रामति—Walks about (on the stage). संगीतार्थं शाला.

आभरणं हस्ते यस्या सा. हला—A term of address to low persons. cf :—हण्डे हंजे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति.—' Halloo '. कुत:&c.— Why are you so pre-occupied. धीरता meaning ' gravity, seriousness proceeding from the absorption of the mind towards something. अतिक्रामन्ती —Passing. इतो &c.—Do not cast a glance in my direction. अहो— A particle showing surprise. (Oh, why, bless my soul). शिल्पिन्—An artisan, used here for a goldsmith. सर्पमुद्रासनाथं—Almost all manuscripts read णाअ ° (नाग)for सप्प (सर्प)– With a seal on which a snake is engraved. This ring plays an important part in the fourth act, when विदूषक pretends to have a snake bite. स्निग्धं—closely. निध्यायन्ती—looking at,contemplating; cf:'चिर निदध्यौ दुहत: स गोदुह: ' and निदध्युरध्युर्युगपत्प्रजा इव.P.6. स्थाने &c.—justly your gaze is rivetted on a proper object. उद्भिन्नकिरण-केसरेण (उभिन्ना किरणा एव केसरा यस्मात्)—From which filaments (a stream) of rays breaks forth कुसुमित इव—As if in blossom. (कुसुममस्य संजात इति । तदस्य संजातमिति तारकादिभ्य इतच्. It is an उत्प्रेक्षा.) अग्रहस्त (हस्तस्य अग्रं-तत्पुरुष)— The fore part of the hand, i. e. The fingers. उपदेशग्रहणे &c.—In receiving instructions i. e.What sort of pupil she has shown herself. P.7.ईदृशेन व्यापारेण—By such employment,i. e. engaging मालविका in dancing &c. under गणदास and thus keeping her off the King's sight. असंनिहितापि—Though kept out of the way (of the King). दृष्टा किल &c.—She was seen, they say. (किल इति एतिह्ये – ' They say 'in English.). कौमु. means that though the queen had done her best to keep मालविकाout of the sight of the king yet she was seen by him.आम्—An interjection of assent— 'Oh yes' cf:—विक्र० III. 'आम् तस्मिन्नुर्वश्या वचनं स्खलित मासीत्.' शाकुं. III. 'आम् ज्ञात.' पार्श्वे गता पार्श्वगता–By the side. पर्शूनां समूह:–पार्श्व:—A collection of ribs.चित्रशाला—The painters studio. प्रत्यग्रवर्णरागां चित्रलेखां—The picture on which the hues of the colouring were (still) vivid (fresh). उपचार : (उपचरन्ति यस्मिन्निति)—Salutation, customary obeisance. cf. शाकुं. III. 'नोपचारमर्हति' &c. I 'उपचारं तावत्प्रतिपद्यस्व.' Also रघु.III.2.'उपचारांजलिखिन्नहस्तया.'परिजनमभ्यगतां–

Drawn in the midst of queen's attendants. P. 8. अपूर्वा—Mr. Pandit. and Pr. Tawney render this by ' New-one, one not seen before (न पूर्वं दृष्टा). But it may mean-- The like of which did not exist before, extraordinary, wonderful'. I do not see any necessity of taking it in the sense of Mr. Pandit. कालिदास has used अपूर्व in several places; cf:— शाकुं. I. ' अभिज्ञानशाकुंतलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगेऽधिक्रियताम्. ' Also infra. III.'अपूर्वोऽयमुपचारः '. These will bear out our meaning clearly. The other reading अपूर्वरूपा gives the same sense but it is too open for the king to say so and it expresses his passion for her very flatly. आकृतिविशेषेषु &c.— Good forms attract attention; admiration naturally follows lovely forms.

(पदं कृ—to take place naturally. आकृति विशेषाः) विशेषाश्च ता आकृतयः (or आकृतौ विशेषः or विशिष्टा आकृतयः--Extraordinary (special) forms. cf:—अतिथिविशेष. अवधीरितवचनः--अवधीरितं वचनं यस्य सः—Finding that no attention was paid to his question. अनुबंध् (9. P.)-To press, importune, urge. cf :—कादंबरी 69—' पुनःपुनश्चानुबध्यमाना. Also. 133,207,233. निर्बंध् (9. P.)-To press &c., is less common in Sanskrit literature. The form निर्बन्धितुं (found in many editions) is not correct as the root बंध् belongs to the list of अनिट् roots. वसुलक्ष्मी was the younger sister of धारिणी. आवुत्त (भागिनीपतिः) —The sister's husband). cf: S. 6 सदृशं खलु &c —It is quite in keeping with child-nature. That is child nature all over. सदृशं may be used with the genitive or instrumental. सविशेषम्-With special care or precaution. भर्तुर्दर्शनपथात्—out of the range of the King's eye ; ablative is used here because it was the source of fear(भित्रार्थानां भयहेतुः). P. 9. अनुतिष्ठ आत्मनो &c.—Look or attend to your own duty ; attend to your business. cf :—शाकुं. I. 'स्वनियोगं अशून्यं कुरु' occurring in many places in dramas. अनुतिष्ठस्व occurs in some editions. The root though belonging to उभयपद generally appears in परस्मैपद. दर्शयामि—Present used for the immediate future. कुलविद्या. (कुलागता विद्या)—Hereditary learning (lore) बहुमता—(Is) highly prized, prized much. न पुनरस्माकं—In my case however, yet again. cf. विक्र. IV- 'तथापि न पुनरस्ति विश्वासः'. मिथ्या गौरवम्—False (groundless) importance ; vain respect.

(4) Sages regard (mention) this a lovely (favourite) eye-sacrifice to gods. This is exhibited (divided) in two different ways by शिव in his body which is blended with that of उमा (or the unity of which is brought about by उमा. Here (in it) is seen the

(whole) conduct of the world which arises from the three (prime) qualities and marked out by various sentiments. Scenic art is the only (chief) amusement of men of diversely varied tastes. शार्दूलविक्रीडित.

By मुनयः we are to understand भरत and others, the professors of scenic art. आ + म्ना—Lit. to dictate, to lay down in sacred texts, hence, to regard. cf :—कुमार. II. 13 'त्वामामनंति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीं.' also V. 18.; भट्टी.-XVIII. 5. महावीर.IV. 30 चाक्षुषं —चक्षुषानुभाव्यं—Fit to be enjoyed by the eye. कांतं क्रतुं चाक्षुषं—Which pleases gods as much as a sacrifice does, the only difference being the absence of animal slaughter. From the attributes कांतं and चाक्षुषं Mr. Pandit infers that the passage refers to a period when animal sacrifice had come to be regarded with disfavour as being horrid and disagreeable to the eye—a time, that is to say, when the Buddhistic ideas of the Vedic sacrifice predominated. The reading शांतं (quiet, without any slaughter) also goes to prove the same. P.10 उमाकृतव्यतिकरे—This refers to the duality in unity of शिव and his wife, the left side of शिव being the same as पार्वती, i. e. his left side is female while the right one is male. This implies his extreme love for his beloved, cf.'कान्तासंमिश्रदेहः' in the benediction. वि + अति + कृ – To unite. शिवा's fondness for dancing and music is well known. He is represented as dancing and singing with his consort thus united with him. स्वांगे &c.—The style of dancing invented by पार्वती (confined, according to Monier Williams, to attitude and gesticulation, with a shuffling motion of the feet, seldom lifted from the ground) is called लास्य. It is opposed to तांडव the more boisterous style of dance of शिव and his followers.

cf. :—दशरूप' १० ' मधुरोद्धतभेदेन तद्द्वयं द्विविधं पुनः ।
लास्यतांडवरूपेण नाटकाद्युपकारकम् ॥'

त्रैगुण्योद्भवं(त्रयाणां गुणानां समाहारः त्रिगुणमेव त्रैगुण्यम्.)— Arising from the three principal qualities (सत्व, रजस्, and तमस्) of nature. नाट्यं– अवस्थाभिनयः. रसः – Taste, sentiment. As an object of poetry, 8 रसs are generally enumerated. (१) शृंगार—Love, (२) वीर—Heroism, (३) करुण—Tenderness, (४) रौद्र—Wrath, (५) हास्य—Mirth, (६) भयानक—Terror, (७) अद्भुत—Surprise, and बीभत्स–

Disgust. शान्त-tranquility or वात्सल्य—Paternal tenderness is sometimes considered as the nineth. बहुधा - To be construed with भिन्नरुचै:.

P.11.भद्रे - Good lady. आर्ये देवी पृच्छति is another reading, which is also good. क्लिश् (4 generally A, rarely P.)—To be tormented or troubled and (9 P.)—To torment or to trouble. Both the senses are applicable here. The former is intransitive and the latter is transitive. The former would be better. विज्ञाप्यतां—Let her be informed. विभाव्यताम् is another reading. The former is preferable ; because विभावय् means ' to bring one into a certain condition of knowledge ' and then ' inform. ' But its natural meaning is ' to put a thing before one's mind'. किं बहुना—Where is the need of saying much; to put the matter concisely.

(5) In the sphere of dramatic representation (by way of acting), whatever sentimental acting (movement expressive of sentiment) is taught to her by me, that, the child, as it were, teaches to me in return by improving upon it. आर्या.

The force of अपि after बाला is implied. प्रयोगविषये (प्रयोगार्थे) भाविकं (भावाय हितं)— Whatever is calculated to bring out a feeling is called भाविक. प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः। तद्भाविकं। काव्यप्र० P. 10.

P.12. अतिक्रामन्तीं &c— I see her cutting out (अतिक्रामंतीं) इरावतीं; i.e. I think she will surpass इरावती. इरावती was the second (uncrowned) queen of the king. Pr. Taranath explains इरावती by अप्सरो विशेष:। This is उत्प्रेक्षा. कृतार्था (कृतिनी)—जनांतिकम् (Indiclinable)—Aside (to another). Def:—

उक्तस्याश्रवणं कार्यात्पार्श्वस्थै: स्यात् जनांतिकम्। (भरत)

or. त्रिपताककरेणान्यानपवार्यांतराकथां।

अन्योन्यामंत्रणं यस्स्याज्जनान्ते तज्जनांतिकम् ॥ S.D.425.

Mr. Pandit's explanation of जनांतिकम् does not appear quite natural. It is but natural that बकुलावलिका should exult in the success of her friend but would not like to display that feeling of hers before गणदास. अपवारितं—अपवारितकेनापवार्य— Apart, aside, to another (opp. of प्रकाशं). It is more confidential than जनान्तिकम्. It is speaking in

such a way that only the person addressed may hear it.

Def:— निगूढभावसंयुक्तमपवारितकं भवेत् । (भरत)

तद्भवेदपवारितं । रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।

त्रिपताककरेणान्यमपवार्यान्तरा कथां ॥ S.D.6

प्रकाशं— Aloud, audibly. कृतोऽर्थो यस्याः यया or सा कृतार्था– Successful' lucky. यस्यां— Either locative or instrumental. गुरुस्वजनः (कर्मधारय). सा विधा यासां तासां—Persons of her kind or description, like her. असुलभत्वं—Rarity. श्रेयाः better. पात्रं— Worthy object or person' तत्पात्रं— Refers to मालविका. वर्णावरः (वर्णेनावरः)– Of inferior caste. वर्णs are four in number. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य & शूद्र. Of these a person of higher order could marry a girl of his own caste as well as a girl of any of the inferior castes. Thus a Brahmin could marry a girl of a Brahmin and even a girl of the क्षात्रिय, वैश्य or शूद्र caste; a क्षत्रिय, one of क्षत्रिय caste and even one of वैश्य or शूद्र caste; and so forth. मनुस्मृति. III. 12. 13. So वीरसेन appears to be born from धारिणी's father of a वैश्य or शूद्र mother. अन्तपालदुर्ग (अन्त–frontier, पाल–Guard, दुर्ग–fort)—A fort in charge of a frontier guard. A fort on the frontier of one's territory. मंदाकिनी (मंदमकति अक् णिनि)–Usually represents the Ganges or a feeder of it before it reaches the plains. cf:—रघु. XIII-48 & मेघ–67. According to वायुपुराण, it is an independent river flowing from Riksha mountain. cf: विष्णुपुराण P. 184. But here it is neither the former nor the latter. मंदाकिनी of the present passage is a river rising from the विन्ध्या range and it was a river of the Deccan. It is also probable that according to the usual practice of the Hindus all over India of designating any sacred river by the most sacred name (as we do कृष्णा by गंगा at present), it might be used here for नर्मदा as Dr. Bhandarker seems to think. शिल्पाधिकारः (शिल्पस्य–शिल्पविषयकोऽधिकारः) Fitness for the occupation of arts. Finding the girl fit to learn &c. दारिका (दृ+ण्वुल्)–A girl. उपायन (उप्+इ+इण् गतौ)– A present.

P.13. आकृतिविनयप्रत्ययात् (आकृतिश्च विनयश्च तयोः प्रत्ययात्. आकृतिः A good form, विनय–Polite conduct, good manners)—. Judging from her good form and polite conduct, I consider her to be not of an inferior stuff. cf:—शाकुं॰'आकृतिमनुगृह्णन्ति गुणाः' also 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा

वसन्ति.'न (ऊन— Inferior. वस्तु—stuff, material of which a thing is made. quality, descent &c.) न ऊनं वस्तु यस्या स्तादृशीं. मयापि &c.— I am sure (destined) to be successful. Notice the construction.

(6) The art (skill) of a teacher imparted to an excellent recipient attains greater excellence, as the water of a cloud, (dropped) into a sea-shell acquires the nature of a pearl. आर्या.

आदधातीति आधात्. cf: ' वितरतिगुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे ' &c. उत्तररामचरित्र. जलमिव &c.—Refers to the notion, that drops of rain, fallen into the sea-shell under the auspices of the asterism Arcturus (स्वाति), produce pearls. cf:—भर्तृहरि–'स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं सन्मौक्तिकं जायते.' पंचांगाभिनयं–Acting exhibited by (consisting of) five parts. अभिनय –Acting is the imitation of condition which is of four kinds, (1) Gestural, conveyed by bodily actions; (2) Vocal, conveyed by words; (3) extraneous, conveyed by dress, ornament &c. (4) Internal, conveyed by the manifestation of internal feelings; such as perspiration, thrilling &c. For Definition &c. vide. Commentary· अभिनय -Acting in which the mind, the eye, the eyebrow, feet, and hands are equally employed (Taranath). It is also explained as a movement consisting of five parts, two of which are dancing and singing. विश्रम्यताम्–Take rest. Passive imperative. दीर्घिका &c (दीर्घिकाया अवलोकनं यस्मात्तादृशं गवाक्षं गता)– Gone to the window that overlooks (commands the view of) an artificial lake. गवाक्ष (गो+अक्षि इव or गवानां किरणानां अक्षिव)–A window, probably originally circular in size like the eye of a cow. प्रवातं प्रकृष्टो वातस्तम् or प्रकृष्टो वातो यत्र तम्. The first mode is appropriate here. अग्रवातं or पुरोवातं are also good. अग्रवातं— Front wind, fresh and free air. cf:- 'प्रवातशयनस्था देवी' माल. IV 4; where however the other sense. ' an airy place ' is more appropriate. आसेवमाना तिष्ठति—Is enjoying. दीर्घिका....तिष्ठति– cf: Canonbury House ; ' She sat down at the open casement to inhale the freshness of the breeze &c. ' & ' The Canonbury House overlooked the piece of water' . से (अस्याः) may either be taken as an objective genitive qualifying निवेदनेन or a possessive qualifying उच्छ्वासं. आर्य &c.—By informing her of your honour's satisfaction. वर्धयामि–वृध् I. A. (but P. also in the second future Aorist and Conditional, and also in Desiderative.), वर्धे(The primi-

tive from) will also do. यावत्पुरानिपातयोः लट् (पा.)—The present is used in the sense of immediate future with पुरा & यावत्. यावत् भुंक्ते, पुरा भुंक्ते. These two indiclinables show certainty. P. 14. लब्धक्षणः-(लब्ध, क्षणो निर्व्यापारस्थितिः येन)-That has got leisure. cf:-शाकुंतल- ' लब्धक्षणोऽस्मि ' (विदू०). cf:—This with Marathi ' सण '. For fuller particulars about this word vide. Infra. note on गृहीतक्षणः- act II. निष्क्रांतः-Exit (pl. exeunt.)

विष्कंभकः (विष्कंभ :)—An interlude at the beginning of an act of a drama and performed by one or more characters, middling (मध्यम) or inferior (नीच) who connect the story and the subdivisions of the plot by briefly explaining to the audience what has occurred in the intervals of the acts or what is likely to happen later on. S. D. Defines it thus :—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शक : ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कंभ आदावंकस्य दर्शितः ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजित : ।
शुद्ध स्यात् स तु संकीर्णो (मिश्र) नीचमध्यमकल्पित : ॥

भरत as quoted by जगद्धर in his commentary to मालतीमाधव defines it thus :—

कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः संबंधेनोभयोरपि ।
विष्कंभकः स विज्ञेयो यस्तु काव्यार्थसूचक : ॥
विष्कंभस्तु द्विधा सोऽयं शुद्ध : संकीर्ण एव च ।
शुद्धो मध्यमपात्रेण संकीर्णो मध्यमाधमैः ॥

प्रवेशक :—The introducer. An interlude acted by inferior characters (such as servants, buffoons &c.) for the purpose of acquainting the audience with events not presented on the stage, but the knowledge of which is essential for the proper understanding of what follows; like the विष्कंभक it connects the story of the drama between two acts. This is a मिश्रविष्कंभक.

The difference between विष्कंभक & प्रवेशक :—

(1) विष्कंभक may come at the beginning i. e. before the first act or between any two acts, but प्रवेशक never occurs at the beginning of the first act or at the end of the last act. (अंकद्वयांतार्विज्ञेय :). (2) विष्कंभक is acted by characters either middling or middling and inferior together, but never by the inferior characters alone.

while प्रवेशक is acted by inferior characters alone; and thus there is no distinction as शुद्ध and मिश्र in प्रवेशक. S. D. defines it thus :—

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजित : ।
अंकद्वयांतर्विज्ञेय: शेषं विष्कंभके यथा ॥

Com. अनुदात्तोक्त्या नीचोक्त्या नीचेनैव नीचाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजित : । एव कारेण संकीर्णप्रवेशकव्युदास : ।

जगद्धर in his com. to मालती. defines it thus :—

यत्तु प्रयोगबाहुल्यादंके ऽर्थो न समाप्यते ।
बहुवृत्तान्तोऽल्पकथै : स विधेय : प्रवेशकै : ॥
अंकानामंतरालेषु संक्षिप्तार्थप्रयोजनै : ।
भृत्यवर्गे कथाबद्धो विज्ञेयोऽयं प्रवेशक : ॥

एकांतस्थ: (एकांतस्थित :) परिजनो यस्य-With his retinue standing at a distance (standing apart). लेखो हस्ते यस्य स: (व्यधिकरण बहु०). अन्वास्यमान:-Governs the accusative; cf:रघु I. 56. ' अन्वासितमरुन्धत्या' &c. अनुवाच् (causal)—To read to oneself (before reading aloud) cf: विक्र० ' अनुवाचय तावत्'. वाहतव—The name of the minister प्रतिपद् (4. A.)—To behave or act towards. किं प्रतिपद्यते—What does he propose to do what does he say in reply. cf:— मुद्रा. II. 18. ' निर्वाह : प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतं '. also शाकुंतल. IV ' न जाने किं तात: प्रतिपत्स्यते (say in reply) इति. ' प्रपद्यते— What steps is he going to take ? विदर्भ— The modern Behar in माळवा was the capital of अग्निमित्र. It was situated on the bank of the वेत्रवती modern बेत्वा. आत्मविनाशं (प्रतिपद्यते) — (He says in reply) His own destruction. i. e. his reply will involve his own destruction. निदिश्यते इति निदेश: —Lit. instruction, specification. Here, simply contents or communication. The same as संदेश. Taranath explains it by ' पण, अभिसंधि: '.

P. 15. इदं—Stands for the following contents of the letter. From 'पितृव्यपुत्रो..मोचयितव्य इति' is the (अनुवाद) recapitulaion of अग्निमित्र's letter to the king of विदर्भ, addressed before, and the following up to बंधनात्सद्य: is his reply to it. पितृव्यमातुलमातामहपितामहा एते निपाता: । निपात is a word formed by itself without any etymology. पितुर्भ्रातरि व्यत् । व्य is added to पितृ to show the brother. of the father प्रतिश्रुत:संबंधोयेन स:—Who had promised (to enter into) a matrimonial alliance (with अग्निमित्र). अंतरा On the way. अन्तपालेन— Frontier guard. अवस्कन्द्य— Attacked. गृहीत:– Taken prisoner. मदपेक्षया-- Out of regard form (अग्निमित्र). न यो न-

विदितं—It is not unknown to you : i. e. you possitively know this Such construction is common with the author; cf. Infra. ' न च न परिचितो न चाप्यगम्यः ' &c. 1. 11. The reading of Mr. Pandit & that of the commentator is तत्र वो विदितं where the negative is understood by the commentator as काकुः (A negative used in such a manner that it implies the contrary i. e. affirmative, as in the question appeal.). वः Plural is used showing respect. तुल्याभिजनेषु (तुल्योऽभिजनो येषां तेषु. तुल्यवंशेषु)—Persons sprung from equally noble family as माधवसेन & myself.

न वो &c—You only too well know the conduct of kings towards persons spring from the equally noble family. वैदर्भ means that अग्निमित्र should not be partial to माधवसेन. Taranath reads तत्र वो न विदितं यत्तुल्याभिजनेषु भूमिधरेषु राज्ञां वृत्तिः & explains thus:—माधवसेनः अस्माकमेकान्वजः तत्र ज्ञातिभिः सह वैरं विशेषतो नृपाणां भवत्येव—Co-sharers sprung from the same family would naturally be on inimical terms with one another, especially this would be applicable in the case of kings. So you need not interfere in our matter. Mr. Pandit's reading in the new edition would mean ' Do you not know that the conduct of kings towards persons of the same family is like that of the earth(impartial)'. सर्वसहा वसुमती &c. There is no name for the earth showing impartiality. It is सर्वसहा— Tolerating everything. But I would prefer the first. मध्यस्थ.-Neutral सोदर्या (सोदरा)—समानमुदरं यस्याः सा.cf. रघु XV.26 com. 'समानोदरे शयिता सोदर्या.' ग्रहणविप्लवः-The confusion of capture. विनष्टा—Disappeard. अथावश्यं &c. —Now if your Majesty wishes that माधवसेनshould be caused to be set at liberty without fail. मोचयितव्यः is causal from मुच् having for its causal agent पूज्येन (अग्निमित्रेण), & मया वैदर्भेण for its primitive agent. अभिसंधिः— Terms, conditions.

P. 16. (7) If your Majesty will set my brother-in-law, the minister of the मौर्य kings (मौर्यसचिव) free that has been imprisoned by you, then I too shall immediately release माधवसेन from confinement.

आर्या.

The commentator supposes मौर्यसचिव to be the proper name of the brother-in-law. सचिव— One who is always with the king, from सचि friendship & चा to go. Mr. Pandit observes that if the

supposition were not correct and he was the Minister of the मौर्य king of पाटलीपुत्र, it might be probable that he was imprisoned by अग्निमित्र to prevent him from exciting the people to rebel against his (अग्निमित्र 's) father —पुष्पमित्र— that had murdered the last of the मौर्यs–बृहद्रथ, and usurped his throne in his son's favour; and that the imprisonment of माधवसेन, the intended brother-in-law of अग्निमित्र by his cousin, the king of the वि-दर्भs was only a retaliation for his brother-in-law's imprisonment by अग्निमित्र.

संयत (संयम्)–Fettered; cf. वेणी. 1. मोक्ता–According to commentator (कर्मणि लुट्)—Passive first future. माधवसेन: मया मोक्ता i. e. मोक्ष्यते. माधवसेन will at once be set at liberty by me. The full reading being मोक्ता माधवसेनस्ततो मया बंधनात्सद्य: ; मुच् (6. U.)— To liberate to deliver from captivity. The Form मोक्ता can either be,(1) first future or,(2) A noun in तृ denoting agent,(I also on my part,am a deliverer of माधवसेन).For the use of the accusative instead of the genitive(माधवसेनस्य अहं मोक्ता &c. cf: पाणिनि 627. (न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्) In the case of these words the accusative and not the genitive is used (तच्छीले नतु षष्ठी किंतु द्वितीया.) कार्यविनिमयेन&c—Does the foollish fellow bargain with me about the exchange of services. विनिमय (वि+नि+मे 1. A)—Exchange, barter. व्यवहृ—To deal. Words meaning to deal with, behave, take the locative of the object, cf: शाकुं॰ 'तस्यां त्वं साधुनाचर:.' अनात्मज्ञ: (न आत्मानं जानाति स:)—That does not know himself. cf:—शाकुं॰ VI. ' मा तावदनात्मज्ञे देवेन प्रतिषिद्धेऽपि' &c. प्रकृत्यमित्र: —com. प्रकृत्यमित्रत्वं विषयानंतरत्वात्—He is a natural enemy because his territory is close to mine. cf:—अमरकोश. विषयानंतरो राजा शत्रु:—A king who is an immediate neighbour is an enemy. (अनंतर not distant from. Hence अनंतरत्व—Neighbourhood, proximity विषय —Domain, territory. प्रकृत्यमित्र: (प्रकृत्या अमित्र:); cf. 'प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधव:;'also'तस्यमित्राण्यमित्रास्ते.' अमित्रis always used as masculine. प्रतिकूलचारी—One that sets himself in opposition to me. यातव्यानां (यातुं योग्यानां) पक्षे स्थितस्य (वैदर्भस्य)—Who belongs to the party that make themselves liable to be attacked; i. e. who has now assumed an attitude of hostility. पूर्वसंकल्पितं may be taken as an adverb modifying उन्मूलनाय or an adjective qualifying [illegible] The

first interpretation will be supported by connecting it with इदमेव निमित्तमादाय (Vide King's speech below). उन्मूलनाय— To root out, to be taken with स्थितस्य. वीरसेन: प्रमुखो यस्य तत्. दंडयत अनेनेति दंडा: सैन्यानि तेषा चक्रं समुदायम्–The division of the army.

दंडो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययो: ।
व्यूहभेदे प्रकांडेऽश्वे कोणमंथानयोरपि ॥
अभिमाने ग्रहे दंडश्चंडांशौ पारिपार्श्वके । इति विश्व: ।
चक्र: कोके पुमान्क्लीबं व्रजे सैन्यरथांगयो: ॥
राष्ट्रे दंभान्तरे कुंभकारोपकरणास्त्रयो: ।
जलावर्तेऽपि । इति मेदिनी ॥

or we might take दंडा एव चक्रम्. अथवा—Or, but. शास्त्रेण (नीतिशास्त्रेणार्थशास्त्रेण च)दृष्टम्—शास्त्रेण दृष्टं यथा तथा वा (obj. to आह or adv. modifying आह)—What is in accordance with (political) science. What you have said is just in keeping with political science.

P. 17.(8)Because of his not having taken a root in (the hearts of) his subjects, an enemy, that has taken possession of a kingdom lately, is easy to root out, like a tree loose on account of its only being newly planted. आर्या.

अचिरं अधिष्ठितं राज्यं येन. प्रकृति: (pl.)—[1] King's ministers, ministry, the body of ministers. [2] The subject of a King. cf. रघु VIII. 10' अथ वीक्ष्य रघु: प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवित्तया &c.' and मल्लिनाथ on the same. प्रतिष्ठितं- रूढमूलं &c. अरूढानि मूलानि यस्य स: तस्य भाव: अरूढमूलत्वं. तन्त्रकारवचनं- तन्त्र means any ग्रन्थ. Here नीतिशास्त्र is that which lays down rules, political science or precepts. वचन— Precept, rule, dictum. तेन &c—Then the rule or (dictum) of the writer on politics will be true (भविष्यति). Some take ' may be true ' (भवतु). निमित्त–Pretext, apparent cause. समुद्योज्यताम्–Prepared, put into readiness . तथा–It shall be done. In dramatic language तथा would be too curt for any character. It should be understood to stand for यदाज्ञापयति देव:. अमात्य :(अमा–Together and त्य – Pertaining to) अमा–सहवास्य, originally a constant attendant upon the king, then it came to mean only a minister. यथाव्यापारं (स्वस्य व्यापारमनुसृत्य).–According to their respective duties(occupations). विदूषक:- The humorous companion and confidential friend of the hero, who excites mirth by his quaint dress, speeches, gestures &c. Though

apparently a fool he does not altogether want sense.

Def:— कुसुमवसंताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः ।
हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात् स्वकर्मज्ञः ॥ S. D. 79.

यथा & इति (both, together) — To this effect. उपाय–Expedient. यदृच्छया दृष्टा प्रतिकृतिर्यस्याः सा–Whose picture was seen by me by accident.

प्रत्यक्षं दर्शनं यस्यास्तादृशी – should be personally seen. तत्– His request. तथा–Refers to the execution of the king's request by विदूषक. कार्यांतर &c. अन्यत्कार्यं कार्यांतरं, तत्र सचिवः (नर्मसचिवः)–A minister in a different affair [love affair].P. 18. सशिरःकंपम् –With a nod of the head. कच्चित् is used in introducing a question. cf:—रघु V. उपेयोपायदर्शने &c.—Is your mental eye engaged [or I hope &c] in finding out means for the object of desire? The reading उपायोपेय &c. means ' Is your eye able to receive the sight of that approachable by means ? प्रज्ञाया : चक्षुः– Mental eye. As a बहुव्रीहि (प्रज्ञा एव चक्षुर्यस्य सः)it means a blind man. आः – Why, where is the necessity of asking that question. विदूषक takes it an insult to his ability that the King should ask him the question ' Whether he has been able to find out &c. ' आः an angry contradiction. cf: मुद्राराक्षस 1. ' आः क एष मयि स्थिते. ' Also वेणीसंहार I.'आः वृथामंगलपाठक' । प्रयोगसिद्धि–Success of the scheme. विदूषक means that the King should not ask him whether he has been able to find out the means, but should ask him about its success. प्रयोग is used in three different senses by the poet in this work; (1) Exhibition, action; cf:—Infra. ' प्रयोगप्रधानं हि नाट्यशास्त्रं ' ; (2) Plan, device, scheme, (in the present passage.);(3) The practice or experimental portion of a subject; Infra:— ' तदत्रभवानिमं मां च शास्त्रे प्रयोगे च विमृशतु. P.19. साधु–Well, well-done, very nice, bravo. निपुणं–Cleverly, skilfully. उपक्रान्त–Begun. दुःखेनाधिगम्यत इति दुरधिगमा, दुरधिगमा सिद्धिर्यस्य तस्मिन्– The success in which is difficult to attain. आरंभः – Undertaking. cf: रघु. I. 15. ' आरंभसदृशोदयः '; also रत्नावलि–'आरंभेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ.' वय– The king talks of himself in the plural here. आशंस्– To hope.

(9) Only that person who has a companion is able to attain a purpose, beset with obstacles. A man though furnished with eyes does not perceive an object which is to be seen, in darkness without a light.

आर्या.

प्रतिबंधेन सहितं. प्रभुः– प्रभवति. Or it may be construed as प्रभुरपि सप्रतिबंधमर्थमधिगंतुं सहायवानेव (योग्यः यथा) सचक्षुरपि सतमसं द्रव्यं द्रष्टुं दीपवानेव (योग्यः). This illustrates what is known in rhetorics as अन्वयव्यतिरेक (two kinds of propositions, one positive and the other negative). This is a complete दृष्टान्त. नेपथ्ये —– Behind the curtain, in the tiring room, the postscenium. अलमलं &c—A truce to excessive boasting. cf:—'अलमन्यथा गृहीत्वा' &c. I. 20. अक्ष्णः समीपे समक्षं (अव्ययीभाव). नीतिपादपः – The tree of intrigue. नीति may be taken in a slightly ironical sense of politics. अधरस्योत्तरस्य वा व्यक्तिः—The decision of inferiority and superiority. (It will be decided which of us is inferior & which superior). व्यक्तिः cf:— रघु. I. 10. उद्भिन्नं – Shot forth, broken forth, germinated. कंचुकी (कंचुकोऽस्यास्तीति)–A chamberlain (an important character in dramas).

Def:— अंतःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः ।
सर्वकार्यार्थकुशलः कंचुकीत्यभिधीयते ॥

(He must be a Brahmin, very old &c. Cf:—V. III. I. S. V. 3.) 'सेवाकारापरिणतिरहो स्त्रीषु कष्टोऽधिकारः' । P.20. प्रभोराज्ञा—Refers to the order of the king to the minister about the sending of a detachment against the king of विदर्भs. To take इति after आज्ञा is better; as this much is the request of the minister, while the latter part is the independent information given by the कंचुकी to the king. Several editions read verse 10 as a prose passage along with हरदत्त-गणदासौ &c. एतौ पुनः–

(10) While here are the two preceptors of acting, each eager for the victory over the other, wishing to see you, in person, who are as it were the incarnate forms of two mental emotions. अनुष्टुप्

The other reading would be translated as:— While here are हर. & गण. who wish to see you in person, both preceptors of dramatic representation and intent on getting victory over each other, as if they were sentiments incarnate. The अलंकार in this verse is उत्प्रेक्षा. (प्रकृष्टस्योत्कटा ईक्षा). cf. उत्तरराम III. 4. प्रवेशय तौ— Introduce them, show them in. दुरासदः (दुःखेनासादयितुं योग्यः) — Difficult to be approached. राजमहिमा —Splendour of the king.

(11) Not that he is not familiar to me, nor is he stern; still with awe I approach his presence (side). Like the great store of water (ocean), every moment he appears to my eyes new. पुष्पिताग्रा also called औपच्छंदिक.

न च न &c.—cf: Supra. तन्न वो न विदितं and the note thereon— P. 21. पुरुषोऽधिकारो यस्य तत्—Residing in a man. अधिकार: (अधिकरणं) —A place. महत्खलु पुरुषाधिकारमिदं ज्योतिः— महत्खलु पुरुषाधिकरणमिदं ज्योति :, महत्खलु पुरुषाधिकारमिदं ज्योतिः— Great indeed is this lustre in the form of a man. Of the two readings पुरुषाधिकरणम् is better. अधिकरण-स्थान. अधिकार is not generally used in the sense of अधिकरण.

(12) I, whose entrance was allowed by the person (guard) appointed at the door, while advancing (towards the king) with the attendant that (always) moves about his throne, have been repelled a second time by his effulgence that has averted my gaze. वसंततिलक.

For द्वारे नियुक्त &c. Vide तारानाथ's explanation in the commentary. विनिवर्तितो (repelled) दृष्टिपातो (glance) यैस्तादृशैः। पुनरिव — As if again (once more). The first occasion of his being repelled being at the door by the door-keeper, this is the second. आसने तावत्— Just have two seats &c. It is rather strange that the king should be made by the poet, to order seats himself. उपसर्पेताम् is wrong because neither सृप् nor उपसृप् is At. शिष्योपदेशकाले —at a time when you ought to be instructing your pupil. युगपद्—Simultaneously. आचार्याभ्याम्— Is not better. P. 22. तीर्थं (गुरुः)—A preceptor (तीर्यते अनेन वा) → तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरजः सुत्र। अवातरार्षिजुष्टाबु पात्रोपाध्यायमंत्रिषु (इति मेदिनी). दत्तप्रयोगोऽस्मि—I have given lessons in the art (of dramatic representation); I am an experienced teacher. Taranath's reading दत्तप्रयोगश्चास्मि देवेन and its explanation 'देवेन दत्तः प्रयोगः प्रयोगाधिकारः' (I had the preceptorship conferred upon me by your majesty) is queer and not good and natural. परिगृहीतः—Favoured or patronized. सोऽहम्— That I; I, a man with such antecedents. प्रधानपुरुषसमक्षं— In the presence of the principal persons (of the court). The reading अपि gives some force here. अधिक्षिप्तः—Insulted. परिवादरत:

—engaged in the abuse (of me) परिवद्–to speak disparagingly. cf: रघु. V.24.मा ' भूत्परीवादनवावतारः 'Took liking to abuse me. परिवादकरः– Took or had a fancy for abusing me. अत्रभवतः is here used for गणदास in a slightly ironical sense. विशेषज्ञः may be taken either as an adjective or as a noun. (1) . Critical; (2) Critic or connoisseur. प्राश्निकः (from प्रच्छ प्रश्ने, युक्तः)–An umpire, judge. cf:—Infra: अहो प्रयोगाभ्यंतरः प्राश्निकः II. or तद्भगवत्या प्राश्निकपदं &c. समर्थं प्रतिज्ञातं–Well proposed; a fair proposal. प्रथमः कल्पः (कल्प्यते ऽनेनेति);–A very good (best) alternative. कल्प–an alternative rule, hence a proposal or suggestion. cf:— मनुस्मृति III. 147 ' एष वै प्रथमःकल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः '; also शाकुंतल VII. ' उदारः कल्पः ' Hence the best course to follow. तिष्ठतु &c—Let it be (stand) for a while; wait a moment. पक्षपातः– Partiality. मन्यते for मन्येत 'considers—i. e. would (surely) consider.'

Here it will be remembered that हरदत्त was patronized by the king and गणदास by the queen; so the king, wishes to avoid any suspicion by the queen. The dancing masters also appear to have been taken into full conspiracy by विदूषक; but to show his apparent indifference, the king asks the presence of the queen and the learned कौशिकी, who was also included in the plot, as will be seen here-after. Though apparently this कौशिकी is called merely as a learned person and better fitted to decide in such matters, yet the real object in calling her was that she should assist the king wherever the queen would bring any obstacle, by giving apparently just advice which was however to be favourable to the king. How does Mr. Pandit conclude from the fact that these masters were patronized by the king and the queen respectively, that each had given a pupil of his own to each of them is a question. न्याय्य—(नियंति अनेन इति)— Just, proper. न्यायादनपेतं यत् तन्न्याय्य पाणिनि : — 1650. धर्मपथ्यर्थ न्यायादनपेते. व्यवहारः—Trial, investigation; cf :— मृच्छ० 9. ' अलं लज्जया व्यवहारस्त्वां पृच्छति. ' व्यवहार : न्याय्यः—The trial will be proper or just. P. 23. प्रस्तावः— (प्र + स्तु) —Affair, case, incident, matter at issue; or occasion. (उपस्थितं वस्तु). संरंभः—Contest. पश्यसि—Think. अलं— Cease. स्वपक्षस्य अवसादस्य शंकया — Fearing

that your protege will be defeated. परिहीयते (परिहा passive)— To be inferior, to fall short of; cf:—II. ' न खल्विच्छंदात् परिहीयते-ऽस्यांगमधुरता. It takes the ablative of the object. v. l. न पराजीयते केनचिद्गणदास: is too simple. P. 24. राजपरिग्रह:—Royal favour, the favour of the king. से (अस्य)-refers to हरदत्त. प्रधानत्वं—Superiority, advantage. उपहरति (उपहृ)—To offer, present, give; used with the dative or genitive. The reading अपहरति would mean 'Will deprive him (गणदास) of his superiority.' The queen means that though गणदास is actually superior to हरदत्त, he will be defeated on account of the partiality of the king for हरदत्त. राज्ञीशब्दभाजनं—The holder of the title of queen; adj. qualifying आत्मानं-(a pronoun used in the masculine form for all genders).

(13) The fire attains extreme brilliancy by the favour of the sun; while the moon also being favoured by the night acquires greatness (shows great excellence). आर्या.

Here the king, हरदत्त, the queen & गणदास are respectively compared to the sun, the fire, the night & the moon. अतिमात्रं—मात्रामतिक्रांतं or अतिशयिता मात्रा (प्रमाणं) यस्य तत्; अतिमात्रं च तद्भास्वरत्वं च. अतिमात्र—Exceeding the proper measure, inordinate, excessive, beyond measure. भास्वर (भास् + वरच् as in ईश्वर, स्थावर)-Shining V. l. भासुर (भास् + घुरच्) is given as an equivalent of भास्वर by मल्लिनाथ. cf: रघु V. 30. (भंजभासमिदो घुरच् पाणिनि 3141. भंगुर, भासुर मेदिर). परिग्रहात् &c.— This refers to the common notion that the sun transmits its lustre to the fire at sunset. Cf: रघु IV. 1. ' दिनान्ते निहितं तेज: सवित्रेव हुताशन:' and the commentary thereon. सौरं तेज: सायमग्निं संक्रमते । 'आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्य: सायं प्रविशति' । इत्यादिश्रुतिप्रमाण. v. l. भानु: परिग्रहादह्न: is preferable, because in the reading we have adopted, अनल: & चन्द्र: and भानु: & निशा will be the pairs between which the contrast is shown. But the more usual, as well as, more appropriate word to show contrast with चन्द्र is सूर्य. In the case of भानु: परिग्रहादह्न: &c. also there is one objection that we have to compare अह्न: (a neuter word) with हरदत्त (a masculine word). But such cases are not unusual. For example it may be found that the word मुखं is compared to चन्द्र,

In this reading the meaning is very natural. But notice the objections of Taranath. vide. Com. The अलंकार is दृष्टांत.

अपिहा अपिहा–An interjection showing surprise. Vide Taranath's Com. Some also render it by अविधा– 'Help, help; take care, be cautious, 'as a caution against danger to the king. विदूषक by this tells the king to be careful, how he behaves before the queen. The latter explanation appears good as there was nothing of surprise in the coming of the queen. पीठमर्द––One who assists the hero of a drama in securing his mistress; so पीठमर्दिका is a lady who assists the heroine in securing her lover. The reader of this play will easily find that it was through her assistance that the king's love for मालविका was developed, and it was she who informed विदूषक of the inprisonment of मालविका by the queen. (IV).

Def— दूरानुवर्तिनिस्यात्तस्य प्रासंगिकेतिवृत्तेषु ।
किंचित्तद्गुणहीनः सहायएवास्य पीठमर्दाख्यः ॥

Or:— पीठमर्दः समीपस्थः कार्यालोचनकोविदः

Or:— पाताकानायकस्त्वन्यः पीठमर्दो विचक्षणः ।
तस्यैवानुचरो भक्तः किंचिदूनश्चतद्गुणैः ॥ दशरूपपरि. II. 10

The readings तत्तहोदि धारिणी or धारिणी are not good.

P. 25. (14) पश्यामि, &c.–I see her who, auspiciously decorated and in company of कौशिकी clad in the garb of an ascetic, appears as if she were the incarnate triad of the Vedas attended by the Metaphysical lore in bodily form. अनुष्टुप्.

मंगलं यथा तथा अलंकृता. त्रयाणां समाहारः त्रयी (cf:— त्रयी वै विद्या ऋचो यजूंषि सामानि). आत्मनः संबद्धा [आत्मानि अधि (कृता) वा]अध्यात्मा च सा विद्या च अध्यात्मविद्या–The knowledge of the holy (Supreme) spirit (ब्रह्म) अध्यात्म—The Supreme spirit manifested as the individual self; or the relation between the individual and the Supreme soul. अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । Bg. 8. 3. (स्वस्यैव ब्रह्मण एव अशतया जीवरूपेण भावो भवनं स एवात्मानं देहं अधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानः अध्यात्मशब्देनोच्यते); Brahman is the Supreme, the indestructible; its manifestation (as an individual self) is अध्यात्म—Telang. The अलंकार is उत्प्रेक्षा.

(15) Be you for a hundred of years the lord of धारिणी (the

queen) and also of भूतधारिणी (the earth—the supporter of the creation), of whom both, the productions are of great vigour, and who have the same degree of forbearance (patience). अनुष्टुप्.

प्रसव–Offspring, production (oft. at the end of a compound.)cf:— विक्रमो. V. I. केवलं वीरप्रसवा भव. The imperative has the sense of the benedictive. The attributes महासारप्रसवयोः & सदृशक्षमयोः to be understood both with the queen & the earth. सदृशी क्षमा ययोस्तयोः धारिणी च भूतधारिणी च तयोः. Mr. Pandit thinks that these attributes are used to flatter the queen to avoid any suspician about her conduct—supposition which appears to me rather far fetched. शरद्–A year; cf:—रघु. X. I. I think it better to apply the adjective महासारप्रसवयोः as a whole अभंगश्लेष dissolving it thus: —महान्सारो विद्यते यस्य स महासारः, महासारः प्रसवो यस्याः सा. The other way suggested by Mr. Parab brings on a little dependence in the case of the earth; because to say that the earth yields crops by ample rain is hardly any compliment. पृथिवीं शासतस्तस्य ....शरदामायुतं ययौ. त्वं जीव शरदश्छतं also उत्तर. I. 15. शरद् more generally means ' autumn. ' It may have come to mean ' a year ' from the peculiar mode of reckoning the years among the ancients. Even at the present time illiterate persons reckon their time by season. cf:— सौर—' पश्येम शरदः शतम् जीवेम शरद : शतम् ' &c. Also cf:—मी तुझ्यापेक्षां पांच पावसाळे ज्यास्त पाहिले आहेत. शरच्छतं is accusative of time. cf:— मल्लिनाथ, रघु II. 8. ' दानं चचार. ' देशकालाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञाह्यकर्मकाणां; पाणीनि. 555. स्वागतं— Welcome, governs the dative. P. 26. ज्ञानस्यसंघर्षः— A dispute about superiority in knowledge. प्राश्निकपदं &c:—You should occupy the position of a Judge (umpire) or the judgment seat,). अलं &c. spare taunts. पत्तने &c.—When a town is accessible, do men go to a village to get their jewels tested? Here कौशिकी, out of modesty compares herself with a village and the king with a town. पंडित &c.—You are certainly the learned कौशिकी. Here the predicate पंडित is not given a prominent place so this will come under अविमृष्टविधेयांशदोष. (अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्) cf:— ' वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता ' &c. पक्षपातिन्—Partial. मौ गुणदोषतः &c.—Would be pleased to measure

us with reference to (i. e. pass a judgment on). our merits and demerits. v. l. गुणदोषौ न: &c.— To measure our merits and demerits is wrong as the preceptors being two, they would not put न: for two. प्रयोग: प्रधानं (chief thing) यस्मिन् तत् or प्रयोग: प्रधान: (chief) यस्मिन् तत्—The science of dancing chiefly consists of representation. वाग्व्यवहार: (वाचा व्यवहार:)—Verbal controversy. कथं वा &c.—The speech should be in continuation of the speech of परिव्राजिका as we have taken, because the following answer of the queen is to परिव्राजिका and not to the king. So Mr. Pandit's reading here appears wrong. **P. 27.** न मां देवी समानविद्यत: परिहीनमनुमंतुमर्हति– You ought not to consent (allow) to my being (supposed) inferior to one who follows the same profession with me. cf.—विक्र० III. ' ओजस्वितया न परिहीयते शच्या. ' Also Infra III. न प्रतिच्छंदात्परिहीयते अस्या मधुरता. Mr. Pandit reads देवि न मां अभिनयविद्यत: परिभवनीयं मंतुं अर्हसि.—Please, do not consider that I am one capable of being beaten in [the art of acting. G. and B. read देवि न मां समानविद्यतया परिभवनीयमवगमयितुं (T अवगन्तुं or अवमन्तुं) अर्हसि– You should not make me attain contempt by thinking me to be equal in point of learning by the side of one (who follows the same profession as myself). The reading न मां देवी समानविद्यत: परिभवनीयमनुमंतुमर्हति= I hope the queen will not consent to my being looked upon as capable of defeat by one who follows the same profession with myself. Dr. Bhandarkar would prefer. ' देवि न मां...विद्यत: परिभवनमनुगन्तुमर्हसि– It is not proper for you to regard me as capable of being defeated by one &c. उरभ्रसंघात– The contest between two rams. उरभ्र: (उरु+भ्रमति or उना शंभुना रभ्यते ऋच्छाति वा)–A ram. मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके (अमर:) . संपात – (Contest) could be used with उरभ्र and not संवाद, hence Mr. Pandit's reading cannot be accepted here. Of course विदूषक here calls the two dancing masters ' rams ' in his usual jocose way. उदरंभरि &c.—Would be also a good reading. वेतन–Both(1) salary&(2) means of subsistence. Mr. Pandit thinks that Marâthi वैरण might probably have been derived from this. वेतन, however, is transferred into Marâthi without any change in form or meaning. This speech is quite in keeping with the definition of

विदूषक; cf: साहित्यदर्पण; ' कुसुमवसंताद्यभिदः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः ।
हास्यकरः कलहरति विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥

भोजनकर्मज्ञः कलहप्रियः–Taking delight in squabbles. चंडी–A passionate or angry woman. It is often used by a husband to his mistress as a term of endearment. कालिदास uses the word in the latter sense very often. cf:.—विक्र. IV. 38. ' चंडी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा. Also Infra. III. 20. V. 20. रघु 12. 5: मेघ. 104. विदूषक rather takes too much liberty in addressing the queen by the term चंडी. कलहितयोः– (कलहोऽनयोः संजात इति कलहितौ) – That take to quarrelling; that are fighting. एकस्मिन् &c—Until one of them is quelled down by the other. Taranath reads कलहप्रियाणां in the plural, but dual is preferable. स्वांगसौष्ठवाभिनयं– (स्वांगे सौष्ठवेनाभिनयः)– The beautiful gesticulations exhibited in their own persons. ०सौष्ठवातिशयं–The excessive grace in their own person. प्रत्याययितव्यं– (from प्रति+इ cau.)—To convince. किमतःपरं &c—In what more should they convince you now; what further assurance should they give now ? तदेव &c—This is the point I am going to speak about.

(16) The acting of one is excellent as resting in his own person while the power of imparting it to another is marked with distinction in another. He, of whom both are good, must certainly be placed at the head of teachers. इन्द्रवज्रा.

क्रिया—Possession of some art (such as acting, dancing &c.), knowledge. कालिदास uses this word in various places in different senses; cf :—(1) doing, execution— ' प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थक्रियैव ' मेघ. 114. (2) Business, undertaking, ' प्रणयिक्रिया '–विक्र. IV. 15. (3) Teaching ' क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति. ' रघु. III. 29. (4) Composition:— ' श्रृणुत मनोभिरवहितैः &c ' . विक्र ० I. 2. Also कालिदासस्य क्रियायां–मालवि. I. (5) The above one. विशेषणयुक्ता–Is marked with distinction. P. 28. पिंडितः(collected, summed)अर्थः—This is the meaning on the whole, this is the gist of it. निर्णयः—Decision. परमुचितं मः—It suits me very well. एवं स्थितं &c—Then thus it stands.? यदा पुनरमेधाविनी &c.—If, however, a dull-headed pupil brings disgrace upon the instruction, then should that be considered a blame of the teacher? नु has an interrogative sense.

The reading मंदमेधा is worth considering. उपपद्यते – Even as you say; just so. आपद्यते or आपतति – 'Happens' is equally good. विनेतुः &c.— The very acceptance of a bad pupil shows the sharpness (superiority) of a preceptor as giving a proof of the confidence in the power of his imparting instructions (बुद्धिलाघवं — सूक्ष्मबुद्धिः as opposed to बुद्धिजाड्यं). Taranath & others read विनेतुः एव बुद्धि &c. and explain 'The improvement in (favouring) a dull-headed pupil shows the quick intelligence of a teacher,' which comes to the same thing. But he and some others make it a part of the king's speech above, which is not good as it would be too flat in the king to express himself thus. Our reading might also be interpreted as 'The very acceptance of a bad pupil shows the want ot judgment in a preceptor,' which is not a compliment for him; so the interpretation is not good. **P. 29.** देवी &c— In this speech I have followed Mr. Pandit in adopting the stage directions. The stage directions given in all others present some difficulty or other, too plain to need any explanation. If प्रकाशं is not taken before विरम, then it would be inexplicable. विदूषक could not hear the speech and give the following answer nor can we take the whole speech प्रकाशं as she cannot say अलं अप्पज &c. in the presence of the king. Some take कहं दाणिं as अपवार्य which may be done. कहं दाणिं – 'How now? What shall I do now? उत्साह &c—The desire which will increase his zeal or which will serve to encourage him. निरर्थकादारंभात् – From useless undertaking. An undertaking which will not be profitable even though you were to establish your superiority, nor disadvantageous if you were to be defeated.

संगीतापदेशेन &c — As you are eating the sweetmeats offered to सरस्वती, on the pretence of (being a teacher of) dancing, what have you to do with a contest in which you may easily be defeated?

संगीतकापदेशेन–Under the pretext of your being a teacher, as a teacher. सरस्वत्युपायन &c—The gift of मोदकs (A kind of sweetmeat) offered to सरस्वती, when any person is newly initiated in any art or learning by the person so initiated and given to the preceptor. अपदेश – Pretext, plea. उपदेश– Initiation; communication

of an initiary मन्त्र or formula. सुलभनिग्रहेण (or सुख &c.)—In which defeat could be had with ease.

अर्थः—Implied sense. अवसरप्राप्तम्—(अवसरं प्राप्तं— Adj. used as a noun.) What is adopted or suited to the occasion or what is necessitated by the occasion. प्राप्त&आपन्न may be used either first or last in a compound.

P. 30. (17) Who shrinks from a contest on the ground that he has secured a position, and who puts up with the censure (aspersions) cast upon him by others and to whom his knowledge only serves as a means (source) of subsistence, him they call a Bania, having knowledge as his ware (that traffics in knowledge.) इंद्रवज्रा.

इति – With the thought. तितिक्षमाणस्य–स्वार्थे सन् and not सन्नर्थे. सन् as in the case of गुप्, तिज्, & कित्. After परेण supply कृताम्. In the other reading केवल would be redundant as it has no force where there is एव. So our reading is preferable. ज्ञानमेव पण्यं. अचिरोपनीता–उपनीत or उपनयन means आचार्यकरण in Panini's language i. e. making over a pupil to a teacher for being initiated (instructed). अप्रतिष्ठितस्य &c—It is not proper to show forth that instruction which is not firmly fixed (or which has not struck its root &c—). cf:- रघु. VIII. 10. प्रतिष्ठितं &c— The reading अचिरोपनितायां &c would mean, ' The manifestation or representation of the instruction taught to a pupil who is newly given in charge is unjust. Some put this speech into the mouth of विदूषक in which case it must be understood ironical. अतएव &c—It is for that very reason that I am so importunate. निर्बंधः–Importunity or persistancy. cf:—शाकुं. III. सहि अतो ज्जेव णिब्बंधो । सहीजण &c. (सखि अतएव निर्बंधः । सखीजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति) .**P. 31.** सर्वज्ञस्यापि &c–The undertaking of giving a decision by one, without any assistance, though he were omniscient, is liable to be faulty. निर्णयाभ्युपगमः (निर्णयांगिकारः)—Taking upon himself to decide. Understand कल्पते after दोषाय. मूढे &c—Though I am wide awake, why do you think me asleep? i. e. do you take me to be ignorant of your intentions? The queen by her remark (तेन हि द्वावपि &c.) wanted to keep the king along with herself absent at the performance, but परिव्राजिका brings in another reason for the king's presence. From this as well as from other

remarks of the queen (viz. १ अलमार्यपुत्रस्य उत्साहकारणं &c, २ प्रभविष्यामि आत्मनः परिजनस्य, ३ यदि राजकार्येष्वपि, &c ४ अहो अविनयः आर्यपुत्रस्य &c.) it will be clear that the queen had a strong suspicion about the intrigue by which विदूषक & others wanted to bring मालविका in the king's presence. But she does not openly say so. Taranath's explanation here is too nice, vide com. सासूयं–Angrily, jealously. परावर्तते—Turns aside.

(18) Why, oh moon-faced lady, do you turn your face from his honour without a cause? House-wives, though they domineer over their husbands want some reason. for being angry आर्या.

पराच् (परांच्) — Turned away, averted. पराचितं मुखं यस्या : सा or परांचितं (परावृत्त परागतं मुखं) यस्याः सा. प्रभु I. P.— To have control or power ever; prevail over (usually governs genitive, but sometimes dative or locative.) cf :- शाकुं. I. ' यदि प्रभविष्यामि आत्मनः &c. , ' मालती. IV. ' प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराजः , ' वेणी. II. ' न प्रभवति अनुशासने देवी ' भर्तृ ० 2—94. ' विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ' also below ' प्रभवति आर्यः शिष्यजनस्य. ' भर्तृषु—The locative is here वैषयिक. कारणेन कोपो यासां ताः An irregular बहुव्रीहि अविद्यमानं निमित्तं यथास्यात्तथा. P.32. सुशिक्षितोऽपि–Even the well-trained becomes clever by exhibiting instruction. एवं जनो &c–Thus will people interprete you.

(19) If you do not permit me who am desirous of showing the power of imparting instruction in acting in this contest, then, (I must say) I am given up by you. अनुष्टुप्.

का गतिः— What help. The reading प्रभवति आचार्या &c would give it general sense. अपद—Wrong place. अपदे &c.– My doubts were out of place, (ill-founded, groundless). चिरमपदेशशंकितोऽस्मि–Long I was afraid of your refusal. शंका अस्य संजाता इति शंकितः । तदस्य संजाता इति तारकादिभ्य इतच्. as तारकितं नभः. अभिनयवस्तु—Subject (matter) of dramatic representation. अभिनेयवस्तु— Subject matter to be acted or dramatically represented. P.33. विश्रब्धं–confidently, fearlessly, without reserve.

ननु प्रभवि &c. is a particular proposition while the reading प्रभवति प्रभु &c. is a general proposition. मम च &c— Say over me also. A fine stroke of gallantry ! Pr. Tawney's other explanations

given in the foot-note are far-fetched and out of place. चतुष्पदोद्भवं (चत्वारि पदानि यस्य तस्माद्भवं)— Arising from or consisting of a verse made up of four पदाs (lines). मराठी ' चौपाई ' is a corrupted form of चतुष्पद. चलितं— A kind of dance in which a dancer while acting the part of another gives expression thereby to her own sentiment. उदाहरंति—Call. एकार्थसंश्रयं (एकार्थः संश्रयो यस्य)— Having the same subject, with regard to the same subject. उपदेशतारतम्य— The relative worth of their instruction (where we can have the use of तर & तम–Better and best). Vide Com. द्वौ अपि वर्गौ– Even both the parties. The reading वर्णापेक्षागृहे is, I think, a mistake arising from writing the word वग्गा and पेक्खागेहे as one word and ण्ण and ग्गा being very similar. प्रेक्षागृह— The representation-hall, theatre. The reading ' ण हि &c. ' that we have selected is natural and good and at the same time very forcible; but in this णहि is to be taken as a quite independent clause in the sense of 'certainly not'. **P 34.** विजय &c–I shall not be an obstacle in the way of your honor's success. i. e. I shall not be hostile to your success. This is said to assure गणदास who looks at her with doubt, for her approval. The reading of Taranath ननु विजयाभ्यार्थिनी &c— I am certainly anxious (desirous) about your success. प्रत्यर्थं अस्या अस्तीति प्रत्यार्थिनी. विजयस्य प्रत्यर्थिनी or विजयं प्रत्यर्थयते सा. Note the different readings at the foot of the page. निर्णयाधिकारे—In virtue of my office of the judge. सर्वाणां अंगानां सौष्ठवस्याभिव्यक्तये—For the display (exhibition) of the gracefulness of all limbs. विगत &c— Stage-dress ; cf:— II नेदं नेपथ्यसंगीतकं & the note there-on. विरल &c— would mean without heavy stage-dress. नेदम् &c— we are not required to be told this also. प्रेक्षागारं— The place of exhibition. वर्गः— Party. वर्ग्यः— One that belongs to the party. वर्णप्रेक्षागृहं— The house where the dressing and colours are done. A tiring room. This reading is not good.

P.35 (20) Enough with judging wrongly. This is not arranged oh intelligent lady, by me. Generally persons of equal learning are jealous of one another's fame. आर्या.

अन्यथा गृहीत्वा— judging me wrongly, putting an uncharitable construction upon my conduct. प्रायः &c— A general

proposition. पुरोभागी :—Fault finding, jealous (From पुरोभाग Lit.—The act of asserting one's own case first, hence jealousy.) cf :- रघु॰ XII. 22. 'प्रियोपभोगचिन्हेषु पौरोभाग्यमिवाचरन् '. कालिदास has also used this word in शाकुं॰ V. in the sense of 'self-willed, cf :— 'किं पुरोभागिनि स्वातंत्र्यमवलंबसे.' 'दोषैकदृक् पुरोभागी' (अमर) (पुर: पूर्वं भजते सेवते इति घणुन्).

(21) The deep मायूरी sound, which proceeds from the high-pitched middle note of the drum, responded by the Peacocks with their necks upturned suspecting it to be the rumbling of the cloud, gladdens the mind. प्रहर्षिणी.

जीमूत &c:—Peacocks are supposed to dance cheerfully when they hear the rumbling of rain-clouds. मयूरै: —These must be domestic Peacocks as kings used to rear such animals. पुष्कर: (पुष्णाति पुष्यते अनेन वा + करन्)— A drum. निन्हादिनी— Deep. उपचित: (मयूरस्वरानुनादनेन बहुलभित :), मध्यमस्वर : तन्नामधेय : स्वरस्तस्मादुत्था—उद्भवा). उपचित—Gathered together, developed, hence high pitched. This reading is better than the other.

निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवता: ।
पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिता: स्वरा: ॥

(1) षड्ज (सा) said to be produced by peacocks, (2) ऋषभ (री) by cows, (3) गांधार (ग) by goats, (4) मध्यम (म) by crounchas. (5) पंचम (प) by cuckoos, (6) धैवत (ध) by horses, and (7) निषाद (नी) by elephants. लय is keeping time in music, which is of three kinds :— (1) द्रुत (quick), (2) मध्यम (middle), and (3) विलंबित (slow). मार्जना—The beginning stroke of music (what is called in Marâthi 'मृदंगावर थाप पडली.') मदयति–Gladdens. The reading मादयति (Intoxicates) is not suited to the metre nor does it give a good sense.

P.36. सामाजिका:–Belonging to the party, 'Let us join the assembly'. सामयिका: (समय: प्राप्त: अस्य or समयमनुवर्तते इति ठञ)–Conforming to the agreement; keeping an appointment. सामवायिका: —Means the same as our reading. अपवार्य is still more confidential than जनान्तिकम्. It refers to some secret thought avoiding the other people. धीरं–Calmly, slowly. मा खलु विसंवादयिष्यति—Lest she will cause you

to be disappointed (of course by thwarting your plan) cf :— शाकुं० VI. ' रमणीयः खल्ववधिः विधिना विसंवादितः . ' Taranath reads तत्रभवती धारिणी विसंवादयिष्यति—Will make you a traitor of yourself, will detect your deceit. विसंवदिष्यति—Will withdraw her consent. This is also a good reading. cf :—विक्र० II. ' किमिदानीं तत्रभवती उर्वशी भवतो मनोरथानां कुसुमं दर्शयित्वा फले विसंवदति-- Will she disappoint you to the fruit ? '

मा—A particle of prohibition (rarely of negation) usually joined with the imperative, also with (a) the imperfect, (b) the aorist, (c) the future and (d) the potential mood, in the sense of ' Lest, that not ' ; compare for the future शाकुं० II. ' मा कस्यापि तपस्विन इंगुदीतैलामिश्रचिक्कणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति. '

(22) Though I put on gravity (attempt to be calm) this sound of the drum makes me hasten, like the noise of my own desire descending the path of fulfilment. आर्या.

This speech should have been preceded by the stage direction जनांतिकम्. But as it is a reply to the speech of विदूषक which is itself जनान्तिकम् it is implied that it is so. A Similar case also occurs in Act II. verse 5 in the king's reply to विदूषक.

For the pun on the word मनोरथ (Lit. the chariot of the mind) cf :—रघु० II. 72.

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययौ अनुद्घातसुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन. ।

P. 37. The closing part of this act is called अंकावतार. When an act hinted by persons at the end of the preceding act, is brought in continuity with the latter it is called अंकावतार i. e. अंकावतार prepares the audience for the next act. Def :—साहित्यदर्पणे :—

अंकांते सूचितः पात्रैः तदंकस्याविभागतः ।
यत्रांकोऽवतरत्येषोऽकावतार इति स्मृतः ॥

दशरूप Defines :—

अंकावतारस्त्वंकांते पातोंऽकस्याविभागतः ।
एभिः संसूचयेत् सूच्यं दृश्यमंकैः प्रदर्शयेत् ॥

For example vide शाकुन्तल VI. end, and महावीर II. end.

ACT II.

P. 38. संगीतरचनायां &c— After the orchestral (Theatrical) arrangements had been completed. विभवत: (विभवानुरूप:) परिवार:– The retinue in order of their rank. ननु &c— I think though their position with respect to knowledge is equal, i. e. though they are equal in learning. वयोधिकत्वात्— On account of his being older in age. पुरस्कारं &c— Deserves precedence. cf:— Supra note on अनुतिष्ठ आत्मनो नियोगं &c— Act I. शर्मिष्ठा—The daughter of वृषपर्वन्, the companion of देवयानी and the wife of ययाति. She was the authoress of the piece which मालविका was going to exhibit. She is well-known in महाभारत. cf:— शाकुंतल IV. 6. 'ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव.' लय—मध्यलय or लयमध्य (medium time) is preferred for love songs. For further particulars vide com. cf:— Supra II. 9. चतुष्पदवस्तुकं प्रयोगं— The exhibition of a piece consisting of four feet (or lines). The मात्राs here are 30 and the ending syllable is long. एकमना:—एकस्मिन्मना इति. An irregular बहुव्रीहि. बहुमानात्— Out of great respect for the preceptor (for you). बहुमानात्— May also refer to the author of the piece.

P. 39. (1) My eye, eager to behold her, who is in the tiring room, through impatience, is as it were ready (desirous) to draw up the curtain. आर्या.

नेपथ्यगृह is better. तिरस्करिणी (तिरस्क्रियते अनया + ल्युट् or तिरस्करोति + णिनि:)– A curtain. सन्निहित &c— (सन्निहिता मक्षिका यत्र)– The bee is near. धारिणी is compared with मक्षिका (bee). As a person wanting to approach honey must be careful about the bees on the bee-hive, so विदू० tells the king to behave carefully in the presence of the queen. अप्रमत्त:— Without loosing the balance of your mind; cautious. च—But. आचार्यप्रत्यवेक्ष्य &c—

With the gracefulness of her limbs being looked into by the preceptor. cf:— शाकुं॰ VI. ' प्रत्यवेक्षिताः प्रमदवनभूमयः. ' प्रतिच्छंदात् &c— Her loveliness does not fall short of the picture.

P. 40. (2) My heart had doubts whether the beauty of her as drawn in the picture would be found inconsistant with her reality. Now I consider the artist who drew her as having an imperfect concentration. आर्या.

चित्र &c — When she was seen by me in the picture. विसंवाद— Disagreement. शिथिलः समाधिर्यस्य—Whose concentration towards the object to be drawn was not perfect. The king means to say that he thought the reality was much short of the picture but now he thinks the reality has exceeded the picture. Taranath's explanation–' अनिपुणलेख्यसामग्रीं मन्ये । एतस्याः कांतिलेखने या या सामग्री अपेक्षिता सा तस्य नासीदिति मन्ये । समाधिः may be taken to mean कारणसामग्री—Materials. cf:—रघु॰ I. 29. ' तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना' समाधीयते उत्पाद्यते अनेनेति समाधिः मुक्त साध्वसं यस्याः सा मुक्तसाध्वसा भव–Dismiss your fears. मुग्धसाध्वसा भव (Let your fear be lovely) yields no sense. सत्वे स्वभावे प्रकृतौ वा तिष्ठतीति सत्वस्था–Composed, undisturbed. सतो भावः सत्वं–That which does not allow the mind to be excited. अहो &c—Oh the faultlessness (perfection) of beauty under all conditions. cf:—शाकुं॰ VI. ' अहो सर्वास्ववस्थासु रामणीयकम् आकृतिविशेषाणाम्. अवस्था— State. अवस्थान—Adjustment (of limbs), स्थान—Position. The last is better.

P. 41. (3) Her face has got long eyes and has the splendour of the autumnal moon; her arms are curved at the shoulders ; her chest is compact and has protuberent breasts; her sides are as it were planed off ; her waist may be measured by the hand ; her hips are sloping (elegantly rounded) ; and her feet have toes slightly curved ; her body has been moulded just as to suit the fancy in the mind of the dancing master. शार्दूलविक्रीडित.

अंसयोरंसभागयोः पार्श्वे &c:—They were so smooth that they appeared &c. पाणिमितः—पाण्युपलक्षणेन मुष्टिमितः ; मित is used in the sense of मेय. The reading अमितं च जघनं–(The hips are wide) is also a good reading. नितंब—Slope. We take the last line as

' नर्तयितुर्मनसि यथैव छंदस्तथास्या वपु: श्लिष्टमस्ति '. उपवहन and उपगान mean in music ' preliminary singing, ' humming a tune before beginning to sing aloud. कपोतक—A mode of folding the hands together; clasping of the hands by way of saluting.

P. 42. (4) The one beloved is hard to obtain ; be thou , oh heart, without any hope with respect to him ; ah, the outer corner of my left eye throbs on some account. How is this one , seen after a long time , to be approached ? My lord , dependent as I am, consider me to be ardently longing for thee.

अपांगो &c—The throbbing of the left eye in the case of women and of the right one in the case of men is supposed to portend some good omen. किमपि—For some cause which I cannot perceive i. e. she means that the throbbing must bring some good for her which she has no hope of getting under the present circumstances. This verse displays four feelings in the four lines viz:—(1) नैराश्य (dispair) , (2) आशा (hope) , (3) संकल्प (attempt), and (4) आत्मसमर्पण (making oneself over). इति यथारसं—With these words (while singing) she gesticulates according to the sentiment. The reading तत: यथारसं &c—After the singing was over she &c. This is also in accordance with the practice of singing any song first and then dance with gesticulations expressive of the sentiments of the song. By रस we must understand here अभिलाषविप्रलंभशृंगार.

शृंगार is of two kinds, संभोग (love sentiment in union) and विप्रलंभ (one in separation). The latter is of five kinds :—viz. अभिलाषविरहेर्ष्याप्रवासशापहेतुक: इति पंचविध: (काव्य० P. 100.) अभिलाष is either the former affection of the lovers for each other or the desire for union of both who are not yet joined. Now in this case if they be staying away from each other , प्रवास is not the cause of their separation.

There is also a 6 th kind of विप्रलंभ:—

यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकांतरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलंभ: ॥

वाचस्पतिमिश्र.

P. 43. द्वारं कृत्वा–Making as the medium. द्वारीकृत्य has the same

sense. द्वारीकृत्य is not correct. चतुष्पदावस्थाकं—चत्वारि पदानि एव चत-स्रोऽवस्था यत्र तादृशं पद्यं (to be understood) or चतुष्पदे स्थिता अवस्था:- Making the composition consisting of four lines indicative of four different states, as the medium. त्वयि &c—Her ladyship has as it were thrown herself at you i. e made herself over to you. एवं &c—Such is the state (relation) of our heart ; i. e. just as I have conceived love for her , so she on her part is attached to me.

(5) खलु ' नाथ इमं जनमनुरक्तं विद्धि ' इति वचनं गेये स्वांगनिर्देशपूर्व मभिनयन्त्या तया धारिणीसंनिकर्षात्प्रणयगतिमदृष्ट्वा सुकुमारप्रार्थनाव्याजं (यथा तथा) अहमुक्त इव.

(5) ' Know, oh lord, that this person is attached to you, ' while gesticulating these words by actions of her own limbs I was as it were addressed by her under the pretext of a gentle request, not knowing an opening (outlet) for her love owing to the neighbourhood of धारिणी. मालिनी.

वचनं &c:—Representing the words in the song, accompanied by the indications of her limbs. स्वस्यांगस्य निर्देश: पूर्वो यथा स्यात्तथा—Expressing the sentiment by her limbs.

P. 44. सुकुमारा प्रार्थना एव व्याज: यस्मिन् कर्मणि यथा तथा.

(1) किंचित् (किमपि) वो विस्मृत: कर्मभेद:—Some (particular) action is forgotten to a certain extent.

Different readings :—

(1) किंचिद्विस्मृतं कर्मभेदेन—' You have forgotten something by way of the breach of some act (to be necessarily performed) ' appears a proper reading, where the instrumental case is प्रकृत्यर्थी तृतीया (An instrumental case of identification). '

(2) किंचिद्विस्मृत: कर्मभेद:—Some particular act is forgotten by you. This is also good. किंचिद्विस्मृत: क्रमभेद:—' You have forgotten some particular usual order ' will also do. But ' किंचिद्वि-स्मृतं क्रमभेदेन ' is indefensible. There is no क्रमभेद whatsoever in the whole story. Here the case would be हेत्वर्थी तृतीया which it is not evidently, as क्रमभेद is not the cause of विस्मृति. In the second and third readings ' भेद ' is to be interpreted by ' particular '

meaning विशेष as in 'पुष्पभेद.' उपदेशविशुद्धौ &c.—You will go when your exhibition of instruction is declared to be pure (free from fault). The reading 'उपदेशविशुद्धा यास्यसि'—Go when you are declared free from fault in the instruction (imparted to you). अहो &c.—Oh, her beauty gains charms in all attitudes (conditions). चारुता is the physical appearance (natural beauty) while शोभा is the external appearance (accidental state). शोभान्तरं (अन्यैव शोभा) —Indescribable beauty.

P. 45. (6) Far lovelier than her dancing posture is her stdingan posture, in which the long (upper) half of the body is kept straight, and in which she, after placing on the hip her left hand with the bracelets collected round the wrist (clinging motionless at the wrist) and making the other, resembling the branch of a श्यामा creeper hung down loosely, has let fall her eyes on the pavement, the flowers on which are slightly pressed by the thumb of her feet. मन्दाक्रान्ता.

तस्या हस्तं नितम्बे न्यस्य स्थितं—Here the agent of न्यस्य and कृत्वा is सा out of तस्याः which is an example of कर्तरिषष्ठी. न्यस्य here is पूर्वकालीनक्रिया and स्थित अपरकालीनक्रिया. सर्वा स्तिमितानि वलयानि यत्र. स्रस्तमुक्तं—आदौ स्रस्त पश्चान्मुक्तः (विशेषणोभयपदकर्मधारय) or स्रस्तं यथा तथा मुक्त—Letting down the other so as to hang loosely. Taranath explains this by 'स्रस्तानि मुक्तानि यस्मात्–From which the pearls have fallen.' not a very good idea. श्यामाविटप &c.—श्यामा is commonly identified in this part of India with घाघारी. A woman is generally compared with this creeper; cf:—मेघ. 104 'श्यामास्वंगं-उत्पश्यामि |'; also रघु. III. 18. 'श्यामालताः कुसुमभारनतप्रवालाः । स्त्रीणां हरंति धृतभूषणबाहुकान्तिम्.' ऋजु च तदायतं चार्धं यत्र तत् आयतार्ध,(cf: कुमार. III. 45, पर्यंकबंधस्थिरपूर्वकायमृज्वायतं सन्नमित भयासम,) seems to be applied here to the trunk of the body from the neck to the waist. We might take either आलुलित or अलुलित, but the former is better, it being quite in keeping with the nature of young girls that they will be doing something with their thumb when standing thus. पातितेऽक्षिणी यस्मिस्तत्पातिताक्षं. स्थितम्—See पाणिनि: 3090 'नपुंसके भावे क्तः । क्लीबत्वविशिष्टे

भावे कामसामान्ये कः स्यात् ' as जल्पितं, शयितम्, हसितम्, आलिङ्गितम् हृदये कृ (अवधा)-To pay heed to. ननु-It is really astonishing. or strange. ननु-Do you take seriously the words even of गौतम. The queen means that गणदास ought not to have detained मालविका by the words of विदूषक who is a mere trifler and buffoon. Observe the anxiety of the queen to keep मालविका out of the sight of the king as far as possible. प्रत्यय-Conviction ; that which leads to a certain belief (प्रतीयते) ज्ञायत अनेनेति; देवप्रत्ययात्- Judging him by his majesty's standard i. e. as he is a constant companion of the king it is possible that he may have learnt acuteness (of perception-सूक्ष्मदर्शिता) from him. cf:—Supra आकृतिप्रत्ययात् &c. I. also शाकु. 1. आत्मन्यप्रत्ययं चेतः &c. Bollenson's explaination ' owing to the confidence which the king reposes in विदूषक (देवेन निहितात्प्रत्ययात्)' does not appear to be a correct one. देव प्रत्ययात् is also not a good reading.

(7) Even a dullard attains cleverness by the contact of a wise person, as turbid water is made clear by contact with the mud-dispersing fruit. अनुष्टुप्.

विपश्चित्—A wise person, cf: रघु III. 29. अथोपनीतं विधिवद्विपश्चित । पङ्कं छिनत्तीति पङ्कच्छित् also called कतक. It is known in Marathi by the name निवळी, whose dry fruit rubbed with muddy water (commonly used in Bengal) occasions a precipitation of the earthy particles diffused through the water and removes them. निकष - Rubbing. निकर्षेण - By squeezing. आविल (आविलति दृष्टिं स्तृणाति)- Turbid, dirty; generally applied to water. cf:—कलुषोऽनच्छआविलः (अमर). cf:—रघु. 13. 36. ' तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतोः 'also VIII. 35. **P.46.** विवक्षितं (past participle of the Desider. of वच्) - Lit. ' what is intended to be said. साक्षिन् - साक्षात् द्रष्टः साक्षी-'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां इति ' पाणिनि 1891. The eye-witness generally. Here it means umpire or judge. यथा शास्त्रं &c. - All that is in accordance with the rules of art, was faultless. To take it as ' all was in accordance with science and faultless,' there ought to have been च. The readings यथादृष्टं as also यथादर्शितं are better. अनवद्यं-cf: Supra I. 2. ' नचापि काव्यं नवमित्यवद्यं '

(8) By her limbs full of language the sense (intended to be conveyed) was clearly indicated; the tread of (her) feet was in accordance with musical time (was in perfect time); there was absorption in the sentiments (to be expressed); the gesticulation produced by the movements of hands was gentle; while in its successive developments one feeling displaced another (while) the same interest holds on account of the same permanent sentiment.

मंदाक्रांता.

अंतर्निहितवचनै: = (As if) words were hidden in them, hence expressive of the sense of the song. पादन्यासो &c— cf: मराठी ' तिचा पाय तालावर पडत होता. ' तन्मयत्वं &c—She fully represented the sentiment that was expressed by the song. शाखा (कर:) योनिर्यस्य तादृश: (अभिनय:)—Arising from or as expressed by the hand. काटयवेम takes शाखा in the sense of नृत्तहस्तानां मानप्रचार: – Manifestation of the movements of the hand at the time of dancing. I think शाखा may be taken in the sense of ' hand ' in which sense however it is rarely used. Dr. Bhandarkar seems to interprete शाखा by fingers. तद्विकल्पानुवृत्तौ तस्य (अभिनयस्य) विकल्पस्य (भेदस्य) अनुवृत्तौ—As one acting followed another. अभिनय: (Acting) S. D. defines thus-:' भवेदभिनयोऽवस्थानुकार: स चतुर्विध: ।

आंगिको वाचिकश्चैव माहार्य: सात्विकस्तथा ॥ '

Acting is the imitation of condition. Far better says मल्लिनाथ ' अभिनयो रसभावादिव्यंजकचेष्टाविशेष: '

अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं नृत्तताललयाश्रयम् ।

आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गो देशी तथापरम् ।

Distinct therefrom (from नाट्यं, which he defines as रसाश्रयं—as having sentiments for its basis) is pantomime, grounded on externation of the feelings and still different is rhythmical movement which is regulated by the marking of the musical intervals and time. Each of these is two-fold, gentle and vehement, as exhibited in the लास्य & in the तांडव and they are subordinate to नाटक & the rest. भावो भावं विषयात् नुदति – One feeling drives another from its resting place and itself takes seat there.

According to Rhetoricians certain feelings(भावाs), are either स्थायिन: (primary, fixed and permanent) or व्यभिचारिण: (subordinate transitory or accessory.) The former are eight or nine which are developed in the course of composition and give rise to रसाs each रस having its own स्थायीभाव, while the latter are 33 or 34 in number which rise in the course of a composition often feeding and strengthening the prevailing sentiment. The व्यभिचारिभावाs are made manifest by विभाव, अनुभाव & सहचारिभाव

विभावेनानुभावेन व्यक्त: सहचारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादि स्थायिभाव: स चेतसाम् ॥ S. D. 76.

विभाव—Any condition which produces or developes a particular state of body or mind (रत्याद्युद्बोधका लोके विभावा: काव्यनाट्ययो:). Its chief subdivisions are आलंबन & उद्दीपन, the attending circumstances which assist the रस (sentiment). आलंबन is that on which a रस as it were hangs—person or thing with reference to whom or which a sentiment is produced, the natural and necessary connection of sentiment with the cause which excites it; and उद्दीपन is any aggravating circumstance which gives poignancy to a feeling or passion (उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयंति ये । 12. S. D. 160). And अनुभाव is an external manifestation of a feeling (भाव) by appropriate symptoms; such as by look, gestures &c.

भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यंजयंति ये ।
तेऽनुभावा इति ख्याता: । यथा भ्रूभंग: कोपस्य व्यंजक: ॥
उद्बुद्धं कारणै: स्वै: स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् ।
लोके य: कार्यरूप: सोऽनुभाव: काव्यनाट्ययो: ॥ S. D. 162

Vide Dr. Bhandarkar's note on मालती० IX. 35. The व्यभिचारिभाव assists to produce the स्थायीभाव—the producer of रस. For instance in अयोगविप्रलंभशृंगार a lovely woman in the moon light garden is the cause of the permanent feeling of love produced in the mind of a youth, accompanied with certain transitory feelings, such as joy, dejection &c; and the pleased or dejected

contenance is the effect and external manifestation of them. So here the king अग्निमित्र, seen at the time of singing, is the cause of the feeling of love produced in मालविका accompanied by the transient feelings of hopelessness, joy, contemplation and helplessness; and the weeping, heaving, breathing &c are the effects and external manifestations of them. विषयात् may be construed with भावो भावं &c, as भावो विषयाद्भावं नुदति–one emotion drives another from its resting place (विषय), or with the last sentence as विषयात् रागबन्धः स एव– The continuance of interest (रागबन्ध) was the same on account of the same permanent sentiment (विषय). From the above explanation it will be clear that it is better to take विषय with the latter clause in the sense of स्थायिभाव. रज्जते मनो यस्मिन्निति रागः. P. 47. स्वपक्षे (स्वपक्षविषये) शिथिलोऽभिमानो येषां तादृशाः : Our high opinon about our protege (हरदत्त) has been slackened. शिथिल being predicated of स्वपक्षाभिमान. It is better to read शिथिलस्वपक्षाभिमानाः. Mr. Apte quotes this passage as शिथिल &c. in his Dictionary, though this is not to be found in any Manuscripts or printed copies that are available to me. अद्य—Today i. e. when my performance is pronounced faultless by the persons competent to judge.

(9) The wise regard that teaching of a teacher to be faultless which does not turn black (prove faulty) in the opinion of you as gold in fire. अनुष्टुप्.

For similar idea cf:— रघु I. 10 हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा; also शाकुं. I. 2 आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानं also कुमार. VI. 20.

लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।
मुर्छा निद्रा कृपा धूमाः करुणा नित्य चर्मणी ॥

एतेभ्यः क्यष् । श्यामा भवति श्यामायते. परीक्षकाराधनं —Satisfaction or gratification of (given to) the judges. cf :— उत्तर. I. 12. ' यदि वा जानकीमपि आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा. ' वृद्धिः— Success, advancement, rise, cf:—शिशुपाल I. ' परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनां, ' P. 48. वो विस्मृता–The genitive is used for the instrumental

here: प्रयोगेऽभ्यंतर : (प्रयोगशास्त्रनिपुण:) . अभ्यंतर is used either with locative or sometimes with genitive, but generally in compound. cf:—Infra V. ' संगीतकेऽभ्यंतरे स्व: ' also शाकुं. III. ' अनभ्यंतरे आवां मदनगतवृत्तान्तस्य. अहो... प्रश्न:— How closely is the question connected with representation. The reading प्राश्निक:— would mean Oh, the questioner has gone deep (into the very heart) of representation. The speech of विदूषक given below as a retort to this appears to me objectionable on several grounds; viz.

(I) The position of the speech as given by काश्यपेम is not correct. (2) Its language does not suit to the usual smooth flow of कालिदास's language. (3) The retort is too sharp even for the character of a buffoon towards a person like the कौशिकी who was so much respected by the court, especially when वि- दूषक had to get his object accomplished through her assistance. (4) If we suppose him so very sensitive, he makes no reply to कौशिकी's calling him a fool elsewhere, and allows the rebuke pass off quietly. cf:— विदू:— तेन हि पडितपरितोषप्रत्यया मूढजाति: &c. परिव्रा.— एवमेव. (5) The use of भी is incorrect which a scholar like कालिदास cannot be supposed to make. By adopting this reading (अयि पण्डितंमन्ये &c.) the wit loses its happiness at once & only becomes too rude. Besides our reading is in full harmony with विदूषक's मया नाम &c. पं- डितमात्मानं मन्यत इति पंडितंमन्य:— Fancying one-self to be learned, a conceited person. भीषयसि ought to be भाययसि. भी can (1) भाययते or भीषयते - To frighten e. g. मुंडो भीषयते; (२) भा- ययते— To frighten any one with any one. e g. कंचुकिना एनं भाययते. आत्तसार: — The eye has grasped the real essence from its object. (चक्षुषा) आत्त: सारो यस्मात् यस्य वा. आत्तसार: is used predicately- विष- य:— An object of sense. These are five corresponding to the five organs of sense, — शब्द, स्पर्श, रूप, रस, & गंध corresponding to the ear, skin, eye, tongue, & nose. So here the विषय of the eye is रूप, i. e. any visible object and therefore मालविका is the विषय of the eye.

(10) यत्नेन &c—Since by it was seen the smiling face of

the long-eyed one, the face appearing to advantage by the teeth partially displayed (visible) like an opening lotus with its filaments partially visible. आर्या.

अग्रेण सहितं (संगतं) समग्रं, न समग्रं असमग्रं (यथा तथा) लक्ष्याणि केसराणि यस्य तत्.

P. 49. नेपथ्यसंगीतकम् is explained by some as 'a concert in the tiring room i. e. a concert in private. We would have worshipped you who deserve to be worshipped had it been नेपथ्यसंगीतक; but this is a रंगसंगीतक, a concert on the public stage. But I would rather interprete it as 'A ceremonial concert in the stage-dress. 'Had it been such a one we would not have forgotten to worship &c.' It must have been the usual practice in old times, as it is even at the present day, to worship any tutelar deity and to offer her some eatables that are afterwards given to any worthy Brahmin, before commencing any public exhibition. गणदास means to say that as this is a private exhibition only undertaken for establishing his superiority, the usual practice observed at the time of public exhibition is not followed here. Pr. Tawney explains it by 'An inaugural rehearsal in the tiring room.' Taranath readsit as 'न खलु प्रथमं नेपथ्यसवनमिदम्- This sacrifice in the form of musical representation is not the first of its kind, otherwise how should we not have worshipped you who deserve the sacrificial donation (दक्षिणीय). This reading also is not bad. The word प्रथमं refers to the general practice of worshipping a tutelar deity and of offering something to a worthy Brahmin at the time of initiating any person into any new art or science. मया नाम &c—I for sooth, like a silly चातक, longed for a drink of water in the sky rumbling with empty clouds. i. e. as the चातक, incompetent to distinguish rain-clouds from empty ones, is anxious to get water from each and every cloud that appears in the sky, so I incompetent to distinguish a नेपथ्यसंगीतक from रंगसंगीतक longed to have my share from each and every concert. The चातक bird is supposed to live on rain-drops, hence its eagerness at the sight of every cloud.

This peculiarity of it is a subject of frequent reference in sankrit poetry. cf:— भर्तृहरि. II. 52, 121 & रघु V. I7. Taranath's reading is मया नाम......चातकायितम्; where मया चातकायितं is an instance of धर्मलुप्ता उपमा (चातकेन सदृशं मया आचरितम्). cf: विक्र॰ II. 'अत: खलु भवता दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं गृहीतम्. '

पंडितानां परितोष एव प्रत्ययो यस्या सा—Whose conviction (settled belief) is based on the satisfaction of the wise. मूढजाति: – Stupid persons like myself ' Those who are stupid have to depend upon the satisfaction of the learned and take their opinions from them. ' cf:—Supra ' मूढ: परप्रत्ययनेयबुद्धि: ' — I. 2. शोभनं गृहीतं—Is accepted as good. पारितोषिकं—परितोष: प्रयोजनमस्य इति ठञ्. (प्रयोजन फलं कारण च.) गणांतरं– Difference of merits between the pupil of हरदत्त and of गणदास. अन्यो गुणो गुणांतरं – The comparitive merits. It may also be dissolved as गुणानां अन्तरं – The real nature of merits. परकीयामिति कृत्वा – Because it belongs to another. ईसिदो &c— This is a hint for गणदास to withdraw his pupil. Mark the anxiety of the queen to keep मालविका out of the king's sight as far as possible. P. 50 एतावा मे &c—This much is the power of my genius to serve you, i. e. This is all that I can do for you. This scene where the king places his sole reliance on विदूषक for the acquisition of the object of his love very closely resembles the one in विक्रमोर्वशीय act II. both in sense and in many places in language. cf:—विक्रम॰ II. राजा — उपायाश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयम्...—वि.—एसो चिन्तेमि— ननु भणामि चिंतित उपाय इति ......वि.—एतावान् मे मतिविभव:. &c. अलं परिच्छेदेन-Have done with this setting limit to your powers. परिच्छेद– Setting limits to, circumscribing. cf: कुमार II. 58. परिच्छिन्नप्रभावर्द्धि. &c.

(11) I consider her disappearance (behind the curtain) as the obscuration of the good luck of my eyes, the end of the great festival of my heart and the shutting of the door of my happiness (pleasure).

आर्या.

अस्तं अय: (एति इति अय:) – अस्तमय: | अक्ष्णो: , हृदयस्य & धृते : —These genitives are examples of what is called एकदेशीय

अन्वय, though the sense is clear and not confounded. धृति : – Happiness, pleasure; cf:—रघु III. 10. ' धृतेश्च धीरासदृशी &c. विक्रमो. II. 8. ' न चक्षुर्बध्नाति धृतिं. ' It may be taken also in the sense of ' cheerfulness or courage. ' The reading तिरस्करणं is better than तिरस्करिणीं as the comparison stands more between two acts than two objects दरिद्र आतुर: &c —Like a poor patient, you desire the medicine to be brought by the doctor himself. विदूषक seems to mean that the king wishes that the whole trouble required to effect a union between himself and मालविका should be taken by him while he himself should do nothing. **P. 51.** अवसित: (अवसो) – Ended. दर्शनस्यार्थ: – The object to be seen or the motive of seeing. अवसित &c. may either mean ' The object to be seen is no more or the motive of my seeing is ended (over). ' दाक्षिण्यं अवलम्ब्य – Putting on (a garb of) politeness. अनुगृहीतोऽस्मि—I am much obliged to you. This means nothing more than ' I thank you ' for your being anxious &c. वैतालिक:—(विविध: ताल: विताल: तेन चलति व्यवहराति वा इति ठक् ॥

A bard, a minstrel, whose bus ness it is to announce the time of the day. उपारूढ मध्यान्ह: (अह्नो मध्य:) The midday has arrived.

(12) The geese have their eyes half closed under the shade of the leaves of the lotus-plants in the (pleasure) lakes; the palaces have their roofs such that their acquaintance is shunned by the pigeons (the contact of the roofs of the palaces is shunned by pigeons) owing to excessive heat. The peacocks desirous of drinking the particles of water (continually) flung out, are hovering about the revolving water-wheel. The sun possessed of (accoutred with) all his rays is blazing as thou with all thy princely qualities.

स्रग्धरा.

हंस: (हस्+अच्, वर्णागम:) – The goose. The bird is the object of frequent allusion by the Sanskrit poets. It is supposed to be the vehicle of the God ब्रह्मन्, & is also said to fly to the मानस lake at the approach of the rainy season and gifted with the pe-

culiar power of separating milk from water. cf:—शाकु. VI. 27. 'हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः.' मेघ. I. 11. सौधं (सुधया निर्मित)– Lit. a white washed mansion; hence a palace or any large house. cf:—रघु. XIX. 2. 'सौधवासमुटजेन विस्मृतः संचिकाय फलनिस्पृहस्तपः.' वलभिः–भी (वल्यते आच्छाद्यते वल्+अभि वा ङीप्) – The sloping roof or the wooden frame of a thatch. cf:—विक्रमो. III. 2. 'धूमैर्जालविनिःसृतैर्वलभयः संदिग्धपारावताः।' परिचय– Acquaintance, familiarity. Taranath's reading बिंदूत्क्षेपात् will have to be construed with परिपतति–Hovers about &c.; because it throws out water-particles from it. This is not a very good reading. समर्थैः to be taken with नृपगुणैः. सप्त सप्तयो यस्य सः–One that has seven horses, the sun. **P.52.** आविधा– vide. note on the same, act I. Some read it अविहा (अवि–a particle of grief and हा a particle of surprise) in the sense of 'oh wonder &c.' but I think that the same meaning that is given to अविधा in the first act would be applicable here. cf:—विक्रमो. II 'वि०–अविहा अविहा। भो किं नु खलु एतद् भुजंगनिर्मोकमिव संमुखे नो निपातितम्.' also शाकुं. VI. (नेपथ्ये)'भो वयस्य अविहा अविहा.' It will be seen after comparing the various readings at the foot that the reading preferred is a better one. The cunning विदूषक naturally takes advantage of the opportunity & puts forward an excuse in order to relieve the king of the unnecessary task of hearing हरदत्त. उचितकालाति&c – When the usual time (of dinner) is transgressed the physicians find fault with it. नास्ति &c – There is no room for my words. Taranath explains his reading 'अत्र मध्याह्नसमये अन्यस्य वचनस्यावकाशोऽस्तीति का कथा प्रश्नः' which is not very good Taranath's reading विरम्यता भवान् is wrong. It ought to be either विरम्यता भवता or विरमतु भवान्. श्वो द्रक्ष्यामः–From the speeches of the two maids in the third act, we are led to conclude that the examination was conducted the next day and the decision was in favour of गणदास.

The reading मज्झणविहिम् (मध्याह्नविधिम्) appears to me better than मज्जणविहिम्. When the queen asks the king to go through the midday ceremony, of course विदूषक's anxiety for getting dinner soon (as he is represented as

an epicurian) makes him request the queen to expedite especially the dinner soon. होदि &c.—may be rendered either by ' भवती विशेषेण पानभोजनं त्वरयतु or भवति विशेषेण पानभोजनं त्वर्यतां. अद्वितीया--Unrivalled.

P. 53. (13) while uniting her artless beauty with lovely intelligence, the creator has rendered the arrow of the God of love besmeared with (dipped in) poison. आर्या.

The अलंकार here is निदर्शना; cf:—रघु 1 2. ' क्व सूर्यप्रभवोवंशः ' &c, शाकुं. 1. 16. ' इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः । तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ' भवभूति. ' इदमिह मदनस्य जयित्रमस्त्रं ' &c. cf. also ' Nature unadorned is adorned the most. ' चिंतयितव्योऽस्मि—You ought to take my helpless condition into your consideration. cf:—शाकुं. VI. ' राजा—सखे त्रायस्व माम्. ' In the case of potential P. P. the agent is put either in the genitive or instrumental. अहमपि &c.—The विदूषक. in his jocose way asks the king to take his helpless condition into consideration. Mr. Parab's explanation, ' That in finding a remedy he would be detected by the queen and then the king should save him from punishment ' is not good. विपणिः (M. & F. पण् — to transact business)—Market place. कंदुः f. m. (स्कंदति-- स्कंदेः सलोपश्च इति कुः)—An oven, an iron pan. उदरस्याभ्यंतरं—The interior of my belly. हृदयाभ्यंतरं is not a good reading. एवमेव &c—As you are expeditious about your meal so you should be about your friend's business.

गृहीतक्षण :—क्षण (क्षणोति दुःखं + अच्)—Lit. that breaks down pain, hence leisure. This word occurs very frequently in श्राद्ध ceremony where the यजमान (host) requests the Brahmin invited for the ceremony to give his leisure to him by the words ' आसने क्षणः कर्तव्यः, ' which is complied with by the Brahmin by saying ' तथा. ' शौनकस्मृति has the formula thus :—

' गृहीत्वामुकशर्मस्यामुकगोत्रस्य चामुके ।
श्राद्धे तु वैश्वदेवार्थे करणीयः क्षणस्त्वया ॥
इत्येवं श्राद्धकृत् ब्रूयात् तं प्राप्नोतु भवानिति ।
स वदेत्प्राप्नवानिति इतरस्तंप्रति द्विजः ।
पित्रादेरप्यनेनैव वृणीत विधिना द्विजान् ॥ '

Mr. Pandit also quotes दक्षस्मृति. ७. १६. 'उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिको भवेत्' and नागोजीभट्ट's comment there-on 'क्षणो निर्व्यापारस्थितिस्तद्युक्तो न भवेत्.' Hence गृहीतक्षण: must have been very common among the Brahmins of that class in the sense of, 'my leisure is at your disposal' or 'I pledge my word to do your work.' Even now 'ब्राह्मणाला क्षण देणें' and क्षण घेणें is a common technicality in Marathi with respect to श्राद्ध ceremony. cf.—शाकुंतल. II. 'किं मोदकखंडिकायां। तेन हि अयं सुगृहीतक्षणः' also Supra I. लब्धक्षणः स्वगृहं गच्छामि.

P.54. शूना(श्वि अधिकरणे क: संप्र. दीर्घ:)–A slaughter-house. आमिष (1) A bet, an object of enjoyment; (2) Flesh. अत्यातुरो &c. —I like (am amused) to see you soliciting the success of the work being very much distressed. cf.—Marathi मला तुझी मोठी मौज वाटते.

(14) That lovely-eyed one has become the sole object of my affection whose heart is diverted from all the occupations with respect to the women of the harem. आर्या.

With the reading व्यापारं इति, प्रति will have to be taken as an independent indeclinable governing व्यापारं. निवृत्त (पराङ्मुखीभूत) – Turned aside. एकं अयनम्—The sole resort. The closing part of this act is called बिंदु—'The reuniting part of the link of a drama which is abruptly broken by a digression.'

ACT III.

P. 55. उपायनार्थेदं उपायनार्थे—For presenting it. For देव्या उपायनार्थे many of Mr. Pandit's Mss. read देवस्य सभाजनार्थे – For honoring his Majesty (the king). But there is no reference in the sequel to this interview, and to introduce it here without any motive would be meaningless. So the reading adopted by Mr. Pandit in his new edition i. e. ours is a good one, as we shall find in the sequel that परिव्राजिका had an actual interview with the queen to inquire after her health in the fourth act. Mr. Pandit seems to have an objection to the word अर्थपति which is also not groundless. बीजैः पूर्यत इति बीजपूरकं (क is a diminutive termination)—A citron fruit known in Marathi by the name महाळुंग. प्रमदवनं – प्रमदानां वनं or प्रकृष्टो मदो यत्र तत्प्रमदं, प्रमदं च तद्वनं च प्रमदवनं. In the case of words ending in आ & ई the final आ or ई is shortened in a compound when the compound is used as an epithet or when it occurs in Vedas. cf: गंगदत्त; रघु IV. 'वैदेहिबंधो हृदयं विदध्रे.' तपनमिव पीतं तपनीयं तस्य विकारः ; तपनीयश्चासौ अशोकः Gold-like (yellow) अशोक. संभावयामि (To pay respects to) is too big a word for the maid-servant. उपसर्पामि (I shall approach her) appears natural here. अपि सुखो &c – Are you going on well with your garden duties. सुष्ठु आगतं स्वागतं–Welcome. **P.56.** ननु Indeed As for &c. तावत् – First. सघर्षितयोः – Vying with each other (सं+ घृष् – To vie, to compete.) किल–They say, we are told. आगमोऽस्यास्तीति (आगमिन्–आगमः Lit. Any traditional lore handed down from ancestors.)— learned. शिष्याया गुणविशेषेण – By reason of the special merit of the pupil. उन्नमितः – Was declared superior (as opposed to अधःकृतः). किमिति &c – How is it that we hear a scandal &c. कौलीनं – Scandal, rumour, (कुलादागतम् – That belongs to a family; or कौ पृथ्व्यां लयोऽस्तीति – that which degrades

a man in the opinion of the public). cf: मेघ. 112 ' मा कौलीनाच्चकित-नयने मय्यविश्वासिनी भूः' &c. साभिलाष: (अभिलाषेण सहित:)– Attached.

P. 57. प्रभुत्वं–His independence, his power to do any thing. Mr. Pandit renders it by ' the strength of his passion for मालविका' which does not appear to me good here. पेशलतरं – Nicer than this. सभा. means that in return for the fruit that मधु. had given, she would get a nicer fruit (that of happiness in the next world).

चिरायमाणकुसुमोद्गमस्य (चिरायमाण: कुसुमोद्गमो यस्य)–Whose flower-bearing is delayed. (चिरायते असौ इति चिरायमाण:). दोहदनिमित्तं – As regards the fulfilment of the condition of blossoming. दोहद (दोहं आकर्षं ददातीति)—Longing. This fancy perpetually recurs in Sanskrit poetry. For the different दोहदs of different trees cf:—

स्त्रीणां स्पर्शात्प्रियंगुर्विकसति बकुल: सीधुगंडूषसेकात् ।
पादाघातादशोकस्तिलककुरबकौ वीक्षणालिंगनाभ्याम् ।।
मंदारो नर्मवाक्यात्पटुमृदुहसनाच्चंपको वक्त्रवाता ।
च्चूतोगीतान्नमेरु विकसति च पुरो नर्तनात्कर्णिकार: ।।

also cf: नैषध III. 21. ' महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति. ' also मेघ 78.

प्रवेशक:–An interlude. vide. Suqra P. 13 & 14
It can never come In the beginning of the first act.

P. 58. कामयमानाम् अवस्था इव अवस्था यस्य (An irregular बहुव्रीहि)– In a state of a person smit with love; in a love-sick state.

(1) The body may be lean if there is no pleasure of the beloved's embrace; the eye may be full of tears because she is not seen even for a moment; you have never been separated from that fawn-eyed one; why then, oh heart, do you suffer agony when the highest bliss is so near you. शिखरिणी.

स्यात्–It may be i. e. it has reason to be so. प्रसक्त (प्र+सञ्ज)– Lit. closely adhering, uninterrupted, cf:—रघु. XIII.40'प्रसक्तसंगीत–मृदंगघोष: ' मालती. IV. 6. Dr. Bhandarkar explains it by 'प्राप्ते निर्वाणस्य प्रसंगे सति –'When satisfaction exists or when there is occasion

for satisfaction. निर्वाण (निर् & वा – To blow)– Originally final extinction; highest bliss. There is an apparent caustrat (विरोध) in निर्वाण and परिताप.

अलं &c – Away with giving way to lamenting having laid aside all strength of mind. अलं in this sense governs either the instrumental or the gerund in त्वा. For similar idea cf:—विक्र० II ' विदू.-अलं परिदेवितेन । अचिरेण ते इष्टसंपादयिता &c. ' तपस्विनी– A helpless pitiable person. cf:- शाकु IV. 'सा तपस्विनी निर्वृता भवतु.' P.59. नागरक्षित इव निधि:–Like the treasure taken care of by the serpents. This refers to the supposition that the whole wealth hidden in the earth is taken care of by the serpents. A miser is supposed after his death to become a serpent and seat himself on the treasure hoarded by himself We have similar legends in Greek and Roman Mythologies—Dragons and serpents guarding golden girdles &c. The reading मणिरिव would refer to the general notion of the serpents having a jewel in his head. This reading is not good as in that case रक्ष्यमाण loses all its sense and कालिदास rarely uses any word without any propriety. सुखं (Ad.)—Easily. घटयिष्यामि–Shall bring about is better than यतिष्ये, as the king under the present condition requires some positive assurance which विदूषक would be the last person to disappoint him in.

संकल्पयोनि: (संकल्पो योनिर्यस्य)–The thought-born one. cf:— supra II. 8. ' शरायोनि:. ' प्रतिबंध &c.—Having applied or directed (the heart of) persons towards objects though beset with obstacles. अभिनिवेश्य–cf: शिशुपाल. I. 15. कालान्तरस्य क्षम: &c—So as to make him unable to brook delay.

(2) Where the heart-tormenting agony and where thy weapon which inspires confidence. What is known both soft and sharp at once, is here, oh heart-tormentor, seen in thee. वैतालीय.

क–क (द्वौ ककारौ महदन्तरं सूचयत:)–Show difference, ' what great difference is there between the two ? How disproportionate they are? 'हृदयं प्रमथतीति हृदयप्रमाथिनी. मन्मथ-मनो मथ्नातीति or मां मथ्नातीति–

cf: दशकुमार. 'मन्मथो मां मथ्नन् निजनाम सान्वयं करोति.' For parallel idea cf:—शाकुं 'कुतस्ते कुसुमायुधस्य सतस्तैक्ष्ण्यम.' **P.60**. तस्मिन् &c—I have made a beginning with regard to the object to be gained. पर्यव-स्थापय–To compose oneself. संस्तंभयतु. cf: विक्र॰ I. 'चित्रलेखा–हला पर्यव-स्थापयात्मानम्.' उचित व्यापारपराङ्मुखेन चेतसा–Having my mind turned away from the usual functions. cf: शाकुं. VI. 'ईदृशं विनोदस्थानं तत्त-मेव मार्गमादेशय.' प्रथमावतारसुभगानि–Charming on account of their first appearance. Mr. Pandit's reading here does not give so good a sense. Besides there would be a repetition of ideas in that with वसन्तावतार &c. वस-न्तावतारापदेशेन—Under the pretext of the advent of the spring. cf: विक्र॰ II. 'विदू.– पश्यतु भवान् वसन्तावतारसूचकमभिरामत्वं प्रदवनस्य. 'दोला–Swing अधिरोहणं–Mounting. क्षमं–Possible. **P.61.** निसर्गनिपुणाः (निसर्गेण निपुणाः–Shrewd by nature. cf:—शाकुं. 'स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वं &c.' अन्यसंक्रान्तहृदयम् (अन्यस्यां संक्रान्तं हृदयं यस्य)–One whose heart has been transferred to another i. e. who is attached to another. A pronoun in a compound is used in its original base (सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः) hence अन्य which otherwise ought to have been अन्या. उपलालय-न्तमपि–Though I were to fondle her. ते सखी–Your friend-my wife. cf:—मेघदूत 85' निर्विनोदां सखीं ते. ' and 78 ' एकः सख्यास्तव सह मया. '

(3) It is better to cut short the usual attention, since many causes for doing so can be seen (assigned). But external attention without affection, even greater than before, will not do in the case of proud women. मालयभारा.

The first two lines are explained by many by ' It is better to refuse the proper request, for, many causes have been seen for doing so '—an explanation which does not suit the following two lines, nor does it yield so good sense as ours, though in रघु the same idea is expressed in the same terms: cf: रघु II. 58 ' तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं संबंधिनो मे प्रणयं विहन्तुं ' वरं (युज्यते) serves the purpose of predicate. (क्वचिन्निपातेनाप्यभिधानं भवति); cf:—शाकुं. ' पव-न आलिंगितुं शक्यम्. 'also कुमार. II. 55. ' विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं च्छेत्तुम साम्प्रतम्. ' खंडनहेतवः–विहननहेतवः–There could be put forth many plausible causes for doing so. उपचारविधिः A form of courtesy

hence a mere show of courtesy. cf:—मुद्राराक्षस. ' अनुचित उपचारो हृदयस्य परिभवादपि दुःखमुत्पादयति. ' मनस्विनीनां —Is used here as objective genitive. भाव:—Affection; cf:—कुमार V. 81 ' ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं. ' cf:—विक्र० II. 22. 'प्रियवचनशतोऽपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते । प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः.' पूर्वाभ्याधिक is explained by Taranath as पूर्वे अभ्यधिकं—Before excessive but now void of passion.

नार्हति &c—Your honour will do well not to throw aside the politeness at harem. प्रतिष्ठितं (निरूढं)—firmly fixed. दक्षिणस्य भावः दाक्षिण्यं—It is thus defined:—'दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम्.'

P. 62. पवनचलिताभिः— Shaken by the wind. दर—ईषत् cf:—शाकुं. 'वातेरिताभिः पल्लवांगुलिभिस्त्वरयति मां केसरवृक्षः. ' स्पर्शे रूपयित्वा-Showing that he felt the touch of the wind. अभिजातः— Nobly born. Mr. Pandit quotes the following from भर्तृहरि on the meaning of this word:—

> प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते संभ्रमविधिः
> निरुत्सेको लक्ष्म्यामनभिभवसाराः परकथाः ।
> प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं नाप्युपकृतेः
> श्रुतेत्यन्तासक्तिः पुरुषमभिजातं कथयति ॥

Where he has अनभिभवगन्धाः & चाप्युपकृतेः which I have changed to °साराः & न as occurring in many manuscripts of भर्तृहरि and suiting the meaning (sense).

(4) By cooings agreeable to the ear of cuckoos slightly intoxicated, as if asking sympathisingly if the love-melody is bearable, the spring is as it were stroking my body with the palm of his hand of close touch in the shape of the southern wind fragrant on account of the mango-blossom. मंदाक्रांता.

उन्मत्तानां is not good. ईषन्मत्ता आमत्ता स्तेषां. सह्यतां—सोढुं योग्यतां bearableness. cf: Infra IV.'राजा—देवि अपि सह्या ते वेदना.' Also मुद्रा. 'अपि सह्या ते शिरोवेदना. ' दक्षिणो मारुतः—Southern breeze proceeding from the मलय mountains. It is usually represented by poets as being fragrant with sandal particles of sandal trees which the mountain is

supposed to abound with. cf: विक्र० ' प्रत्युग्दतो मवानागन्तुको दक्षिण-मारुतेन. । The wind is here likened to the hand of the spring and he is represented as touching the king with the hand in order to show his sympathy, because he was ' nobly born ' The songs of the cuckoos, the king considers to be the words of the spring, asking him sympathisingly ' Whether he could endure the pain. सानुक्रोशं-अनुक्रोशेन सहितं यथा स्यात्तथा-Sympathisingly. The word symphathy is very appropriate here. अनु-after and क्रुश-To cry. To cry with or along with another. Symphathy (syn-togather and pathos feeling) rather expresses exactly the same thing.

P.63. विलोभ&c-Desirous to attract you. युवतिवेष&c—that would put to shame the dress of a young woman. विस्मय-Wonder.

(5) The red-dye (lac-dye) of the nether lip (of women) has its colour excelled by the lustre of the red अशोक; the black white and red कुरबक sets aside the painting on (their) faces; also the mark on the forehead is surpassed by तिलक flowers to which is attached collyrium in the shape of bees. (Thus the) vernal beauty as it were looks down upon women's mode of decorating their face. शार्दूलविक्रीडित.

The poet here personifies Vernal beauty to a young woman. विशेषितगुण: Has the quality (of redness) surpassed. cf:—मृच्छकटिक IV. ' किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती ' &c. Also ' मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती रतिरिव मूर्तिमती विभाति येयम. ' विशेषित-गुण: & प्रत्याख्यातविशेषकं are predicates. विशेषक:-The arrangements of colours or painting on the face of a woman. द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो भ्रमर: लग्नाश्च ते द्विरेफाश्च लग्नद्वि-रेफास्त एवांजनं येषु (or लग्नानि द्विरेफांजनानि येषु) ; cf:—कुमार III. 30.

' लग्नद्विरेफांजनभक्तिचित्रं मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य ।
रागेण बालारुणकोमलेन चूतं प्रवालोष्ठमलंचकार ॥

तिलक-A mark of beauty; also a kind of flower.

निर्वर्णयत:-Observe; mark carefully. पर्युत्सुका-Uneasy, sick at

heart, pensive on account of love. **P. 64.** अविज्ञातहृदयं; cf:—शाकुं III. 'तव न जाने हृदयं.' This is the usual diffidence of lovers with respect to the love of the opposite party. भट्टारं (भर्तारं) ought to be भट्टारअं (भर्तारकं), as the king is simply the lord of मालविका, not her husband. अभिलषन्ती–Longing for. आत्मनोऽपि &c—I am ashamed even of my own self. किं पुन: &c.—How much less have I power &c. The communication to friends is for the sake of lightening the agony of suffering; cf. शाकुं II. ' स्निग्धजनसंविभक्तं हि दुःखं सह्यवेदनं भवति. ' Also कादंबरी, ' आत्मापि मे यस्य उपहासं जनयति. ' विभव:–Power. अप्रतिकारगुर्वी (अविद्यमान: प्रतिकारो यस्या: सा, अप्रतिकारा अत एव गुर्वी)–Heavy as having no remedy, great because irremediable. चापल–Rashness, mischievous playfulness. cf:—कुमार,' द्विजातिभावादुपपन्नचापल:,' कादंबरी, ' स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया. ' परिभ्रष्टा–Fallen down. दोहदं (दोहं–desired object ददातीति)–Satisfaction. पंचरात्राभ्यन्तरे (पचानां रात्रीणां समाहार: पंचरात्रं तस्याभ्यन्तरे)–Within five nights. अन्तरा नि:श्वस्य–Sighing in the interval. मालविका stops here and gives out a heavy sigh before completing the sentence because she thinks that the fulfilment of the queen's promise to gratify her desire was quite improbable; and naturally a host of conflicting ideas came in her mind before she could utter the word अहिलासपूरइत्तअं (अभिलाषपूरयितृकं). अभिलाषपूरयितृकं–That would gratify her desire. नियोगभूमि–To the place where I have to execute my commission, appointed place. अनुपदं (पदानां पश्चात्) &c.—She shall follow me. विश्रब्धं–Freely.

P.65. सीधुपानो &c—Here is fine sugar (ready) for one who is satiated by liquor-drink. On this Mr. Pandit has the following note:—

'By सीधुपाणुव्वेजिअस्स &c. विदूषक means that the king who is intoxicated or maddened by his passion for मालविका, will now be assuaged, when he sees her alone, just as a man that is intoxicated by drink and is helpless under its influence is cured by eating मत्स्यंडिका or sugar. मत्स्यंडिका is a kind

of fine sugar more refined than purified lump sugar (धौतगुड) and less refined than खंड or सिता sugar. It is soft and yellowish-white like sand and is so called because it is composed of globules resembling in size the eggs of fish (मत्स+अंड). cf. the following from the वैशेषिकः—

मत्स्यंडिका खंडसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः
यथायथा हि नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा ।
वालुकेव भृशं सूक्ष्मा सुस्निग्धा सितपिंगला
मत्स्यांडाकृतिसादृश्ययोगान्मत्स्यडिका स्मृता ॥

also वाग्भट 1. 5. 49, वृष्याः क्षतक्षीणाहिता रक्तपित्तानिलापहाः
मत्स्यंडिका खंडसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥

Sch: मत्स्यंडिकादयस्त्रयो वृष्याः तथा क्षीणक्षतहीता रक्तपित्तानिलापहाश्च । तथा क्रमेण गुणवत्तमाः ॥ धौतगुडादपि मत्स्यंडिका गुणकरीनिर्मलतरत्वात् । ततोऽपि खंडो गुणवत्तरः । खंडादपि शर्करा गुणवत्तमा निर्मलतमत्वात् ॥

The use of sugar as an antidote against intoxication by liquor is borne out by the following verse from अजीर्णामृतमंजरी by केशिराजः—मदयति नहि मद्यं जातुचित् पीतमद्यं ।

पिबति घृतसमेतां शर्करामेव सद्यः ॥ ३२ ॥

And by the following from the योगरत्न (मदात्ययचिकित्सा)

मद्यं पीत्वा यदि वा तत्क्षणमेव लेह्यात् (sic तत्क्षणमवलेढि) शर्करां सघृतां ।
मदयति न जातु मद्यं मनागपि प्रथितवीर्यमपि.'

सीधु (सिध् + उ) – Spirit distilled from molasses. cf:—रघु XVI. 52. उद्वेजित (causal. P. P.) — Disgusted cf:—शाकुं. II. मत्स्यंडिका (मत्स्य + अंड + इका) In compounds with words beginning with a vowel, the vowel of words of शकन्धु classes is dropped; as शक + अंधु शकंधु &c. Taranath has the following explanation on this sentence. ' मद्यपानविह्वलस्य यथा मत्स्यंडिका फाणितमुपकारकं तथा मदनातुरस्य तव स्वयमुपगता (अतर्कितमुपस्थिता) मालविका. अयि (प्रश्ने) – A particle of gentle inquiry. cf:— कुमार. IV. 3, ' अयि जीवितनाथ जीवसि.' नातिपर्याप्तवेषा – Not fully

dressed. पर्युत्सुका – Uneasy, love-sick; cf:—विक्र. II. 16, 'पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां तां । आर्तं न पश्यसि पुरूरवसं तदर्थे ॥' &c. एका अकतीति एकाकिनी – One who goes alone. कथं – A particle showing surprise. अथ किं – Yes, exactly (so). शक्य &c — It is possible now to sustain life. अवलंबितुं is used passively; cf:—बचित: प्रणयो वरं विहंतुं & our note there on.

(6) having learnt from you that my beloved is near, my depressed heart has taken breath like that of a traveller wishing for water after knowing from the cries of cranes that a river surrounded by trees is at hand. द्रुतविलंबित.

उच्छ्वसितं–Has taken breath i. e. become comforted cf:–' रत्नसंनिधौ उच्छ्वसतीव चेत: ' . आरसित–Making a sound, used in the active sense. तरुवतीं–The idea expressed by these two lines must be, familiar to many obervers of nature. It is a beautiful idea beautifully expressed. सरित् is better than सलिल, because it keeps up a complete simile. सरस इदं सारसं. उद्रसित Past passive participle used in an active sense. P. 66. तरुराजि: –The grove of trees. The word राई has directly come into our language without any change of form.

(7) Broad at the region of her hips, slender in the waist, prominent at the breasts, long in eyes, here comes my life. आर्या.

In नितंबबिंबे बिंब is taken in the sense of ' region ' part. ' equal to ' देश '

अवस्थांतरं &c – Has reached (attained) a condition different from the previous one. पूर्वस्मात् is used absolutively.–When he saw her last time.

(8) With her cheeks white like the stalk of शर grass and with but few ornaments, she appears like the कुन्द creeper bearing a few flowers and leaves ripened by the spring. आर्या.

This is an example of पूर्णोपमा. शर is a kind of white grass, its inner part being still more so. cf:—रघु XIV. 26. ' मुखेन

सीता शरपाडुरेण ' &c. स्थल has the same sense as देश, प्रदेश or बिष. कतिपयानि कुसुमानि यस्यां सा. माधवेन परिणतानि पत्राणि यस्याः सा.

मदनव्याधिः – Love-sickness. परिमृष्ट – Affected. सौहार्दमेवं पश्यति &c.—Friendship alone sees so. You think so on account of your affection for me.

P.67. ललित &c-Desirous of lovely gratification of his longing; cf:—Infra verse. 17 ' वृथा वहसि दोहदं ललितकामिसाधारणम्. ' ललित दोहदं अपेक्षत इति. अगृहीत &c. – That has not put on the dress of flowers &c. मालविका means that she is uneasy on account of the non-fulfilment of her desire like the अशोक प्रकृष्टा छाया यत्र प्रच्छायः प्रच्छाय अत एव शीतलः –Cool by its thick shade. cf:—' प्रच्छायसुलभनिद्राः ' &c. in शाकुंतल. उत्कंठित – Love-sick. प्रसन्नः —clear. cf मालती. ' प्रसन्नप्रायस्ते तर्कः. '

(9) Carrying with it the कुरबक pollen, and charged with the particles of water received from the opening of the folds of tender leaves, the मलय breeze produces uneasiness in the mind even without a cause. आर्या.

किसलयपुटभेदात् निर्गताः सीकराः (मध्यमपदलोपी). पुट – Cavity. भेद –. Opening. अविद्यमानं निमित्तं यस्याः सा अनिमित्ता, अनिमित्ता च सा उत्कंठा. मलय is supposed to be the present निलगिरि. समर्थये — I fancy (guess). कमलिनीं &c.—The elephant does not care for an alligator having seen a lotus. The king means that he would care for nothing while मालविका is near him. Here also is seen the inaccuracy of the poet. It appears from this speech of विदूषक that he as well as the king had a knowledge of the presence of the queen, yet the whole scene goes on as if they even do not dream of her presence and again when she appears all of a sudden they are confused. ग्राहः (गृह्णातीति ग्राहः) A shark, an alligator. मतंगजः (मतंगाद्दषेर्जात इति)—Elephants are supposed to descend from the sage मतंग. The elephant's love for lotus is proverbial; cf:— ' रविततो गजः पद्मांस्तद्द्द्यान् बाधितुं ध्रुवं । सरो विशति न स्नातुं; गजस्नानं हि निष्फलं. मालिनी is explained by some by ' Collection

of lotuses ' a sense which is not required here. **P. 68.** निरवलंबनात्—That has no support. अवेक्षते—Looks significantly. वामता स्नेहस्य—Perverseness (or crooked nature) of love. Love never takes one by the right path; it always acts indirectly.

(10.) You do not disclose the cause of your uneasiness; guess has not the rare happiness of perceiving the truth, still, oh love, whose thighs are like the stalk of a plantain tree, I make myself the object of these wailings. इन्द्रवज्रा.

तत्त्वस्यावबोध एकरसो यस्य स: . रस:—The characteristic property. तत्त्वावबोध:—Knowledge of the truth. cf: शाकुं. II. 2 ' कामी स्वतां पश्यति. ' The knowledge of truth is not the only characteristic of guess here; a guess or inference is not always true.

नि:संशयं (निर्गत: संशयो यस्मिन्तत्. Generally निर्गत: संशयो यस्मिन् कर्मणि यथा तथा)— Generally an adverbial compound, very rarely used as a noun. For example , शाकुं. II. ' कृतं भवता निर्मक्षिकं ' where निर्मक्षिकं is similarly used. If we accept the reading नि:संशय: , it must be taken as a तत्पुरुष compound which we are not authorized to do. नि:संशय: —संशयस्य अभाव: .

अर्पितमदनसंदेशा (अर्पितो मदनसंदेशो यस्यै)—To whom your love-message is entrusted. **P. 69.** तावद्गुरुकं—Of so much importance. योग्यतया नियुक्ता—You have been appointed on account of your fitness of fulfilling the longing. Mr. Pandit and some others explain as ' you have been invested with the equality with the queen. ' Of course अस्मिन्नधिकारे is to be understood. देव्या &c— देव्या धारिण्या: समतया युक्ता (धारिणीसमास्तासि) , which does not appear to me correct , and good. सनूपुर &c. cf:— कुमार III. 26, ' पादेन नापैक्षत सुंदरीणां संपर्कमासिंजितनूपुरेण. ' सुखितनया अलं - Do not deem yourself happy because &c. मृत्युमंडनं-Funeral ornamentation. This refers to the custom of decorating virgins and married women after their death when they are burnt. Mr. Parab thinks, it appears from his notes, that मालविका's anxiety proceeds

from the fear, that in case the अशोक does not put forth flowers she would be sentenced to death. But this does not appear to me natural. The idea is that she is love-sick, and under the present state any externally gratifying circumstance would be to her more painful than death. Her min appears to be disturbed at the thought of certain dis-appointment of her expectation even if अशोक were to put forth flowers, as the queen would be far from granting her wishes even though she had promised her to do so; cf: कुमार. IV. 22. **P. 70.** आरंभ:-An undertaking. cf: रघु ' आरंभसदृशोदय: '. अंत:पुर &c.-Would not have made her wear (her own) harem dress. The reading मम कारणात् &c. is worth noticing. It is quite in keeping with the intriguing nature of विदूषक that he should have purposely caused the fall of धारिणी from the swing.

अयि शरीरमासि &c.—You are (as dear to me as) my own body (life). cf: शाकुं. V. ' मेनकासंबंधेन शरीरभूता शकुंतला. '

(11.)See, oh friend, this wet line of colour which is placed (painted) on the end of the foot of my beloved, and which is like the first putting forth of the leaves of the tree of love burnt by हर. मालभारा.

सरसां—Wet. हरदग्धस्य—This refers to the burning of cupid by शिव when he tried to seduce the God's mind towards पार्वती for the birth of a deliveror of the Gods from the demon तारक. अधिकार: —The duty of kicking the अशोक tree. The reading अलंकार is not at all good here. तत्रहोदीए-It is better to understand तत्रभवत्या for देव्या (as the agent) taking तत्रभवत्यां मालविकायां understood than to understand the Instrumental for the Locative.

P. 71. (12) With the fore-part of her foot, whose colour is like that of tender foliage and which shines by the lustre of nails, it becomes the lady to smite the two;—This अशोक not bearing flowers being desirous of the fulfilment of its longing, or the lover who, having committed a fresh fault, has bowed down his head before her. मालिनी.

बाला-A young lady. प्रणमित is better than प्रणिहित, प्रणिधा 'To arrange' gives no meaning here. आर्द्र-Fresh, therefore recent, new. cf:—'कामीयादार्द्रापराधः स शमयति दुरितं शाम्भवो वा शराग्निः'. It may also mean 'gentle' or 'slight,' प्रहरिष्यति &c—Her ladyship will strike you who will have committed a fault. This appears to me a better reading than the one accepted by Mr. Pandit. प्रतिगृहीतम् &c.-I accept the words of a Brahmin that foresees success. This notion viz. a Brahmin's words are sure to be fulfilled does not refer to any particular knowledge on the part of विदूषक, but to the general notion prevailing among the Hindus cf:—विक्र. II. 'राजा—प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनं' Also addressed to विदूषक. Also रघु I. 44 'अमोघाः प्रतिगृह्णन्तौ अर्घ्यानुपदमाशिषः'. युक्तमदा (युक्तो मदो यस्याः सा or मदेन युक्ता)-In a state of intoxication. (which may be supposed to have caused both by youth and drink). युक्त is generally used in the sense of 'proper, fit.' But here it may be understood in the sense of 'with' in which it is rarely used. विशेषमंडनं--Special ornament (as serving to set women to advantage). लोकप्रवादः —Popular opinion; cf: कुमार IV. 12, 'असति त्वयि वारुणीमदः प्रमदानामधुना विडंबना.' P. 72. अलं &c.—Away with this talk of affection. अखंडितात्—From the unbroken, unceasing, used in the general sense. When the reading भर्तुर्णो (भर्तुः) is accepted it means 'from the unbroken love of his majesty towards you.' खंडित in love matters means 'dis-appointed, crossed in love' and is generally applied to males. मध्यस्थं &c-Speak like a third person (by-stander). मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थः. वसन्तोपायन &c—Refers to the custom of worshipping a Brahmin and offering him eatables on the occasion of the advent of spring cf:—स्वस्तिवायनमोदकैः &c. Infra IV. भृशं लुंपतीति लोलुपः —Lit.' one who is anxious to snatch away something;' hence greedy. क्लाम्यमानः Drooping. दर्शने—दर्शनाय, Locative is used for the dative; cf:—'चर्माणि द्वीपिनं हन्ति.' न प्रसरतः (अवलगतः अवसंजत :) —Do not move forward. P. 73. ननु-Why. It has a corrective force. परिहासनिमित्तं—For the sake of joke. परिक्षिप्तः-Encircled, surround-

ed. चूतांकुरं &c—While searching for a mango-sprout, we are bitten by ants (used metaphorically), i. e. while seeking after pleasure we have a mishap here; i. e. while we are searching for the king we have the unpleasant sight of मालविका and her companion. Why this sight should be unpleasant cannot be told unless it be that they also had some suspicion about the king's love for मालविका; and it will appear from इरावती's speech below that they had it; cf:– 'इरावती - हञ्जे......आशंकितस्य तावद्वंतगामिष्यामि' and further on 'स्थाने खलु शंकितं मे हृदयं.' &c. Mr. Pandit has the following note on this; 'It is doubtless the red ants living on trees that are meant here. They are known in कोंकण by the name हुमले. The mango tree is a very favourite abode of them. They configure its leaves into hollow globular nests for themselves. 'The प्राकृत 'पिपीलिआदंसणं' may be rendered into sanskrit by पिपीलिकादंशनं or पिपीलिकादर्शनं. The former reading is preferable चरणालंकारं निर्वर्तयति—Is performing the decoration of मालविका's feet. P.74 अभूमि: &c–This is not a proper place for मालविका to be present; cf:—शाकुं. VI. 'अभूमिरियमविनयस्य.' अनुज्ञा—To allow

महती खलु &c—Great indeed is this honour to her. cf:— शाकुं. VI. 'अनुगृहीतोस्मि. अनया मघवत: संभावनया.' also रघु. V. II 'प्राप्तोऽसि संभावयितुं वनान्मां'. This is said simply out of jealousy. प्रवृत—To proceed. मदो मां विकारयति—Intoxication renders me unable to go. The reading मनो मां &c—My mind is in doubt; my mind makes me pause and think. आशंकितस्य &c.—I must first get my doubts cleared. स्थाने—Said with respect to मालविका. कातर—Confused. From which our मराठी 'कावरा' seems to be derived. रागरेखाविन्यास: —The placing of the red lines; colour painting. P.75. प्रसाधन–The art of decorating. अभिविनीत Trained. The addition of अभि does not alter the meaning. cf:—verse 5 'सावज्ञेव मुखप्रसाधन' &c. अत्र &c.—As the question of मालविका was not a very serious one बकुलावलिका takes advantage of it to introduce the topic about the king's love and jocosely says that she was taught the art by the king; also indirectly hinting thereby that what she

was about to speack was regularly taught to her by the king. गुरुदक्षिणायै (गुरवे देया दक्षिणा or गुरोर्दक्षिणा used as objective genitive). दिष्ट्या—Happily (The instrumental of दिष्टि—fortune). It is used in the sense of an adverb like यदृच्छया. सिद्धं मे दौत्यं (दूत्याः कर्म)—This undoubtedly refers to the commission with which she is charged by विदूषक. Observe the intrigues of विदूषक throughout the play. बकुलावलिका means that she has done her duty by keeping मालविका in a condition fit for the king's interview. The reading ' सिद्धो मे दर्पः ' is not preferable. केवलं &c—All that is necessary is to blow the wind of the mouth (for the purpose of drying the colour). लंभयितव्यः (स्वार्थेणिच्). The causal is here used in the premitive sense. प्रकृष्टो वातो यत्र तादृशं स्थानं—The place is exposed to the wind.

P. 76. (13) Certainly an excellent opportunity to serve her has presented to me in the shape of fanning by the breath of my mouth, her foot the red-dye on which is wet. आर्या.

प्रथमतरः (उत्कृष्टः)-Where the comparitive termination तर does not alter the sense, as भूयः —greater is generally translated by great. वीजयितुं–To fan.

अनुशयः -Painful feeling, regret; cf:— मालती. VIII. ' मन्यनुशयस्थानमेतत्. ' शाकुं. VII. ' बाष्पंप्रमृज्यविगतानुशयो भवेयं. ' अनुशय Lit. means ' regret or sorrow felt at the commission of what ought not to have been committed or at the omission of what ought not to have been omitted. विदूशक does not seem to be very accurate in its use here. अरुणशतपत्र–Red lotus. सर्वथा भर्तुरंकपरिवर्तिनी भव–By all means repose on the lap of his majesty. भव is used in the sense of भूयाः . अंके &c. cf:—शाकुं. III. 18. ' अंके निधाय करभोरु यथासुखं ते । संवाहयामि चरणावुत पद्मताम्रौ. ' आशीः–Blessing, desire. अवचनीयं–What ought not to be said, both on account of its impossibility and impropriety). मंत्रितव्यं–What deserves to be said, also what has to be said (she is commissioned to say). प्रिया खलु &c. cf:—supra. ' अलं

स्नेहभाणितेन ' &c. **P. 77.** अभिनिवेशिन्–Fixing (the mind) on, attracted to, cf:— विक्रमो. I. ' अहो खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः '. एतत्–Stands for ' merits ' taken collectively. ईषत्परिपाण्डुर–A little pale, प्रथम. भणितं —Taught (learnt) already; learnt by rote. गुणित found in some Mss. has the same meaning. हताशा— Whose hopes are dashed down; hence a wretch. अनुरागो &c—Make true (or justify) the saying of the good, viz. ' Love should be tested by love. ' प्रति + इष्—To seek. सुजनवचनं is better than सुजनचरितं. The conduct of the wise has nothing to do here. Here बकुलावलिका indirectly asks मालविका to love the king in return. **P. 78.** प्रणयमयानि–Full of love. The reading प्रणयमृदूनि means ' Gentle on account of love.' बिबान्तरितानि–With the only difference of form or person. In this case the king's own words are transmitted through बकुलावलिका अन्तरित—Something between the two things. Indirect. It may also mean reached us through the medium of विदूषक which is possible as it is विदूषक who is managing this whole affair. cf:—विक्र० II. ब्राह्मणसंक्रमितैरक्षरैः Mr. Pandit explains it by ' An exact image of, reproduced exactly, ' छन्देन According to your own fancy (whim). न मे हृदयं &c.—My heart feels defident in this. The reading न मे हृदयस्य प्रभविष्यामि—I am not master of my own heart; I cannot do what I wish to do. भ्रमरसंबद्धः &c—Because bees cling to it. भ्रमरसंबाधः &c.—Because there is molestation from bees. संपातः—Attack, encountering. The first reading is better. वसंतावतारसर्वस्वं—The all in all of the advent of spring. सर्वस्वं—An object dearly prized. This is generally used in its own gender. सर्वस्वम्– The all property (स्वम्). बकुलावलिका means that मालविका should not lose the opportunity of securing the king for fear of the queen. त्वं तावत् &c.—Oh you sly one, be my helper upto the last. अत्यन्त—Upto last; cf:— ' अत्यंतमित्रं. ' दुर्जाता—An abusive term of endearment. दुर्जाते may also mean ' In difficulty. ' Then the whole would mean, ' Be my helper in this difficulty upto the last. ' मालविका being a modest maid cannot do any thing herself and

therefore, wants बकुलावलिका to assist her. not only when she is in distress, but always. बकुलावलिका also understands it in the same sense as will be clear from her reply. Mr. Pandit and others take it in the latter sense and explain that it is uttered by मालविका in one sense while understood by बकुलावलिका in the other. Yet we find that the poet has used the same word in the latter sense in his other works; cf:—विक्र॰ II. 'चित्रलेखा—मम सुरारिसंभवे दुर्जाते महाराज एव शरणं आसति,' रघु. XIII. 72. 'दुर्जातबंधुरयमृक्षहरीश्वरो मे' &c. where मल्लिनाथ explains दुर्जात by 'दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तं' इति विश्वः। and this leads us to believe that the word might have been used with the double intender here. The Sanskrit reading in the Bengal edition दुर्याते &c.-(Assist me in a difficulty upto last) is rather absurd.

विमर्दसुरभि &c.—Here बकुलावलिका plays upon her name. She means that as बकुल garland gives out more fragrance the more it is squeezed (worn), so she would be more and more serviceable to मालविका the more she is addressed in familiar (abusive) language. Mr. Pandit. explains this by विमर्दे सुरभिः—Fragrant (helpful) in distress. विमर्दः—Pressing, squeezing. cf:—रघु. V. 65, 'शयोत्तरच्छदविमर्दकृशांगरागम.'

(14) By the speech which is introduced after knowing the state of her heart (feelings) and by giving a proper reply when contradicted, she has been made to act according to her instructions. Rightly it is that the lives of lovers rest with the go-between. शालिनी.

भाव—Heart, sentiment. प्रत्याख्याने—When contradicted. May be understood either as locative absolute or mere locative. दत्तो युक्त उत्तरो यत्र. **P. 79.** स्थापिता स्वे निदेशे–As rendered by Dr. Bhandarker, 'She (मालविका) is made firm in the purpose she (बकुलावलिका) had in view.' निदेश (From निदिश्—To point out)–Lit. means what is pointed out, hence instructions or direction. cf:—शाकुं. IV. 'भर्तुः शासने तिष्ठ,' which has the same idea. Some Mss. have नियोग for निदेश which means 'Commission, entrusted work.' And निदेश also may be taken in the sense of instruction (given

to her by विदूषक). अधीन (अधि--इन)—Dependent on, or अधिगत: इनम् अधीन:-One who is in a subordinate position. अर्थान्तरन्यास अलंकार.

कारिद &c.—मालविका has been made by बकुलावलिका to take a step already. एव has the force of already. i. e. बकु० has already induced माल० to enter upon the step of trying to become the king's wife; which इरावती infers from the speech of माल० 'त्वं ताधद् दुर्जाते' &c. cf :—शाकुं० IV. 'येनासत्यसंधे जने सखी पदं कारिता.' निर्विकारस्य &c.—I would rather explain this as '(This) teaching would produce restlessness even in the mind of one free from passion,' than take it as a general proposition in the sense of 'Teaching produces desire &c.' as many seem to have done; though there is no word for 'this' it can be taken understood• But to take it as a general proposition here has not any great propriety. उत्सुकत्वजनक: is not a very good compound as the words ending in त्व are not generally compounded.

गृहीतोऽर्थो यया सा गृहीतार्था—When I have got at the facts. cf:—विक्र० 'यदि श्रवणीयं भवेद्गृहीतार्था भवामि.' अनंतरं is equal to अनन्तरकरणीयं-What is to be done next. परिकर्मन् Decoration (especially of the feet). cf :— कुमार० IV. 19, 'विबुधैरसि यस्य दारुणै: असमाप्ते परिकर्मणि स्मृत:' आमुच्-To put on. विकाशयितृकं (same as विकाशयितरम्)—Calculated to cause the अशोक to flower. **P. 80.** भवतु इदानीं-Let it be now. i. e. Now I can bear her being here to certain extent. Mr. Pandit explains श्रुत: &c. by 'It is heard to be the queen's order' and भवतु &c. by 'There let it rest [she wants to know no more].' and concludes therefrom that इरावती had been suspecting धारिणी to have been at the bottom of bringing about the love affair between मालविका and the king and that her suspicion is confirmed by the speech of बकुलावलिका. From the words as they are in the text I do not think that conclusion, though possible, yet quite necessary. I would merely understand that by 'श्रुतो &c' she draws attention of her maid to the fact that her suspicion had

not any strong ground and that मालविका had been there by the order of the queen to execute her commission.

उपारूढराग: (उपारूढो राग: प्रीति: रंजकत्वं वा यस्य स:)—[1] As applied to the king, ' Whose love has matured or developed ; [2] As applied to पल्लवगुच्छ, ' Whose redness is increased.' उपोढ is better. cf :—act V. I. उपभोगस्य क्षम:—In a condition fit for enjoyment. This sentence is purposely so worded as to be applicable both to the king and the tender sprout of अशोक as to cause misunderstanding in the mind of माल० so as to test her passion. पल्लवगुच्छ:—Bunch of tender leaves. पर्याप्तं एतावता-- It is sufficient [for lovers]. मालविका's asking the question किं भर्ता would be a sufficient guarantee for her love towards the king. cf :—विक्र० II. ' श्रुतं न पुन: पर्याप्त हृदयस्य. ' एतावत् पर्याप्तं or एतावता पर्याप्ति: are better, but they are to be found in no Mss.

[15] To me there is no delight even from union brought about between two persons one of whom is indifferent and the other anxious. Better is even the loss of the bodies in the case of parties equally affectionate but hopeless of getting [securing] each other. उपेंद्रवज्रा.

The king means that as he has known the heart of माल० pining for him he would not care even if he were to die without ever being united with her in wedlock. अनादर &c is a bad reading. अनादर simply shows ' not showing respect ' and cannot be contrasted with ' उत्कंठित ' at all. प्रसिद्धयता-Bringing about or effecting (successfully). **P. 81.** अवंतस :—Ornament in general. सलीलम्—Gracefully, playfully.

(16) Having taken a sprout for her ear from the अशोक tree she presents to it her foot. From the similar interchange between them both, I consider myself to be deceived (duped). आर्या.

अत्र is used for अस्मिन्—To it. चरणमर्पयति--Gives her foot i. e. touches (or kicks) it with her foot. सदृशविनिमय—Consists in the interchange of similar things (the sprout and the foot

both being red). वंच्—To deprive one of what is due to one, hence to have lost the pleasure of &c. cf:—रघु VII. 18, ' तद्वंचित-वामनेत्रा. ' समानुरागयो: ; cf :—विक्र० II. 14. ' तुल्यानुरागपिशुनं. ' हला नास्ति &c.—Friend it will be no fault of yours, if this अशोक having received the honour of this sort by means of your foot is slow in putting forth flowers; he must be devoid of any good quality. The Bengal as well as some other printed editions add before this the speech of माल. given at the foot in our text. But it is to be found in no Mss. Even Mr. Pandit's reliable Mss. G. &. K. do not give it. Dr. Bhandarkar rejects it on the ground that माल० being a modest girl would not likely have any confidence in her own power (greatness). But it would be very difficult to count for the remark of बकुला० unless it were occasioned by some such remark of माल० as is given in the text at the foot.

P.82. (17) Having been honoured by this lady whose waist is slender, with her foot as tender as a fresh lotus and tinkling with its noisy anklets, if, oh अशोक, you do not bear flowers at once, in vain it is that you bear (have) this longing common (to you) with graceful lovers. पृथ्वी.

मुखर &c.—मुखरौ नूपुरौ ताभ्यामाहत इति &c. र in मुखर shows possession. मुखं यस्यास्तीति–Whose mouth is ever talkative. cf:—' मां मुखरी करोति. ' कुसुमैः संपत्स्यसे , cf :—' पुत्रपौत्रैः संपन्नः ' ललिता: (ललनशीला:) कामिनस्तेषां: साधारण ; ललित—Graceful, lovely, gallant. Mr. Pandit explains ' A desire common to persons fond of the graceful actions of young women. ' वचनावसरपूर्वं—वचनावसर: पूर्वः यस्मिन्कर्मणि यथा स्यात् तथा. बहुव्रीहि Compound used adverbially. So as to have an opportunity to speak. Compare the very similar scene in शाकुन्तल III. ' अवसर: खल्वयमात्मानं दर्शयितुं. ' परिहासयिष्यामि—I will play a joke at her. भट्टिनि &c. shows the surprise of मिपु. at the sudden appearance of the king; while इरावती in reply says that there is nothing surprising in it as her heart had already that misgiving. नाम is used here simply to emphasize the question. ताडयितुं युक्तं—Is it proper to kick. cf :—Supra III. and the note there-on. The reading of Mr. Pandit ' न युक्तं &c. ' does not appear

natural as well as good. **P. 83.** गृहीतार्थया–Who knew the fact that the अशोक belongs to his majesty, the king. cf :—Supra. ' गृहीतार्थो अनंतरं चिंतयिष्यामि. ' अविनय:–Rude act, ill-bred act. ब्रह्मबन्धु Is used here as a sort of contemptuous term. जात्याबन्धु: न तु कर्मणा बन्धु:– Professing to be a Brahmin but not characteristically so. cf :— क्षत्रबन्धु:—A क्षत्रिय only in name not in action. Also cf :— अस्मत्कुलीन: अननूच्य (not having studied the Vedas) ब्रह्मबन्धुरिव भवति. Def :—विप्राचाररहितो निंद्यकर्मकारी जात्याविप्र इति ब्रह्मबन्धु: ' cf :— मराठी ' भटुर्गा '. एतस्मिन्नतिक्रमे &c.—In this transgression (in the shape of kicking the tree that belongs to his majesty) she is dependent of another (of the queen). बकुला० means that if any body is to be blamed for this fault it must be the queen and not माल० **P. 84.** मानयितव्या—Must be honoured (respected).

[18] Oh beautiful—thighed and charming [sportive] lady, I hope your left foot as tender as a sprout has no pain at present from being placed on the hard trunk of (this) tree. आर्या.

विलासा यस्या: सन्तीति विलासिनी. विलास:—Playful or lovely movement, amorous gesture. बाधा—Pain. नवनीतहृदय:–How soft like butter is the heart &c. नवं नीतं नवनीतं–Newly brought from the butter pot ; hence figuratively ' butter. ' as पंकज &c. नवनीतहृदय:– is better than नवनीतकल्पहृदय:. उत्पन्नावसरं अर्थित्वं &c—First please hear my request for which an opportunity has presented itself (has arrived). उत्पन्नोऽवसरो यस्य तत् प्राप्तकालं. अर्थिनो भावोऽर्थित्वं. आज्ञापयतु—May you be pleased to direct. Whatever comes from the lips of a superior person is आज्ञप्ति while that coming from the lips of an inferior person is विज्ञप्ति.

P. 85. (19) This person also has not for a long time put forth similar flowers in the form of comfort. Fulfil, therefore, the longing of him also who does not like anything else but the nectar of your touch. भद्रिका.

धृतिपुष्पं &c—This person does not feel comfort. पुष्प here is the gratification to be got by the king by मालविका's com-

plying with his request. धृतिः—Def :— ' ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहता धृतिः '— The state of being fully satisfied by knowledge and it is a more permanent feeling than satisfaction; cf:—विक्र० II. 8. ' न चक्षु र्बध्नाति धृतिं तद्रूपालोकदुर्ललितम्. ' अनन्य &c–न अन्यस्यां रुचिः or न अन्या रुचिः यस्य तादृशः—Who does not like anything else or who does not love any other lady. अशोकः &c–The (ordinary) अशोक will only bear flowers while this one (The king) will not only put forth flowers but fruits also, The putting forth of fruits has a sly referene to the children that मालविका would bear from the king. It is more of jealousy than courseness [as Mr. Pandit takes it] that promts this speech. इरावती here wants to give a taunt to the king. Dr. Bhandarkar has the following note on this :—

The Bengal edition reads अशोकः कुसुमं न दर्शयसि । अयं खलु पुनरुत्तंभित एव ॥ उत्तंभित—Impatient. This reading is preferable because what इरावती wishes to do is to taunt the king. cf :—उत्तरराम. ' पुष्प्यत पुष्करवासितो ' &c.

प्रतिपत्तिः—Recourse. From प्रतिपद्—To take steps. का &c.—What is to be done now. जङ्घाबलं—The strength of legs. Taking to heels. जङ्घा—Is the thick part of legs, **P. 86.** के आवां &c.—Who are we for the favour of the king's love ? परिग्रह -Favour प्रणयप्रसंगस्य (प्रणयस्य प्रसंगः प्राप्तिः) के आवां......प्रसंगस्य—Who are we to come in love with the lord ? अहो अविश्वसनीयाः पुरुषाः—How untrustworthy (faithless) are men ? Pr. Paranjpe trasnlates ' प्रणयप्रसंग ' by confidential seraglio.

मया खलु&c—Believing in the words which were intended to deceive me, and unsuspecting, as I was, I did not know this like an antilope that is greatly charmed by the tunes of hunters.

Taranath reads: ' आत्मनो वंचनवचनं प्रमाणीकृत्याधिक्षिप्तायाः प्रियगृहिण्या हृदयशल्यं कृतं । एवं न विज्ञातं मया व्याधजनगृहीतचित्ताया अविशंकिताया हरिण्या इव विनाश इति '–He has prepared an arorw for the heart

of a beloved wife who is enticed by believing in the words intended to deceive her. I did not know that there was this ruin like an unsuspecting antilope whose heart has been allured by a hunter. Our reading is preferable to this. आत्मनः stands for इरावत्याः. It is to be taken with the word वंचना in the compound. As a general rule a subordinate word in a compound should not be connected with an independent word. e. g. 'ऋद्धस्य राजपुरुषः' which is not allowable. The present inaccuracy is however accounted for on the ground that, where the meaning is clear such an inaccuracy may be allowed. cf:— 'देवदत्तस्य गुरुकुलं.' Also भर्तृहरि वैराग्य.—'खलेषु संसर्गमुक्तिः'. प्रमाणीकृत्य —Having relied upon. **P. 87.** प्रतियोजय किमपि—Devise something. कर्मगृहीतेन &c—A thief caught in the very act (of house-breaking) should say that he simply intended to learn (he is the student of) house-breaking. कर्मगृहीतेन—Caught in the very act, caught red-handed. कुंभीलकः—A thief. शिक्षकः (शिक्षत इति) A learner, a student. It may also be dissolved as शिक्षयति इति—A Teacher—a sense not applicable here. कर्मगृहीतेन &c—As a thief caught red-handed has to invent some such excuse that he is a practiser of the art of house-breaking and not a professional house-breaker, so you invent here something to hide this act of yours. Mr. Pandit's long note on this appears to me unnecessary and out of place. cf:— विक्र० II—'विदू०—लोप्त्रेण गृहीतस्य कुंभीरकस्यास्ति वा प्रतिवचनं' Taranath's reading here is not very good.

मालविकायां &c—I have no object as regards माल० or I have no interest whatsoever in माल. मालविकायां is वैषयिक सप्तमी. चिरायसि or चिरयसि—You delayed. विनुद्—To amuse, divert. विश्वसनीयोऽसि—You are fit to be trusted, of course said ironically. विनोदवस्तुकं—Object of amusement. मंदभागिन्या—Unfortunate as having the love of my lord transferred to another. एवं—Thus i. e. by my unwelcome presence here. The Bengal edition reads: 'अविश्वसनीयोऽसि । न मया विज्ञातमीदृशो विनोदवृत्तान्त आर्यपुत्रेणोपलब्ध इति ।

अन्यथा दुःखन्यापारिण्येवं न करोमि । You are not fit to be trusted. I did not know &c. Neither is a very satisfactory reading. मा अत्रभवतो &c. Your ladyship ought not to consider (say) his honor's politeness his fault. The reading उपरोधं—Detension, trouble, or obstacle is not a good reading. समापतिदृष्ट—Seen by chance or accidently. अत्र त्वं &c—Then in that case you are the best judge (authority). **P. 88.** संकथा—Conversation, talk. अपराधः स्याप्यते–Is reckoned [set down] as fault. किमिति–Why [uselessly] संदानित (संदानं-संधा–अस्य संजातमिति)—Fettered, engirdled, entangled. संदानित &c—Though her feet are entangled by the girdle. This reading is better than संदित. प्रणयिजन &c—(This) indifference towards a supplicant (प्रणयिन्—One who makes a request.) cf:—कुमार. III. 66. 'प्रतिगृहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्'. शाकुं॰ VII. 17. 'अंकाश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहंतः' also 'प्रणयिषु वा दाक्षिण्यम्.' शठ—A rogue. It has peculiar meaning in dramatic science. 'शठोऽयमेकत्रबद्धभावो यो दर्शितबहिरनुरागोऽभिप्रियमन्यत्र गूढमाचरति । —One who acts unkindly towards another person while externally professes to show affection. cf:—रघु॰ VIII. 49. 'ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्सलस्तव.'

(19) You may show (Let there be) your usual disregard (expressed by the word) 'Rogue' towards me. But, oh angry one, you do not give it up though entreated by this girdle of yours falling at your feet (dangling about the feet). भद्रिका.

The king means that differing as he was in sex with her, इरावती might show disregard to him but when she was entreated by one of her own sex (मेखला) not to do so, it would not be becoming in her to disregard her friend (the मेखला). Here मेखला appears to be personified in the sense of 'female friend and adviser' From परिचयवत्यय &c—We can get both परिचयवती or परिचयवति—The former qualifying अवधीरणा while the latter qualifying मयि. I have interpreted it in the former way as yielding better sense. It would be more appropriate to say 'your usual disregard' than 'your disregard towards me who am

familiar' &c—as showing good contrast between मयि and मेख-लया. अवधीरणा—Disregard. चंडि—Oh angry one. It may be interpreted as 'oh, beloved, love,' but it is not appropriate here. चंडी—Angry (with a sense of endearment involved in it). चंडतो is rather a bad reading. मेखलयापि—The force of अपि being that though she belongs to your own sex. इरावती (इरा is a Vedic and Latin word for anger); hence इरावती- A woman that becomes angry at the least cause). हताशा—Cursed one. An abusive term.

(21) This angry lady, with a stream of tears (in her eyes) (raining tears) is about to strike me angrily with the string of the golden girdle which has accidently fallen down from her hips, as the lines of cloud strike the विंध्य mountain with the flash of lightning.

शालिनी.

P. 89. बाष्पाणामासारो यस्यां सा (An irregular बहुव्रीहि). श्रोणीबिंब (श्रोणिप्रदेश) cf: Supra. 7. 'नितंबबिंब.' अनपेक्षा-Carelessness. To take चंड as an adj. qualifying मां does not give any good sense. दामन्—Wreath, garland (hence the zigzag of a lightning). किं मां भूयोऽपि &c—Why do you make me commit another fault? Why do you drive me into transgression again. भूयोऽपि has reference to 'राजानं ताडयितुं इच्छति' above. आलंबते—Holds up.

(22) Oh curly-haired one, why do you withdraw the intended punishment from me who am guilty? You increase your fascination, still you are angry with your slave. आर्या.

उद्यतं—Intended. कुटिल—Curls. विलसितं— Playfulness, amourousness, वर्धयसि &c—' You seem both playful and angry with this your slave at once. च (पुनः)—And yet. ननमिदानीं &c—Certainly here (now) I am favoured. The king means that when he prostrates before her his fault would be surely forgiven. And this quite agrees with विदूषक's joke below, viz:—'कृतप्रसादोऽसि.' Mr. Pandit reads आत्मगतं before this speech and renders it by 'Surely it is permitted at this time;' i. e. it is permitted

under present circumstances to prostrate before इरावती.' The commentator has followed, it seems, N, when his interpretation of अनुमतं &c. is quite correct which Mr. Pandit thinks the commentator to have misunderstood. **P. 90.** न खलु &c–Said ironically. स्पर्शदोहलं—The longing of touch. कृतप्रसादोऽसि–Jestingly said. Favour in the shape of her going away without punishing you for your fault. दिष्ट्या &c—Fortunately she has gone away without giving a proper reward for this impropriety (of yours). अस्य अविनयस्य has reference to the king's impropriety in showing attention to माल० and discarding his affection fixed in the harem. विदूषक uses the word प्रसाद (reward) in an ironical way meaning there-by that the king is fortunately spared the punishment of striking with the काञ्ची by इरावती which she might in all probability have done. This sentence is uttered by विदू० in the same jocose way in which he uttered the first one 'भो उत्तिष्ठ' &c. Mr Pandit and some others interprete this by 'It is good that इरावती has gone away without being reconciled of this rudeness of hers shown towards the king by disregarding his prostration &c, as it would furnish the king an excuse for paying his court to माल०, if she had not done so it would have been so very difficult to disregard a loving and unoffending wife as इरावती. This interpretation does not appear to me good. When the king had first given her cause for offence it would be sham to say that her not being reconciled of it would be a motive for continuing in the same. Besides it does not appear natural nor does it add any elegance. After so much disappointment to the king in his love-affair, it is but natural that a character like विदू० would naturally try for diverting the king's mind to something else by his jocose and witty speech. When the sentence is interpreted in Mr. Pandit's way 'अविनय' will have refrence to इरावती's disregard of the king's prostration and 'अप्रसादिता' would mean 'unreconciled'. यावदंगारको &c—Before she would take a retrogressive course like the planet Mars. The planet Mars, during its synodic revolution round the sun in 760 days, once turns back retrogressively for 60 days and again

resumes its regular course. During this period of its retogressive course it is said to exercise evil influence in general. cf:— ग्रहलाघव III. 20.

भौमस्यास्तादुदयकुटिलर्जुत्वमौढ्यं क्रमात्स्यात्
मासै र्वेदै (४) रथदशमितै (२) लोचनाभ्यां (२)
च दिग्भिः (१०) ।

About its evil influence during this period when in different asterisms. cf:—बृहत्संहिता. VI. and मुहूर्ततत्त्व XIX. 5.

वक्रारोऽप्युद्गमर्क्षात्तग (७) वसु (८) नवमेऽग्नि स्त्रिकेतो प्यवृष्टी
द्व्युग्मेऽतोऽहिभीः स्यान्मुखक्रमपरयो श्चान्ययो श्चोरभीतिः ॥
भाग्य (पूर्वाफल्गुनी) द्युर्यश्च वैश्वे (उत्तराषाढा) कुटिल
इह कमेऽ (रोहिणी) स्त्यतक्रनृपिश्य (मघा) वक्री
पित्र्यब्राह्म (रोहिणी) द्विप (विशाखा) प्रवृषि खलु ज—
लहाजध्रुवेऽ (श्रवणश्रद्धायां) ऽमलः सन् ॥ ५ ॥

Though all the other planets likewise turn retrogressively during the course of their revolution, nothing either about their good or bad influence seems to be specially mentioned in any work. Hence naturally the evil influence of the planot Mars has become proverbial. विदूषक means nothing more than that her return would portend some evil to the king Mr. Pandit thinks that this evil would be the difficulty in the way of courting मालविका if he were reconciled to इरावती. But instead of it taking in this sense, I think it would be better to apply the general sense here, i. e. as the Mars is ominous in his retrograde course so she would give him (the king) greater insult if she were to return. There is also slight appropriateness in comparing इरावती with the planet Mars as she is represented to be hot-tempered while the planet Mars also is red.

(23) I, whose heart is attracted by my beloved मालविका consider her slighting of my prostration as a piece of service

(done to me). Thus attached to me, as she is, she can be neglected as being angry. आर्या.

तस्याः प्रणिपात &c—तया कृतः प्रणिपात &c—तस्याः is subjective genitive here. cf:—विक्रमो॰ II. 'किं तु प्रणिपातलंघनादहमस्यां धैर्यमवलंबिष्ये'. शक्यम्—Predicate—शक्यते. cf:—Supra—'उचितः प्रणयो वरं विहन्तुं' and 'ताडयितुं युक्तं'. Note Taranath's reading of the second line, below in the text which would mean 'Thus she, attached as she is to me, cannot be neglected as being angry. Pr. Tawney understands सा in this reading for धारिणी and interpretes accordingly, which seems unnecessary and rather wrong.

ACT IV.

P. 92 पर्युत्सुकः (कामयमानावस्थः)—Love-lorn, very anxious. cf :— Supra III. ' कामयमानावस्थः '.

(1) May the tree of love, which has found its root with regard to her through the means of my attachment (to her) when she came within the range of my ears, which put forth sprouts in the shape of love when she came within the range of my eyes, and which at the touch of her hand, put forth buds in the shape of the hair (distinctly) standing on end, may that tree make me, who am languid, taste the flavour of its fruits. मंदाक्रान्ता.

आश्रित्य—With regard to, हृदयश्चासौ रागः स एव प्रवालः. व्यक्तो रोमोद्गमो यस्य सः । तस्य भावः. If we take it as कर्मधारय, the termination त्व would be unnecessary. हस्तस्पर्शे &c. cf :—विक्र० I. 12. ' स्पृष्टः सरोमविक्रियमंकुरितं मनसिजेनेव. ' कुर्यात् (आशंसायां लिङ्).—The potential is here used in the optative sense. कुर्यात् is understood as a question by some which is not correct. The reading कान्तं of Taranath has not any great propriety. This is रूपक and not उपमा. सखे गौतम shows the absent-mindedness of the king who is wholly absorbed in the thought of मालविका. **P. 93.** जयसेने &c.—Observe the mode of sending away a character that is no more required. वा—Also. सरुज &c.—How is she beguiling herself, on account of her foot being disabled. cf :—शाकुं० III. ' क नु खल्वात्मानं विनोदयामि. ' VI. ' लतासु दृष्टिं विनोदयामि. ' also ' कथमात्मानं विरहाकुलमधुना विनोदयामि. ' यो &c.—The same as that of a female Cuckoo caught by a cat. विड़० means that she is in as miserable a condition as that of a Cuckoo &c. परैर्भृतिर्यस्याः सा (अल्पार्थे कन्). तपस्विनी (अनुकंप्या)—The poor lady cf ;—मराठी, ' बापडी. ' पिंगलाक्ष्या (पिंगले अक्षी यस्याः सा)—The brown-eyed one, पिंगल—A combination of yellow, black and red,

referring to the queen धारिणी. Mr. Pandit says that this attribute is used here to show her angry temperament. But धारिणी has nowhere shown to possess angry temperament. On the contrary she is always cool and conciliatory. She consented to the exhibition of गणदास's skill in her pupil and this imprisonment of her maid was also to satisfy इरावती as will be seen further on. cf:—Infra IV. 'चेटी—देवी भणति न मे एष मत्सरस्य कालः। तत्र खलु' &c. सारभांडभूमिगृहे (सारभूतानि च भांडानि—सारभांडानि, भूमौ or भूमेरन्तर्गृहम्, सारभांडानां भूमिगृहम्)—A cellar in which valuable things are kept. सार—Excellency. ननु &c.—Was it due to her knowledge of my contact (with her). ननु-प्रश्ने. अथ किम्-What else. **P. 94.** विमुखः (विगतं or निवृत्तं मुखं यस्य सः)—Having his face turned away from, ill-disposed. विहस्त—Helpless, overpowered. रुजा &c.—Whose foot is rendered helpless by the pain. The reading रुजायमाणचरणाम्—Who has a pain in her foot. सुखपृच्छिका (सुखं पृच्छतीति)—Lit. as an inquirer after her health. किं न लक्षितो &c.—Why was not the dear one seen? मदो वा &c.—This is either on account of intoxication or (mere) formality that you put me this question, though you are aware of the love towards your servant (माल०). इरावती attributes to धारिणी the knowledge of the king's love affair. This is quite in keeping with the irascible disposition of इरावती. The reading मदो व उपचारः &c.—Would mean your civility towards him is vain as you do not know the love transferred to your servant or it may also mean 'Light is the respect paid (by the king) to you. &c.—निर्भेदात् &c.—Without an open disclosure this insinuation makes any one entertain suspicion with regard to मालविका. निर्भेद. Explicit statement. मालविकायां—वैषयिक सप्तमी. उपन्यास—Statement. **P. 95.** अनुबध्यमाना—Being pressed; cf:—I. P. 5. 'बकुला—ततोऽवधीरित &c.—अनुबद्धं प्रवृत्तः' and the note thereon. अविनयमन्तरेण— With regard to your impolite act; cf:—I. P. 8. 'नाट्यं अंतरेण' and the note thereon. परिगृहितार्था—Was informed दीर्घरोषता—The long continued resentfulness. निगलवर्त्यौ—Being in fetters. अदृष्टसूर्यपाद (न दृष्टं सूर्यपाद यत्र)—Where the rays &c. पातालवास—Residence in the nether world. Humourously applied to the

cellar. नागकन्यका इव—Like the daughter's of the Nagas, a race of fabled beings distinguished for their beauty and supposed to live in the nether regions (पाताल).

(2) The sweet singing cuckoo and the bee that alighted on the opened mango blossom, have been driven to the hollow by an untimely shower accompanied by a violent front gale आर्या.

विबुद्ध (opened). चूते सजत: or विबुद्धचूतस्य संगो ययोः—अकाल-वृष्ट्या—अविद्यमान: कालो यस्या: सा, अकाला चासौ वृष्टि:. प्रबलपुरोवातया (पुर: वात: पुरोवात:, an irregular तत्पुरुष ; प्रबल: पुरोवात: यस्मिन्) cf :—रघु. XVIII. 38. ' आशा: पुरोवातमवाप्यमेघ:.' अप्यत्र–Can any devise be used in this matter (of relieving them)? ' उपक्रम—Any thing begun, remedy. सारभांडे व्यापृता–Who is in charge of the treasure house. **P.96.** किमत्र प्रतिकर्तव्यं—What remedy can we adopt in this case? सदृष्टिक्षेपम्—With a glance. अदृष्ट: श्रृणोति–Will over-hear. प्रयुज्यतां सिद्धये–Let it be put into operation for the accomplishment (of the purpose). प्रवातशयने निषण्णा—Lying in the bed (on a sofa) in the open breeze. प्रवात: (प्रकृष्टो वातो यस्मिन्)–An airy place. A place exposed to the current of wind. cf ;— ' प्रवातनीलोत्पल ' &c. चरणेन–उपलक्षणी तृतीया. रक्तचंदनधारिणा--Besmeard with red sandal which is without any fragrance. Slight wounds and bruises are supposed to be healed when besmeared with it. Yet the prinoipal effect secured by its application, is the relief it gives. तस्मादस्मत् &c.–cf :—शाकु. I. ' अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुं.' **P. 97.** अरिक्तपाणी–Having something in the hand; cf : III. ' अरिक्तपाणिना अस्मादृशजनेन &c. ' also ' अरिक्तपाणिर्न पश्येत् राजानं देवतां गुरुम्. ' संवेद्य—Having communicated with. कथावस्तु–The subject matter of the story. Mark the use of वस्तु by कालिदास in this as well as in his other works. I. ' कालिदासग्रथितवस्तु. अनूनवस्तुकां. 11. ' चतुष्पदवस्तुकं. विवादवस्तु. ' विक्र. I. ' सद्वस्तुपुरुषबहुमानात्. ' शाकुं. I. ' कालिदासग्रथितवस्तुना.' रघु. VIII. 48. ' किं वस्तु.' V. 18. ' किंवस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं.' **P. 98.** उपचारयंत्रणा—The trouble (Lit. constraint) of observing ceremony. यंत्रणा–Force, compulsion, trouble or anguish from compulsion. This word is generally used in the neuter. यंत्र--A binding, यंत्रणम्–An additional weight or binding.

(3) Oh sweet-voiced one! it does not become you to

trouble your aching foot, which is placed on the golden pedestal, and which was never (before) without anklets, and also me.

आर्या.

अनुचितो नूपुरस्य विरहो यस्य तादृश—It was so ailing that the anklets had to be taken off. तपनीयस्य विकार: तपनीयं, तपनीयस्य पीठकं अवलंबत इति. परीत (परि + इ)—Encompassed by pain. कलभाषिणि—कलं भाषत इति तत्सबुद्धौ--अपि सह्या वेदना--Is the pain bearable? अस्ति मे विशेष:—There is change (for the better); cf :—शाकुं० III., ' शकुन्तला–अस्ति मे विशेष: '. संभ्रात:—Confused. क परिभ्रांत:–Where have you been wandering? **P. 99.** आचारपुष्पाणि &c.—आचारार्थं पुष्पाणि–Ceremonial (customary) flowers. cf :—रघु० II. 10. ' अवाकिरन्बाललता प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्या:. ' जीवितसंशयनिमित्तं—The cause of danger to a Brahmin's life. संशये निमित्तं. cf :—भर्तृहरि क्षये कारणम्. Mr. Pandit's reading अग्रहस्त for दक्षिणहस्त may be taken to mean ' the forepart of the hand ' or ' the right hand ' (अग्रश्चासौ हस्तश्च) There is no propriety in saying ' forepart of the hand. ' According to the Hindu notion the left hand is considered to be impure and consquently unfit to any good thing. पसारिते &c.—Locative absolute. The reading दंशन for दंत may mean either ' Tooth ' or ' bite. ' दंतपदे—Marks of teeth. Observe that a serpent bite leaves two marks. i. e. it bites twice. दंशच्छेद:–Cutting of the bite. पूर्वं कर्म पूर्वकर्म—The first (best) thing to be done.

(4) The cutting of the bite or burning it or taking out blood from the wound—these are the remedies for the saving of the life of those who are just bitten.

अनुष्टुप्.

The remedies suggested here are such as a person of ordinary experience of the world is supposed to know; and परिव्राजिका must have thought of suggesting these as being very common, but Mr. pandit concludes that they were so suggested (first) to avoid any suspicion of her being privy to the plot and (secondly) to show that she was a woman of high learning. The first of these is utterly grouldless because though परिव्राजिका is concerned in the main plot of bringing about the

union of the king with मालविका, there is no clue in the drama to suppose that she was acquainted with this scheme of विदूषक which was offhand, nor is it necessary to connect her with each and every intrigue in the accomplishment of the desired object. The second argument though possible is not quite necessary. Compare the following from

वाग्भटः—' दष्टमात्रो दशेदाशु तमेव पवनाशिनं ।
तेन सर्वं विषं याति यतो नुर्दशने विषम् ॥
लोष्ठं महीं वा दशनैश्छित्वा चानु ससंभ्रमम ।
निष्ठीवेन समालिंपेद्दंश कर्णमलेन वा ॥
दंशं मंडलिनां मुक्त्वा पित्तलत्वादथापरं ।
प्रतप्तैर्हेमलोहाद्यैर्दहेदाशूल्मुकेन वा ॥
करोति भस्मसात्सद्यो वह्निः किंनाम न क्षणात् ।
निष्पीड्यानूद्धरेद्रक्तं मर्मसंध्यगतं तथा ॥
न जायते विषाद्वेगो बीजनाशादिवांकुरः ।
विषे प्रविसृते विद्ध्येच्छिरां सा परमा क्रिया ॥
शिरास्वदृश्यमानासु योज्याः शृंगजलौकसः ।
Also वैद्यचंद्रोदयः—आदौ तु स्रावयेद्रक्तं छित्वा शस्त्रेण दशतः ।
बहिर्वेगी हृते रक्ते विष तस्माद्विनश्यति ॥
ऊर्ध्वस्रोतोनुगे क्ष्वेडे न मंत्रा नौषधिक्रिया ।
हितावेगोदयस्तस्मात्पुमान्सद्यो जहात्यसून् ॥ '

Also compare the opinions of European surgeons. Thomas Bryant in his surgery, says—' Locally the aim should be to arrest the absorption of the poison by fastening a ligature firmly on the cardiac side of the wound, by the excision of the wounded part and by the application of nitric acid, carbolic acid or the nitrate of silver. '

Fayrer records that the natives of India apply a ligature not only just above the bite but at several places on the limb at intervals of some inches; they then place a red hot coal upon

the wounded part. The danger and difficulty lie in not applying the ligature quickly enough. The ligature must also be tightened to the utmost till the circulation is entirely arrested and the part is livid with retained blood. The punctures should then be scarified to allow the blood to flow freely and the cautery or caustics afterwards be applied.

इष्ट एव दृष्टमात्रः. आयुष्याः प्रतिपत्तयः--Remedies for the preservation of life. आयुषि हिता आयुष्याः--Good (wholesome) for the preservation of life. This reading is better than आयुषः &c. cf: ' शरणे साधु शरण्याः.' मात्र shows immediateness. **P. 100**. संप्रति &c— Now is the work (necessity) of a doctor who treats the cases of poison. विषप्रतिकारार्थं ये वैद्यास्ते विषवैद्याः. पापेन—Wicked, cursed सिमिसिमायन्ति—An imitative (onomatopœic) word expressive of convulsive feeling-cf :— मराठी ' शिवशिवणे. ' विषवेगं–Working of the poison. ह्री--An interjection showing ' sorrow '; often repeated in theatrical language. आधिक्यं दर्शितं विकारेण--The pain (bite) has shown an increase (stronger effect). The प्राकृत ' असुहं दंसिदं विआरेण ' may be rendered by ' असुखं दर्शितं विकारेण–The convulsions show pain ' or by ' असुखं दष्टं विषारेण—The serpent has cruelly bitten.' An impersonal construction. There is also a reading ' अशुभं ' &c.—The bite has shown bad symptoms. Bollenson reads ' अविचारेण–Without delay. ' and Taranath ' अविकारेण–Without neglect, without being troubled or without any change in your conduct. योगक्षेमं वह—Look after the welfare &c. योगः—Aquisition, wealth; and क्षेमं—Keeping or preservation. योगक्षेमं (समाहारद्वंद्व) —Lit. ' keeping safe of property. ' But generally it means ' welfare, well-being. ' cf:—भगवद्गीता. IX. 22. ' तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् '. **P. 101.** चिकित्सते (कित्)–Will cure (you). Desiderative in form. The present is used here for the immediate future. वर्षवरः—A eunuch, an attendant on the women's apartment. वृणोति वरति वा+अच् । or वर्षस्य रेतपातस्य वरः. ' येऽल्पसत्त्वाः प्रथामाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवरः स्मृताः ' ॥ or it may have come from वृष (strong) and वर (best) and have been used ridiculous-

ly. Hence वर्षवर would mean a man possessed of best manly powers.' प्रतिगृहीत—Supported. अपराद्धं—Faults I may have committed of you. अपराध् is used with the genitive or locative प्रकृत्याभीरु:—Naturally timid. ध्रुवसिद्धे: &c—Has no confidence even in the success of ध्रुवसिद्धि whose name is literally true. यथार्थतोऽर्थो यस्य तद्यथार्थं, यथार्थं नाम यस्य स यथार्थनामा.

इहैवानीयताम् &c—It is doubtful if जयसेना ever went to the poison-doctor. Under the false message विदूषक seems to have been taken to some other place where the ring is carried to him which was to be useful to him in liberating मालविका and her companion. There appears no necessity of implicating ध्रुव-सिद्धि and परिव्राजिका in this plot yet the passage below यथाहृदय माचर &c leaves slight doubt that परिव्राजिका may have been taken into confidence by विदूषक. **P. 102.** The प्राकृत ' उदकुम्भविहाणे may, be interpreted either as ' उदकुंभविधाने ' or ' उदकुंभपिधाने ' उदकुंभ-विधाने—For the performance of the prescribed rite of उदकुंभ (Water-jar, jar filled with water). उदकुंभपिधाने—For covering (Putting over) the mouth of Water-jar. But the reading उदकुंभविहाणेण must be rendered by उदकुंभविधानेन–By the ceremony of उदकुंभ. Here the rendering उदकुंभपिधानेन would give no sense. उदकुंभविधाने &c—Something with a serpent mark is to be used for the ceremony of उदकुंभ. The locative is here used to show object or purpose; cf:—महाभा० ' चर्मणि द्वीपिनं हन्ति '. or it may also he interpreted in the ordinary sense ' In the ceremony of उदकुंभ something having a serpent mark is to be used.' The following quotations will give an idea about this:—

रसरत्नावलि:— नागं विधाय मतिमानस्युत्तारणपूर्वकम् ।
नागं करेण संस्पृश्य मंत्रानेतांस्त्रिरुच्चरेत् ॥

ॐ श्रीनागस्य प्राणा इह प्राणाः । ॐ श्रीनागस्य जीव इह स्थितः । ॐ श्रीनागस्य सर्वेंद्रियाणि इह स्थितानि । ॐ श्रीनागस्य वाङ्मनः प्राणा इहायान्तु स्वाहा इति प्राणप्रतिष्ठापित श्रीनागं नमस्कुर्यात् ।

एवं प्राणप्रतिष्ठां वै कृत्वा नागं निधापयेत् । उदकुंभमुखे रम्ये पात्रे ताम्रमये शुभे ॥
सर्षपैःपूरिते रक्तसूत्रवेष्टितकंधरे । स्थापयेद्दक्षहस्तेन संस्पृश्य मनुमुच्चरेत् ॥

अथ मंत्रः । ॐ ह्रः सर्पकुलाधिपतये श्रीनागयामृतमूर्तये हुलुहुलु सर्पविषं शमय शमय नमस्ते स्वाहा ।

इति मंत्रेणाभिमंत्र्य चाष्टोत्तरशतं सुधीः । नागमुद्रां ततः कृत्वा पूजयेत्संस्तुवीत च ॥
नागराज नमस्तुभ्यं गरदोषनिबर्हण । भूतेशाभरणश्रेष्ठ विषं संहर ते नमः ॥
तत उद्वास्य तं नागं तोयेनानेन सेचयेत् । विषं निर्विषतां याति सर्पदष्टस्यतत्क्षणात् ॥

This is known as नागमुद्राविधान. Also भैरवतंत्रः—

घटमेकं समादाय मृन्मयं चाव्रणं शुभं । कन्याकर्तितसूत्रेण वेष्टनं तद्गले चरेत् ॥
कोशातक्यग्निकः पाठा सूर्यवल्ल्यमृतामयोः । शेलुः शिरिषः किणिही हरिद्रे क्षौद्रसाह्वया ॥
पुनर्नवा त्रिकटुकं बृहत्यौ सारिवे बला । कल्कमेषां कुमार्याश्च रसेन परिकल्पयेत् ॥
घटांतर्लेपयेत्तेन बहिर्भागं तु धूपयेत् । तद्वन्मधूकमधुकपद्मकेसरचंदनैः ॥
मौनेन जलमाहृत्य नद्यास्ताम्रघटेन च । तं घटं पूरयेन्मत्रमिममुच्चार्य यत्नतः ॥
ॐ नमःपुरुषसिंहाय नमो नारायणाय च । यथासौ नाभिजानाति रणे कृष्णः पराजयम् ॥
एतेन सत्यवाक्येन सलिलं चामृतायताम् । हस्तेन तं घटं स्पृष्ट्वा उत्तराभिमुखः स्थितः॥
एतेन मंत्रराजेन जलं तदभिमंत्रयेत् । नमो वैडूर्यमाते हुलुहुलु रक्ष मां सर्वविषेभ्यः गौरि गांधारि चांडालि मातंगि स्वाहा ॥

अनूर्वनुजाय विनतानंदनाय काश्यपाय पक्षिराजाय नारायणवाहनायामृतहरणाय । ॐ नमो गरुडायेदं जलममृतरूपं कुरु कुरु दर्वीकराद्यखिलपन्नगानां विषं संहर । ॐ नमो नारायणायेति ॥

पिप्पल्यो ध्यामकं मांसी खपूरः कुंदरुस्तथा । पंचवल्कवरायष्टीनागपुष्पैलवालुकम् ॥
जीवकर्षभकोशीरं सितापद्मकमुत्पलम् । कुमार्या स्नातया कुंभे क्षिपेत्संचूर्ण्य भैरवि ॥
सुरसामार्कवकुशशिरीषाबुदनिंबकैः । बद्धकूर्चेन तत्तोयं सेचयेच्छतवारकम् ॥
सर्पदष्टप्रदेशं तु मंत्रमेनं पठन्पुनः । अनूर्वनुज इत्यादि यावद्रोमांचहर्षणम् ॥
विषमुक्तो भवेज्जन्तु रतक्षकेणापि दंशितः । अपमृत्युविनाशार्थं सिंचेच्छिरसि मानवः ॥
सर्पबाधाप्रशमनं विषरोगनिवारणं । उदकुंभविधानं ते मया देवि प्रकीर्तितम् ॥

From these two quotations it will be clear that what brings on cure is water charged with charms and sprinkled upon the person bitten and something bearing serpent Mark

and others are mere accompaniments. The reading we have selected serves this purpose better than any other reading and creates no necessity of taking कल्पयितव्यं in the rare sense of 'to be made fit by means of a ceremony i. e. to be charmed into an antidote;' in which sense Mr. Pandit has interpreted it. Whether the remedies suggested above could be effectively tried by each and every person or only by those that have attained magical (supernatural) powers (मंत्रसाधन), is a question, though from the passages and the following verses in the same works it appears to be a general remedy in those days. Mr. Pandit, though he prefers the reading in his first edition adopts K's reading in his new edition.

कार्यसिद्धौ—When the purpose is accomplished i. e. as soon as गौतम feels better. It has also the implied sense 'When मालविका is liberated'. cf: मुद्राराक्षस. IV. ' कर्मसिद्धावाशुप्रतिपत्तिमानय '. कार्यसिद्धौ &c—May also mean 'When the business is done bring the healing talisman back quickly'. (प्रतिपत्ति—Instrument). But this does not appear quite natural. Taranath renders प्रतिपत्ति by 'To the proper place i. e. into the queen's possession. प्रतिपत्ति—Intelligence. यथाहृदयमाचष्टे—As my heart divines (tells). This speech of परिव्राजिका creates slight suspicion about her being aware of this intrigue of विदू० when we take into consideration her share in the conspiracy though otherwise it would have appeared quite natural. निर्विष:—Free from poison. i. e. cured of the effects of poisn. Mr. pandit and some others seem to understand 'There is no poisonous effect on विदूषक i. e. the bite is not a venomous one'. It does not appear natural and good. His further remarks on this same also appear to be based on the supposition that परिव्राजिका was a party to all विदूषक's intrigues. निवृत्तविषवेग:—Free from the effects of poison, the force (violence) of poison having ceased. प्रकृतिस्थ: (प्रकृतौ तिष्ठतीति)—Is all right (again). **P. 103** दिष्ट्या वचनीयान्मुक्तास्मि—It is well that I am free from blame—blame of having been indirectly the cause of the death of a ब्राह्मण. एष पुन: &c —This also appears to be a contrivance of जयसेना to bring this

interview to an end and to take away the king to the appointed place (rendezvous). मंत्रयितव्यं--To be consulted. आतपक्रान्तं (आतपेन क्रांतं-आक्रांतं)-Exposed to the sun. cf:—' आतपलंघितं '. उद्देश —Place शीतक्रिया &c-Cool treatment is advisable in this case. बालिका: -Maid-servants. वचनं अनुतिष्ठत-Carry out or execute the orders &c. गूढपथेन—by secret path. This clearly shows that jayasena's message of the minister was a mere excuse. ननु समाप्तकृत्य:—Has he accomplished his purpose (of liberating मालविका) ? v. l. अपि समाप्तकाम्यौ गौतम:—Has he accomplished his desired object ?

P. 104. (5) Though I know the devise to be necessarily effective in securing the desired object, my timid mind, being defident of success is still in doubt. आर्या.

इष्टाधिगमो निमित्तो यस्य स:-Having for its object the attainment of the desired object. एकांतसाध्यं (एकांतेन--निश्चयेन साधयितुं योग्यं) v. l. साधु would simply mean extremely good, but the meaning would be very vague; while साध्य does not give a wide idea. कातरं—An attributive adjective qualifying चेत:. मंगलकार्याणि—Your auspicious business. The affair that would bring on good luck to you. मंगलकार्याs are religious works intended for the prosperity of the performer. 'Marriage ceremony, sacred thread ceremony and similar others are therein included. v. l. मम कार्याणि-Affairs entrusted to me. नियोगं &c.-A mode of sending her away. cf:—note on II. ' राजा-तेन हि ..स्वनियोगमशून्यं कुरु. क्षुद्रा-Mean or weakminded न खलु &c-Did she not make any inquiry (before liberating मालविका)? Or it may mean ' माधविका is dull-headed. She must not have made any inquiry (but must have liberated them at once)? The first interpretation is natural. न खलु &c.—I do not speak about the seal. परिजनमतिक्रम्य--In preference to her attendants. प्रष्टव्यम्-- She should have asked. पुनर्मेदस्य &c.—Notwithstanding that I am a dull-headed person, I had a ready wit therein. विदूषक. calls himself मंद only with modesty. v. l. प्रत्युत्पन्नमतिना—I with a ready wit answered. **P. 105.** दैवचिंतक-An astrologer, a soothesayer. सोपसर्गं &c.—Your asterism is attended with portents; your

asterism is exercising a malignant influence over your destiny उपसर्गेण सहितं सोपसर्गं. सर्वबन्धमोक्ष:—The release of all that are confined. इरावतीचित्तं रक्षंत्या–Wishing to spare इरावती's feelings, not to give pain to her mind. This as well as धारिणी's speech in the 5th act 'यन्मयाशोकदोहलनियोगे' &c, Supra. 'ततो सा देव्या पृष्टा किं न लक्षितो जनो वल्लभो इति' &c.—Infra. 'देवी भणति । न मे एष मत्सरस्य कालो' &c. shows the real character of the queen. राजा किल &c.—I am sent here to show that it was the king who was releasing them. युज्यते—It is all right. तया संपादितोऽर्थ:—She did what we wanted समुद्रगृहम्—A house situated in the midst of an artificial lake like जलमंदिर.

(6) Not only by the mere force of intellect does one see how to promote the interest of one's friends. The narrow path (that leads) to the accomplishment (attainment) of the (desired) objects is discovered by affection also. अनुष्टुभ्.

गुण—Force virtue. अर्थ—Object to be accomplished. cf: विक्र॰ II. 'अति स्नेह: खलु कार्यदर्शी '. **P. 106.** स्थापयित्वा—Having placed. प्रत्युद्गत—Come to meet or receive. cf:-रघु॰ II. 20. 'प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या. 'अहमेनां &c—Here I go to receive her. The present used for immediate future. कुसुमावचये व्यग्रौ हस्तौ यस्या: सा—whose hands are engaged in collecting flowers. भित्तिगूढौ (भित्यंतरितौ)-Concealed behind the wall. कुंभीलकै: &c—Thieves and lovers should avoid चंद्रिका (Moonlihgt). Of course विदूषक here puns upon the word चंद्रिका, which was the proper name of the maid of इरावती. कथं—How, in what manner, (how anxiously) गवाक्षमाश्रित्य &c—Let us go to this window and see. **P. 107.** प्रणम भर्तारं–This refers to the likeness of the king that was in the pleasure-house—पार्श्वत:–By your side, near you, पृष्ठत:–Behind. विषाद– Dejection, disappointment, despondency.

(7) The face of the lovely-faced one has, in a moment, assumed the two conditions of a white lotus-the one it is in at sun-rise, and the other at sunset. आर्या.

After या understand समवस्था–Similar state. **P. 108.** तदा ससंभ्रमं

&c— Being then flurriedly anxious I was not so much satisfied with the sight of the king as I have been to-day looking on him attentively in the picture. मालविका means to say that her maiden bashfulness did not at that time allow her to take a full view of the actual king as she could do now, while viewing him in the picture. तदा refers to her actual meeting of the king in the garden when she had gone there for kicking the अशोक. This passage like several others has so much suffered from the hands of copyists that none of them agrees with the other Mr. Pandit's reading though a simpler one does in no way appear to be closer to the original. विभावय्–Look attentively on, see closely. अनिमेषचक्षुषा दर्शनं विभावनं. It has a slight shade of contemplating also. cf: विक्र. IV. ' स्पर्शविभावितप्रिय: . ' चित्रे यथा दृष्टो न तथा दृष्टो भवान् –You were not seen so (satisfactorily as you are done (seen) in the picture, i. e. your picture could give her greater satisfaction than the reality. मुधा इदानीम् &c— Construe ' यथा मंजुषा रत्नभांडं मुधा वहति तथा त्वं यौवनगर्वं वृथा वहसि– ' In vain do you now bear the pride of youth, just like a casket bearing the treasure of jewels. As the jewels contained in the casket are of no use to the casket itself, so your youth is of no use to you as it has failed to create a favourable impression on मालविका. cf:— मराठी ' साखरेच्या गोण्या बैलाचिये पाठीं . ' कुतूहलवानपि– Though full of curiosity. निसर्गशालिन:–Naturally bashful.

(8) Although they desire to study completely the features of those whom they meet for the first time, still the eyes of the long-eyed ones do not fall fully on their lovers. उपेन्द्रवज्रा.

च–च or च–तु Means ' Although—yet. '. निर्वर्णयितुं–To study closely, examine carefully. तद्देव पूर्वं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा तत्पूर्वं, तत्पूर्वं समागता:, तद्देव पूर्वं समागतं यै स्तेषां or ताभि: पूर्वं समागतानां. cf: रघु. II. 42. ' तत्पूर्वसंगे वितथप्रयत्न: ' v. l. तत्पूर्वसमागमानां–स एव पूर्व: समागम: यैस्तेषां. **P. 109**. अग्रेण सहितं समग्रं, समग्रं यथा तथा पतंतीति समग्रपातीनि–Falling fully. (Predicate.) There is विरोधाभास in आयतलोचनानां &समग्रपातीनि, though आयतलोचनानां is a complimentary epithet. स्निग्धया &c– A common expression with the author. cf: Supra I.

'स्निग्धं मिथ्यापश्ति' &c and शाकुं; II. 2 'स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि' &c. अदाक्षिण: Uncourteous. उज्झित्वा–To the exclusion of. बद्धलक्ष:–Has his gaze rivetted on. परमार्थत: (or परमार्थं) गृहीत्वा–Taking him to be true. cf: शाकुं. II. 18. 'परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वच:.' क्रीडिष्यामि–I will play a joke. वल्लभा–Sweetheart. असूया–गुणेषु दोषाविष्करणम्.

P. 110. (9) While turning away her face from here jealously so as to break the तिलक mark (on it) by the knitting of the eyebrows and to make the lower lip quiver, she has, as it were, shown the instruction of the preceptor in the graceful jesticulation appropriate in fits of anger at the faults of a lover. वसंततिलक.

भ्रूभंगेन भिन्नं तिलकं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा. स्फुरितो ऽधरोष्ठो यस्मिन्यथा तथा. इत:–From this direction, कान्तस्यापराधै: कुपितानि तेषु–Proper or appropriate to be displayed when they find that their lovers have committed a fault. कांतापराध may also be dissolved as कांता अपराधास्ते: Lovely or gentle faults (committed by lovers in love affairs). कुपित is used as an abstract noun in the sense of कोप. विनेतु:–Subjective genitive. Imparted by the preceptor. ललिताभिनयस्य–Objective gentive. शिक्षा (शिक्षण)–Instruction. अनुनयसज्ज: (अनुनयार्थं सज्ज:)–Ready for propitiation. प्रत्यानी– To take back, withdraw. प्रत्यानीयतां कोप: is better on the ground that the king is introduced on that account.

P. 111. (10) Why are you, oh lotus-eyed one, angry in this manner, simply for an action represented in the picture? Surely here I am in person your slave not common to others (exclusively devoted to you). आर्या.

चित्रार्पित &c—cf: रघु. II. 31. 'चित्रार्पितारंभ इवावतस्थे.' किमेवमयि should be rather taken as किं एवं अयि because किं एव मयि violates the rule of syntax, कुप् usually requiring मह्यं (Dative.) न अन्येन साधारण: अनन्यसाधारण:–cf: शाकुं. IV. 'उत्कंठासाधारणं परितोषमनुभवामि.' Also कादं. 'केन वा अन्येन सह साधारणं करोमि दु:खं.'

12

मदनकातर्यं-Nervousness of love. उदासीन इव-Seem so apethetic, indifferent, unconcerned. अत्र भवत्यामयं सदाविश्वास:-Do you distrust her lady-ship so much?

P. 112. (11) Coming frequently within the range of my sight she disappears in a moment; thy friend, having come within the grasp of my arms slips off suddenly; tormented thus as I am, by the pain of love under the delusion of union, how can my mind repose any trust in her ? हरिणी.

स्थित्वा स्थित्वा-Shows the frequency of the action. There is no propriety in saying ' अबला सती. ' as the king merely wants to point out the grounds for mistrusting her. समागममायया may be construed with क्लिष्टस्य (Tormented by means of &c) or with विश्रब्धं (in consequence of the delusion). Of course the king is supposed to describe his experience in the dream. इदानीं तावत्-Now at least. आतां तरी. स्वप्न समागमोऽपि दुर्लभ: &c—Mâlawikâ means to say that she could not dare to see the king even in a dream on account of her fear of the queen. By this she represents how pitiable her position was. See देव्या भयेन &c P. 114.

(12) Where is the necessity of answer ? In the presence of the fire of love I have given this very self to your friend, not as her master but as her servant in secret. आर्या.

पंचबाणा यस्य स पंचबाण:, पंचबाण एवाग्नि: पंचबाणाग्निरेव साक्षी यस्मिन्कर्मणि यथास्यात्तथा (बहुव्रीहि used as an adverb.) The five arrows of cupid are ' अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायका: ॥ ' This refers to a rite in the marriage ceremony by which the bride-groom takes the hand of the bride in the presence of fire; **P. 113.** एष बालाशोक &c—Compare similar withdrawal of characters on a similar occasion in शाकुंतल. III.' अनसूये, यथैष इतो दत्तदृष्टिरुत्सुको मृगपोतको मातरमन्विष्यति । एहि संयोजयाव एनम् । '

लंघयति-Browses upon. एवं-Thus, as you are careful to protect the sprouts. v. l. रक्षणक्षणे-With respect to the engagement

of taking care of us. एवमपि—Is even गौतम required to be told so? Is it necessary to give this direction to गौतम ? विदूषक means that he already knows this duty of his. अविद्यमान: प्रकाशो यस्मिन्स्तस्मिन् अप्रकाशे--In this dark. **P.114.** स्फटिकस्थल--Crystal seat विशेषा शिला or शिलाया विशेष: शिलाविशेष:—Particular (or excellent) stone साध्वसं—Afraid.

(13) Give up, oh beautiful one, the fear of union. Act the part of the अतिमुक्त creeper towards me, devoted as I am to you for a long time and have assumed the condition of a mango-tree द्रुतविलंबित.

संगमसाध्वसं (संगमे-संगमकाले यत्साध्वसं)—The fear or agitation at the time of first union entertained by a woman. The interpretation ' संगमोद्भवं साध्वसं – The fear consequent upon union ' does not appear correct. तव चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे May be construed with विसृज.—Dismiss towards me &c; and then मयि सहकारतां गते &c. as a separate clause. सहकारतां गते—When I have become like a mango-tree. अतिमुक्त &c—Act or assume the part of &c. As the creeper coils itself closely round the mango tree so do you coil yourself round me, i. e. give me a close embrace. पारयामि—शक्नोमि—Am able. दृष्टा समावस्था यस्य—Was seen in a similar (the same) state (with me). V. L. दृष्टसामर्थ्य: —Had his mental strength seen (tested).

P.115. (14) Oh you Bimb-lipped one, politeness is the family observance (vow) of gallants. Therefore, oh almond-eyed one, what constitutes my real life is dependant upon my hopes in thee. आर्या.

बैंबिक: (Probably from बिंब—Shadow or from बिंबिक—The name of a मगध king)—A man who is assiduous in his attentions to ladies, a gallant. The commentator as well as Mr. Pandit seem to understand बैंबिक as the descendants of बिंबिक—One of the ancestors of अग्निमित्र. There is no great propriety in saying that the descendants of बिंबिक are (outwardly) polite to all the ladies of the haram

notwithstanding their heart is fixed on a particular lady. कुलव्रतं–A family vow or observance that cannot be neglected. अग्निमित्र means that gallants regard this (attention to women) as sacred and inviolable as if it were a family observance. त्वदाशा निबंधनानि येषां ते त्वदाशानिबंधनाः–Dependant on my hopes of getting you, i. e. I keep up my life only on the hope that I shall get you. संश्लेषमुपजनयति–Acts embracing; shows that he is going to embrace. रमणीय: &c—Charming indeed are the movements (actions) of young women prompted by love.

(15) She, trembling, wards off (my) hand, the fingers of which are eager for the occupation at the girdle; while being embraced perforce (against her will) she makes her hands cover her breasts; while I raise her face having eye-lashes, to kiss it, she turns it away. Thus even under pretence of refusals she brings about the happiness of the fulfilment of my desire. शार्दूलविक्रीडित.

पक्ष्मलनक्षुराननं पातुमुन्नमयतः (तत्) साची करोति. पक्ष्मल–Having long eye-lashes. व्याजेन–Under show of refusals i. e. pretending to refuse my request she gives me as much pleasure as she would have by granting my request. निर्वर्तयति (संपादयति) –Accomplishes, brings about. सत्यं त्वं &c–Were you truly informed. cf;—विक्र. II. ' हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वया भणितमिदं लतागृहं प्रविशन्नार्यमाणवकसहाय आर्यपुत्रो दृष्ट इति. ' परिगतार्था–Made known the state of things. आलिंद–Terrace or raised seat before a house. **P.116.** संशयान्मुक्तं–Rescued from peril (risk to life); referring to विदूषक's late escape from death by snake-bite. अ might be equal to च or it might be rather a part of अर्णेअ (अन्यच्च) as इरावती's speech is incomplete. सावशेषमिव– Appears as it were incomplete (unfinished) cf.—' शृणु सावशेषं मे वचः'–Hear me to the end. चित्रगतं &c—Refers to the picture of the king in the summer house. यादृशः - तादृशः &c—Both are the same, there is no material difference between the image and the reality. उपचारातिक्रमं प्रमार्ष्टुं समायमारंभः–This attempt (on our part) is to atone for the trans-

gression of proper ceremony (उपचार); उपचार:–External show of form, ceremony. cf: विक्र. IV. 'प्राश्मेष्यैरेव लिङ्गैर्मम राजोपचार: . ' The उपचारातिक्रम refers to इरावती's haughty behavior towards the king at the end of the third act, when the king attempted to reconcile her by prostrating before her.

P. 117. न मे एषो मत्सरस्य काल: &c—This shows the real character of धारिणी. As she is shown to have suspician about the king's love for मालविका from the very beginning, she has by this time, it appears, made up her mind to gratify the king's desire by uniting them together, even at the risk of having a co-wife. But at the same time, she does not want to offend the feelings of इरावती. Mr. Pandit's supposition here that the king had requested the queen धारिणी to liberate मालविका and बकुलावलिका, is grondless. The queen simply seems to imply that she is prepared to sacrifice her interest to please the king; otherwise the word मत्सर (jealousy) would have been too strong here. तव &c.—To increase your importance. यदि अनुमन्यसे—If you permit, (my intercession on your behalf) then I shall request the son of the honored one for you (to pardon you for your haughty behaviour). Mr. Pandit supplies ' वअस्सा सहिआए मालविआए मोअणं ' meaning ' if you permit the setting free of मालविका and her companion, ' which does not appear to me natural.

नागरिक—Lit. Townsman as opposed to a villager. A man of some education, a man of taste. The word nearly bears the , same meaning as the English word courtezan. Hence नागरिका—A gentle and courteous lady. It may be also a proper name here. का वयं &c.—Who are we to direct the queen. निगलनं—Confining. अनुग्रह:—Favour. अयं जन:—Refers to इरावती herself. **P. 118.** द्वारोद्देशे–On the threshold. विपणिगत: &c.—Like a bull in the market place. This may refer to the bull let loose on some sacred purpose. He is known as पोळ in Marâthi. He is allowed to wander anywhere and eat

anything he likes. Usually he is well fed by religious persons and found in market places feeding himself to his fill on the charity of people. Very little change appears to have taken place in this system since the time of कालिदास. अत्याहितं— Lit. Something very serious, Alas, a mishap. (महाभीतिः). न खलु—I hope &c. सावशेषः—With remnant. अस्य &c.—No danger should be apprehended to him. कस्य &c.—Who should confidentially entrust any work to him? As इरावती had not entrusted any work to विदूषक, the remark is to be understood generally. V. L. 'कस्य एष आत्मनीनो हताशः- Whose party does this wretch belong? Whose friend is he? '— Is preferable. आत्मने हितः- Devoted to आत्मा. proving of use to oneself. हत : एष—Refers to इरावती. Fed as he is by you. कुक्षिं पूरय्—To fill one's stomach. स्वस्तिवायनं— Auspicious presents (gifts on account of स्वस्तिवायन). Dr. Bhandarkar thinks that in rendering the प्राकृत 'वाअण' into Sanskrit a mistake has been committed and वाअण ought to be rendered as वाचन as in पुण्याहवाचन. स्वस्तिवाचन is the ceremony in which Brahmins are given दक्षिणा to say स्वस्ति (यजमानाय). The word वायन must have come from the प्राकृत 'वाअण.' स्वस्ति–The benediction of a Brahmin after the presentation of offerings; cf:—रघु II. 70. 'प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य.' स्वप्नायते—Dreams of मालविका. **P. 119** श्रुतमत्याहितं -Do you hear the mishap, (danger)? Here is the danger that you suspected of. said slightly ironically. भुजंगभीरुकः–विदूषक is usually represented by this poet as being afraid of serpent cf:—विक्र. II. compare विदूषक's unconciously revealing the secret in विक्र. II. ब्रह्मबंधु–The wretch of a Brahmin. A contemptuous term; one who is a Brahmin only in name. (ब्रह्मबंधुरधिक्षेपे) cf:–विक्र. II. cf:–मराठी 'भटुर्गा.' कृतघ्नः–The ungrateful fellow. कितवः–Sharper, rogue, cheat. V .L. उपद्रवस्य अर्हति–Deserves to be teased. Mark the use of the genitive for accusative. दंडकाष्ठं–दंडाय इदं or दंडमेव काष्ठं. दर्वीकर–A serpent. दर्वी–An expanded hoof-,cf:-विक्र. II. 'विदू–अविधा अविधा किंनु खलु एतद्भुजंगनिर्मोकमिव संमुखं अस्माकं निपतितं.' सहसा

-Rashly, (अविचारेण). हा धिक्-Alas. सप्रहासं-With a laugh. कथं —What? shows Surprise. अहं पुनर्जाने &c.-while I thought that &c. -I produced a bite like that of a serpent with the pricks of a केतकी thorn. This reveals विदूषक's plot designed for the liberation of मालविका. तन्मे फलितं-That has borne its fruit to me. This refers to the theory that whatever act is done by a man brings its fruit to him in the next life generally-तत्-Stands for the act of producing a bite &c. cf:— ' जन्मातरकृतं पुण्यं फलति. ' पटं आक्षिप्य-पटाक्षेपेण—With a toss of the curtain, tossing up the curtain. अपि &c-I hope, the desire of this couple to meet by day, is uninterrupted (sucessful). दिवा संकेतो यस्य सः . अपि-प्रश्ने. P. 120. उपचार:—Showing respect, form of salutation. This is one of those words which the poet uses in different senses in different places. दूत्याधिकारविषया (दूत्यकृत्यसंबंधिनी —Regarding your business as a go-between). V. L. भर्त्रभिसारिका -Your vow to make माल. meet the king. संपूर्णा &c—You have made good or fulfilled your promise. इरावती knows of no special promise of बकुला. to the effect. This is simply said by her tauntingly. किं मया &c—His honour should be asked what I have done. Many Mss. omit this sentence which simplifies the speech and is also a good one. दर्दुरा &c.—Does the god of rain (इंद्र) remember to pour down rain on the earth simply because the frogs croak? Is it on account of my intercession that his honor thinks of making love to माल. ? बकुलावलिका means that it is the king's own passion and not her intercession that makes him love माल. Mr. Pandit's reading ' किं दर्दुरा व्याहरन्तीति देवो पृथिवीं विस्मरति ' he, explains by ' whatever she and her poor friend मालविका may have said about the king, that talk would have no more effect on the king's love to इरावती than the croaking of the frogs has on the love of the cloud for the earth. ' This is rather an unnatural explanation. The reading would mean that 'The king would not forget माल. for the angry utterances of इरावती ' comparing her to a frog. But that would be a very great insult to her

especially from a person of बकुलावलिका's position. Even accepting the reading Dr. Bhandarkar renders the प्राकृत 'विसुमरेदि' by 'अपि स्मरति,' वि in प्राकृत being equal to अपि in sanskrit, and interpretes it thus: 'Is it because the frogs croak that the god remembers &c. which comes to the same as our reading but where अपि has no very great propriety. प्रणिपातलंघनं (उचारातिक्रमं) vide III. 22. प्रसादंगृह. (प्रसन्नाम् or अनुनयं गृह)—Lit. To be clear or free from turbidity, hence 'To be reconciled.' cf—विक्र. 1. 8. 'गंगारोध:पतनकलुषा गृह्णातीव प्रसादं.' Also शाकुं. VII. 32 'छाया न मुर्छति मलोपहतप्रसादे' &c. अस्थाने &c.—That your anger should be in a wrong place cannot be conceived in your case; that you will be angry without a cause will never take place in your case.

P. 121. (16) When without a cause, oh beautiful-bodied one, did your face ever wear an angry aspect even for a moment? Say how will the night have the orb of the moon obscured by the planet at an unseasonable time? प्रभावती.

अपर्वणि-पर्वन्-The day of opposition or conjunction. cf:—रघु VII. 33. 'पर्वात्यये सोम इवोष्णरश्मे:.' also विक्र. I. 11 'प्रत्यागतप्रसादं चंद्रमिवोपप्लवामुक्तम्' Monier Williams understands पर्वन् by 'The days of the four changes of the moon. ग्रहेण कलुषं मंडलं यत्र तादृशा. This refers to the cause of the eclipse. ग्रह may be taken in the sense of the planet earth in which case it will be clear that कालिदास had a correct knowledge of eclipse; or ग्रह may be understood in the sense of the planet राहु and ग्रहकलुषेंदुमंडला may be explained according to the popular theory current upto this day that the sun & the moon are touched by the planet राहु, thus causing an eclipse. consequently this expression alone does not prove astronomical knowledge of the poet. -अन्यसंक्रांतेषु &c—When our fortunes have gone (been transferred,) to another person. हास्या—Object of ridicule. अन्यथा कल्पयासि— Take it other-wise, misunderstand it. पुन:-On my part. कोपस्थानं-The cause for displeasure.

(17) On festive days, attendants, though they may have committed faults, do not deserve punishment (imprisonment). So they have been released by me and they have come to fall at my feet. आर्या.

P. 123. दृष्टो भवत्याः &c.—Of course इरावती suspects धारिणी as assisting the king in releasing माल. from confinement. पक्षपात:—The partiality here referred to, is towards the king. इरावती means ' I now come to see your partiality to the king. Mr. Pandit understands partiality to herself and takes the sentence to be uttered ironically, which rather appears to me unnatural & unnecessary. संवृत्त:—Has befallen. गृहकपोत:–A Domesticated pigeon. बिडाल–A kite. यदृच्छादृष्टया–Seen accidently (by chance). एवं &c.—Tells the true circumstance of their release. निवृत्तम्–Happened. कृत:– Concocted. प्रयोग:–Scheme. कामतंत्रसचिव:–A minister in love matter. नीति:–Policy, of course said tauntingly. **P. 124.** यदि नीते: &c—If I were to learn a single letter of political science I would even forget गायत्री. विदूषक means that his memory has such a shallow capacity that it can not retain both at once. Or it may be taken as a sort of oath, meaning ; I should commit as great a sin as that of forgetting गायत्री' which is considered the greatest sin that a Brahmin should commit. This passage has also various different readings. V. L. B. means ' Then he might not have been resorted to by the king. ' मोचेयं–Shall I extricate &c.—सावेगं–In a fright. अनुधावन्ती–Running after कंदुकं–A ball. पिंगलवानर:–Brown Coloured monkey. पिंगल may be the proper name of the monkey, it being the custom of kings to rear such animals. बलवत्त्रासिता —Terribly frightened प्रवातकिसलयं (प्रवाते स्थितं किसलयं)—Leaf in great wind. प्रकृतिं न प्रतिपद्यते–Does not regain her consciousness, is not restored to the natural condition. **P. 125.** कष्टं–Pity. कातरो &c–Timid is childhood, children are timid creatures. विकार: –Ailment. मा–Lest. cf:—I. ' मा खलु धारिणी ' &c. अहमेनां &c—Just I shall restore her to consciousness. स्वपक्ष:–your own party. समान: पक्षो यस्य स:—

विदूषक jestingly calls himself as belonging to the monkey race, and he roallly is as mischievous and trickish as a monkey cf: . विक्र. V. 'किमिति शंक्यते । आश्रमवासपरिचित एव शाखामृगः. देविं चितयित्वा —Thinking of the queen, thinking what she will do to me when she hears this news. अतःपरं—more than what we already have suffered. दोहदस्य पंचरात्रे अपूर्णे एव—Before five nights have elapsed since the fulfilment of the longing. सनद्धः—Studded with, bedecked with; cf:—शाकुं. I. 'यौवनमंगेषु संनद्धं.' सत्यप्रतिज्ञा—सत्या प्रतिज्ञा यस्या स्तादृशी.—True to her promise. This refers to the queen's promise given in the third act. See. यदि स पंचरात्राभ्यंतरे &c.

ACT V.

P. 127. उपक्षिप्तः—Thrown up; erected. कृतसत्कारविधेः (कृतः सत्कारविधिर्यस्य सः)–Whose honoring ceremony is performed. The honoring ceremony here referred to was the kicking by the foot. V. L. कृतसंस्कारविधेः—The ceremony of whose purification is performed. वेदिकाबंधः (वेदिकैवबंधः)—Erection of a varanda (covered with a roof). अनुष्ठितनियोगं &c—I shall inform the queen that I have executed her order. It seems that the queen must have ordered the उद्यानपालिका to erect a varanda around the अशोक when she had gone to inform her of the अशोक's putting forth of flowers. दैवस्यानुकंपनीया—Deserves to be compassioned by destiny. तथा चडीकृता—Made angry like that. तथा must have reference to the anger of the queen when she was informed of the release of मालविका without her consent by the tricks played upon her, or to her anger when she was informed by Irâvatî about her interview with the king in the garden. अनेन—Refers to the message already delivered to the queen by her. प्रसादसुमुखी—Disposed to favour. देव्याः परिजनाभ्यंतरः—One out of the queen's servants. The प्राकृत किंवि is rendered by किमपि by the commentator as well as by Mr. Pandit and other editors which appears to me as an oversight. It ought to have been काममपि and I have made correction accordingly in my edition. चीरमंजुषा–A Leather box. चीर—Generally means ' cloth. ' So that it may mean ' a box overlaid with cloth. ' जतुमुद्रा—Seal of lac. लाञ्छिता–Marked. चतुःशालात:–Quadrangle. (चतस्रः शाला यस्य). कुब्ज—Hump-backed. **P. 128.** विद्यापारायणं अनुतिष्ठतां—That are repeating the lores. अनुतिष्ठताम् (अनुष्ठानं कुर्वतां)—Of those who practise some religious observance, which in this case is to

repeat the lores some fixed number of times. It is either performed by the host himself or through a Brahmin in which case he is paid दक्षिणा by the host, which transfers the fruit of the observance from the doer to the host. नित्यदक्षिणा &c-Daily remuneration to be paid once in a month (either in arrears or in advance but usually in arrears). मासिका—Monthly, in a month. सेनापतिना i. e. पुष्पमित्रेण—He is called सेनापति not because he was अग्निमित्र's general but because he was the general of the मौर्य kings, the last of whom he had deposed and put to death in B. C. 183, and had usurped the throne which he had, it seems, shared with his son, during the latter part of his reign. यज्ञतुरंगरक्षणे–For taking care of the sacrificial horse that was let loose on the earth. When any king performed a sacrifice, a sacrificial horse was to be let loose on the earth that was to return unopposed by any other king in the neighbourhood and victorious. नियुक्तः—Appointed. आयुषो निमित्तं—For or in the interest of his life. अष्टादश &c—To the amount of 18 golden coins. दाक्षिणीय—Worthy to receive दक्षिणा. प्रतिग्राहयति— Causes them to receive. मंगलगृह—A part of the house set apart for religious purposes. It must be देवगृह or some such one. विदर्भविषयात्—From the country of विदर्भ. लिपिकार—A clerk. वाच्यमानं—Which is being read. **P. 129.** विजयदंड—Victorious army. Vide I. वीरसेनप्रमुखं दंडचक्रं &c.—दायादः (दाय अत्तीति)—Kinsman, relation. तेन-माधवसेनेन. महासाराणि —Of great worth. रत्नवाहनानि—Vessels of gems. शिल्पकारिकाभूयिष्ठं (शिल्पकारिका भूयिष्ठं यस्य सः परिजनः)—Mostly consisting of girls skilled in arts. **P. 130.** अशोकसत्कारव्यापृतया—Engaged in honoring the अशोक. प्रसूनलक्ष्मीं—The beauty of flowers. प्रसूनं-A flower, a bud, a blossom. प्रत्यक्षीकृ -To witness or to see with one's own eyes. धर्मासनम्-Judgment seat. नेपथ्य (कुशीलवकुटुंबस्य स्थली नेपथ्यमिष्यते)-Tiring room. दिष्ट्या -It is well, happily. दंडैरेव-By the mere strength of armies. अरि &c—Stands at the head of enemies.

(1) You, who take pleasure in gardens, situate on the banks of विदिशा, in which there is the sweet (indistinct) warblings

of cuckoos, pass the spring like the god of love in form. The enemy of you, oh you boongiver, whose strength is increased, is bent down together with the trees on the bank of the वरदा, which (trees) bear the marks of the ropes of your victorious elephants. हरिणी.

The first two lines may be interpreted in two or three different ways. (1) You, taking delight in the sweet warblings of the cuckoos, pass the spring in the gardens &c. (2) You, taking delight (delightfully) pass the spring in the gardens which &c. परभृत &c—कलाश्चते व्याहाराः कलव्याहाराः, परभृतानां कलव्याहारा येषु (An irregular बहुव्रीहि). or परभृतानां कलव्याहारेषु. कल—sweet and indistinct. अनंग इवांगवान्—Like the god of love in form or being possessed of body (अंगवान्) you pass the spring like one without it—A pun upon the word अनंग& अंगवान् There is also a pun on आत्तरतिः—That has enjoyed or taken रति—pleasure or the wife of मदन. विदिशा – The river विदिशा is in Mâlva on which the city विदिशा (identified with modern भिल्सा) in situated. वरदा – Modern वर्धा —tributary of the गोदावरी. आलानानां अङ्का येषु तैः. V. L. आलानाङ्गैः (आलानसाधनैः)—Which serve the purpose of tying posts उपोढ&c—Whose army is mighty or whose strength is increased. This verse illustrates what is called सहालंकार (figure). The purport of this verse is that while the king is enjoying in his own kingdom, his forces encamped on the bank of the वरदा have subjected the enemy, the king of the विदर्भs.

P. 131. (9.) The actions of you both over the क्रथकैशिकs, have been put into verses by learned men (poets), oh you God-like one, through their love for heroes—of you, who deprived the lord of the विदर्भs of his wealth with a division of your army and of शौरि (कृष्ण) who took away रुक्मिणी forcibly by his arm as strong as an iron bar. हरिणी.

विरचितपदं (विरचितानि पदानि पद्यानि यस्मिंस्तत्)—Which is celebrated by song or is made the subject of panegyric. It is used predicative

ly. v. l. सुरोपमसूरिभिः (सुराणामुपमा येषां तैः)—' By God-like poets ' has not got any propriety. चरितं—Used as an abstract noun. क्रथकैशिकान् मध्ये कृत्य स्थितं—Which stands, having placed the क्रथकैशिकाs in the middle ; i. e. which is common to both regarding the क्रथकैशिकाs ; i. e. the exploits of you both which were achieved over them. मध्येकृत्य—अधिकृत्य or अधिष्ठाय. The क्रथकैशिक country is the same as the विदर्भ country; vide. रघु. V. 39. and मल्लिनाथ's commentary thereon. तव and शौरेः are together exegetical of उभयोः. दंडानामनीकैः. Here अनीक means division or collection, and not ' army. ' परिघ इव गुरुभिः —Plural is used because शौरि (कृष्ण) had four arms. परिघ-An iron bar of a city gate (which is called अडसर in Marâthi) cf :—शाकुं॰ II. 15. ' एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुबाहुर्भुनक्ति. ' Also रघु॰ XVI. 84. शौरिः—शूरस्य गोत्रापत्यं पुमान् शौरिः. Supply after this हृतवतः. रुक्मिणी was the daughter of भीष्मक, the king of the विदर्भs. She was betrothed by her father to शिशुपाल, but she secretly loved कृष्ण and sent him a letter praying him to take her away. कृष्ण with बलराम came and snatched her off after having defeated her brother in battle. From this passage it appears that in the time of कालिदास there were extant, written by learned scholars, memoirs of king अग्निमित्र (चरित्रs, like the श्रीहर्षचरित्र, the विक्रमांकदेवचरित्र, of बाणभट्ट and बिल्हण respectively,) in which his victory over the विदर्भs was described. These memoirs were other than the accounts found about अग्निमित्र in the पुराणs. जयशब्दसूचितप्रस्थानः (जयशब्देन सूचितं प्रस्थानं यस्य सः)—His movement being indicated by these words of greeting (by the shouts of victory—जयशब्द). The जयशब्द here referred to is the panegyric songs sung by bards. मुखालिंद &c. (मुखे स्थितं आलिंदं तस्य तोरणं)—Let me put myself under the arch of the (front) terrace. मुखालिंद is the raised seat in the front of a house. तोरणं—Arch or gateway.

P. 132. (3) Thinking of my beloved whose union is other than easy, and hearing that the king of the विदर्भs is humbled down by my forces, my heart feels grief as well as satisfaction, like a lotus struck by showers in the heat of the sun. वसंततिलक.

सुलभेतरसंप्रयोगा (सुलभादितरः संप्रयोगः यस्याः)—दुर्लभसमागमाम्. आ-तपे—In the sun, exposed to the sun. दुःखायते—दुःखी भवति.

एकांतसुखिनः–Completely happy. (एकांत–अत्यंत, सर्वथा). प्रसाधन-गर्वः—Pride in the skill in cosmetic (cosmetic—art of decoration) The addition वैदर्भकं found in Mr. Pandit's edition before विवाह &c. is unnecessary. cf:—विदूषक's speech below, 'भो विवाहनेपथ्येन सविशेषं शोभते मालविका' सविशेषं—Particularly, magnificently. **P. 133.** मदपेक्षानुवृत्त्या–On account of her obedience with regard to my desire. (मदपेक्षाणामनुवृत्त्या or मदपेक्षाया अनुवृत्तिर्यस्यास्तया). cf: उत्तर. 'नाहं जनको नाग्नि र्नानुवृत्ति र्नसंततिः.' v. l. मदपेक्षामनुप्राप्य—Having learnt my intention. पूर्वचरितैः—By her previous acts. सौभाग्यं— Beauty. मम आरंभः—My undertaking of causing the अशोक to put forth flowers. ननु—Of course. अथ किं—Yes, exactly so. यथार्हसंमानसु-खित (अर्हामनतिक्रान्तो यथार्हः, यथार्हः संमानस्तेन सुखितं)—Made happy (gratified) by being honoured in accordance with their merits. मालविकापुरोगेण--मालविका पुरोगा (fore-runner) यस्मिंस्तादृशेः. परि-वृत्तयौवनः–Who has advanced in youth. **P. 134.** यथा आह भवान्—It is as you said, you have said the truth.

(4) Here before us, the prime of this vernal season, in which the कुरबक flowers are scattered about and the mango trees are bent down by a number of fruits, and which (prime, therefore) is drawing to its close makes the heart anxious. आर्या.

विकीर्ण &c.—विकीर्णानि कुरबकानि यस्मिन् फलानाम् जालेन विभज्यमानाः सहकाराश्च यस्मिंस्तत्. ऋतोः—वसंतस्य. अग्रे may be taken also with विकीर्ण &c. When it would mean that the कुरबक flowers are scattered on the outer side and the mango trees are bent with the load of its fruits. The compound may also be dissolved as विकीर्णानि कुरबकफलानि तेषां जालेन विभज्यमानाः सहकाराः यस्मिन् तत्—In which the mango trees were bent down by the कुरबक fruit spread over them. But this mode is not acceptable as कुरबक is not a creeper but a plant that flowers late in the vernal season. cf: अमर-' पतिःकुरंटको ज्ञेयो रक्तः कुरबकस्मृतः '. This is known in Marâthi as तांबडीकोरांटी. दत्त नेपथ्यः—To whom

dress has been given. नेपथ्यं--The whole collection of ornaments forming a dress. कुसुमस्तबकैः—By the bunches of flowers. तपनीयाशोकः—तपनीयमिवाशोकः. प्रसवमंथरः--Slow to bear flowers (मंदगामी तु मंथरः). यदयं &c.—Since this one now presents splendour not common with others (unparalleled). न अन्यैः साधारणा अनन्यसाधारणा.

(5) The flowers of all the अशोक trees, which first displayed the glory of the spring, are, as it were, transferred to this अशोक, whose longing desire has been fulfilled. आर्या.

P. 135. This is उत्प्रेक्षा. विश्रब्धो भव–Take courage. अस्मासु संनिहितेष्वपि —Even while we are drawing near, धारिणी allows मालविका to stand near her. विदूषक draws the inference from this behaviour and her former one (vide act I. and II.) that she must have now made up her mind to give away मालविका to the king as his wife. v. l. अनुनयति–Coaxes, speaks pleasingly. Instructs, अनुमानयति —Is taking her consent.

(6) Here the queen, attended by my beloved, with respect, rises to greet (to receive) me like the earth attended by the Goddess of Wealth of the lord of lords, who, as it were, has forgotten to hold the lotus in her hand. आर्या.

This is व्यतिरेकालंकार mixed with उपमा. विनयात् विनयेन or सविनयं. विस्मृतं हस्तकमल (हस्ते कमलं) यया--Who has forgotten to hold &c. On the idea of लक्ष्मी attending the king with a lotus in her hand. cf :—रघु० IV. 5.

' छायामंडललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ '

जानामि &c.—Whether she was directly informed by the queen of her intentions or she merely infers from the special dress given to her cannot be positively told. But the latter supposition appears probable. कौतुकालंकार—Nuptial (marriage) dress. कौतुक--Festive occasion. It may also mean fanciful dress. बिसिनी—Lotus. दक्षिणेतर--Left. See note on II. 4. ' अहो अपांगको ' &c. सविशेष —superbly.

P. 136. (7) Wearing a silk garment (दुकूल) not hanging down too far, and having only a few ornaments, she appears to me like a night in चैत्र in which the moon is just about to rise, together with a few clusters of stars, free from frost (mist) द्रुतविलंबित.

उदय &c.—उदये उन्मुखश्चंद्रो यस्यां सा उदयोन्मुखचंद्रिका or उदये उन्मुखा चंद्रिका यस्यां सा, (In the first case का being a बहुव्रीहि termination). गतं (or हत) हिम येषां तैः. अभिप्रेतं—Desired object. संकेतगृहं—Rendezvous, place of secret meetings. कल्पितः (संकल्पितः)—Intended or designed. तरुणी &c.—तरुण्य एव जनस्तरुणीजनः. तरुणीजनः सहायो यस्य (बहु०) or तरुणी जनस्य सहायस्य (तत्.). Though apparently तरुणीजन means young wives of the harem, there is an occult reference to मालविका.

P. 137. (8) It is not that this अशोक should not be made the object of such honors by the queen—The अशोक, who, regardless of the order of the vernal deity, (now) manifests his respect for your exertions by (putting forth) flowers. शालिनी.

नायं &c.—It is not &c. i. e. he quite deserves &c. ईदृशानां &c.-Of such special attention as is shown by the queen by her attempts to make him put forth flowers. सावज्ञ—Regardless, not putting forth flowers and thus showing contempt. माधवश्री–Vernal Deity. नियोगः—Order. यौवनवतीं–Notice the clever and timely remarks of विदूषक. Of course by यौवनवती he means मालविका, as will be evident by the king's speech below, but questioned by the queen, he gives a fine ready-witted reply. संनिधिवियोगः—Separation (though) in proximity.

(9) I am like a चक्रवाक; my beloved is like its mate; and धारिणी, who does not allow our union, is like the night to use. अनुष्टुभ्.

रथांगनामा—रथांगो नाम यस्य सः—Whose name is a part of a chariot (i. e. wheel), hence चक्र or चक्रवाक– Ruddy goose. अननुज्ञात &c.—This refers to the supposition that the loving couple of चक्रवाक and

चक्रवाकी birds though in quite proximity during the whole of night cannot be united. cf:—शाकुं० IV. ' शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला पश्य नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा चक्रवाक्यारौति दुष्करमहं करोमीति ' Also रघु० III. 24. ' रथांगनाम्नोरिव भावबंधनं बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम्. Also विक्र० IV. 18. ' रथांगनामन् वियुतो रथांगश्रोणिबिंबया। अयं त्वां पृच्छति रथी मनोरथशतैर्वृतः. '

P. 138. विदर्भविषयोपायने (विदर्भविषयादुपायनीभूते प्रेषिते—That were sent as presents from the विदर्भ country. It is better to take it as an adjective qualifying शिल्पकारिके than a noun in the locative as Mr. Pandit seems to have taken, तस्मिन् being equal to तस्मिन् काले or तदा as showing contrast with the following संप्रति—At that time, at the time when they arrived here. शिल्पकारिके—Two girls (skilled) accomplished in fine arts. अलसशरीरे—Whose persons are languid (inactive). देवोपस्थानयोग्ये—Fit to visit (appear before) your majesty. इतिकृत्वा—So thinking. लोकप्रवादः—Proverbial saying. आगामि—Approaching. आगामि &c.—The state of mind indicates future happiness or woe. अभियोगः —Close application, special study. It governs the locative. **P. 139.** अभिविनीत—Instructed. **P. 140.** चंदनं खलु मया &c—Sandal indeed has been defiled by me by using it as a sandle (slipper). इत्थंभूता— Was reduced to such a state. **P 141.** विधिनियोगः—Decree of fate. दायादवशंगते—Having fallen into the power of his kinsman. उज्झित्वा —Setting aside, leaving aside. पूर्वं श्रुतं श्रुतपूर्वं—Heard already (before). स्वरसंयोगः—Lit. Combination of several sounds, hence voice, mode of speech. cf:—शाकुं० V. ' वीणायाः स्वरसंयोगः श्रूयते '. दुःखेन—With (great) difficulty, विभाव्यते—Is made out recognized. **P. 145.** आप्तवर्गः—Circle of friends. अत्रभवत्याः—Refers to मालविका. वृत्तांतशेषं—The remaining part of her account. उपलभ्यम्—I see (understand). तथागत &c—Whose brother was reduced to that condition. अपवाह्य—Taking away, carrying. भवत्संबंधापेक्षया— Having in view your connection. पथिकसार्थं— Body of travellers. अनुप्रविष्टः—Joined. निविष्टः—Encamped. To be taken with विश्रमितुं as a predicate. गतोऽध्वा येन स गताध्वा—

That had travelled a part of the road.

(10) There appeared a shouting band of way-layers with the space between their arms widened (crossed) by the quiver-straps, wearing tufts of peacock feathers hanging down upto their heels, and with bows in their hands, whose very onset was very hard to bear. वसंततिलक.

v. l. तुणीरबंध &c. means the same. v. l. आकर्ण &c—Hanging down upto the ears. **P. 143.** बद्धयुद्धाः-Engaged in fight. पराङ्मुखी कृता—Were put to flight. सार्थवाहः—Merchant-warriors. ततः स मत्सौदर्यः &c:—

(11) Then that brother of me, who was dear to his lord, wishing to save her in that distress, who was afraid of any humiliation, cleared the debt to his lord at the cost of his dear life. अनुष्टुभ्.

परित्रित्सुः-Desirous to defend. दुर्गति-In distress. **P. 144.** समवस्था संवृत्ता—Has been reduced to such a condition. तनुभृतां—Of mortals. लोकयात्रा—Course of the world. ननु &c—This is the ordinary course of mortals. सफलीकृतभर्तृपिंडः (सफलीकृतो भर्तृपिंडो येन सः)—That has turned to use the morsels (of food) of his master. मोहमुपगता—Fallen into a swoon. संज्ञामुपलभे—Regained consciousness. दुर्लभ &c—Was not to be seen. कृच्छ्र-Difficulty. अग्निसात्कृ-To consign to fire, to burn. पुनर्नवीकृत &c—Having the sorrow of my widow-hood renewed, i. e. I felt as much grief at his death as I did at the death of my husband. अनुगम्य-Having come. काषाय—Yellowish brown garments (worn by Buddhist monks and nuns of those days resembling the dress of religious mendicants—सन्यासीs of the present day). पंथाः—Course. Mr. Pandit remarks here that Bnddhism was esteemed at the period when the drama was written. It was not so. Vide our introduction. आरण्यिकः—A forester. गता—Gone into the hands of. लब्धप्रवेश—Having got admission. अवसानं—End, termination. **P. 145.** किन्नु खलु

&c—What may his majesty say now ? Mr. Pandit observes that the force of दाणिं [now] is whether the king would like to marry her or not after hearing her unprotected state in the forest. But it shows, I think, nothing more than her anxiety to know the king's decision after he had heard the above history of her. cf:— शाकुं॰ V. ' शकुं॰—किंनु खलु आर्यपुत्रो भणति '

अहो—Alas ! परिभवोपहारिणो विनिपाता:—Calamities (विनिपाता:) bring on humilities (disgrace). परिभवस्य उपहारिण:. v. l. परिभवोपनिपातिन:—Come near.&c. v. l. परिभवप्रहारिण: &c—Calamities strike at disgrace ; cf: शाकुं॰ VI. ' रंध्रोपनिपातिन: अनर्था: '

(12) Deserving the title of a queen as she is, she has indeed been used like a slave, as a silken garment is used for the purpose of bathing garment. अनुष्टुभ.

प्रेष्यभावेन—As a slave. पत्रोर्णं (पत्रं—Leave, उर्णा—Wool)—Silk garment. अभिजनवती—Of noble birth. cf: शाकुं॰ III. 18. ' अभिजनवतो भर्तुश्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे. ' शांतं पाप—God forbid that I should be capable of committing such a sin. कारणेन—For some (good) reason. तूष्णींभावम्—Silence. v. l. नैर्घृण्यम्—Pitilessness and नैभृत्यम्—Modesty, humility. लोकयात्रागतेन—While living in a mortal form, i. e. while living in this mortal world. लोकयात्रा is the show of this life. cf: Supra. ' ईदृशी लोकयात्रा &c. ' Taranath reads देवयात्रागतेन शिवादेशकेन &c—By a fortune-telling ascetic who had come to the idol-procession. सिद्धादेशेन (सिद्ध आदेशो यस्य तेन)—Of infallible preternatural powers, whose tongue could not be false. साधु—A divine personage, one possessing supernatural powers to work. cf:—रत्नावलि IV., which exactly resembles this. सदृशभर्तृ &c—Would be united with a suitable husband. cf: शाकुं॰—IV. 12. ' सकल्पित &c—भर्तारमात्मसदृश सुकृतै र्गतात्वम्. '

अवश्यं भाविनं—Ever-proving true, sure, infallible. आदेशं—Prophecy. परिणमतं—Taking effect, being fulfilled. काल &c—In expectation of the proper time. **P. 146.** अपेक्षा—Waiting patiently.

The stage direction ' प्रविश्य कंचुकी ' in Mr. Pandit's edition is superfluous. कंचुकी makes his appearance when he introduces the two ladies and it is no where mentioned that he went out afterwards. Besides कथांतरेण &c clearly shows that he was listening to the account of परिव्राजिका and waiting for his turn to deliver his message when परिव्राजिका's account would be over. कथांतरेण अंतरितं—Was separated or put off by a different story. The subject of this is the following message of the minister. विदर्भगतं &c—With regard to (towards) &c. अनुष्ठेयम्—What is (ought) to be done. अवधारितम्—Is considered. अभिप्रेतं—Opinion. द्वैराज्यं—Double government, rule of the two. अवस्थापयितुं—To establish.

(13) Let them rule separately over the northern and southern banks of the वरदा, as the cool-rayed one (the Moon) and the warm-rayed one (the Sun) rule, dividing between them, the night and the day. अनुष्टुभ्.

नक्तं दिव विभज्य—Lit. After dividing (the whole day) into night and day. अमात्यपरिषद्—Council of ministers, cabinet. प्रतिष्ठां गमिष्यति—Will be established. P. 147. जीवितसंशयः—Refers to the danger to his life while in the possession of his opponents. कल्याणी—Generous, noble. बुद्धि—Mind. दर्शन—View, intention.

(14) Bearing up the fortune divided into two (parts) like the horses of a chariot bearing the yoke, those kings, harmless on account of mutual check, will abide by the command of you—a chastiser. उपेंद्रवज्रा.

उद्वहंतौ—Bearing up. संग्रहीतृ—One who holds the reins, hence one who checks; here applicable both to a charioteer and the king. परस्पर &c—परस्परस्यावग्रहे निर्विकारौ—Free from the caprice of oppressing each other. प्राभृतकं—A present, gift. देवस्य &c—His lordship,-the commander पुष्यमित्र. देवस्य is here a respectful term added to पुष्यमित्र. For the meaning of सेनापति see note

supra P.128. **P. 148.** सोपचारं–With reverence. उद्वेष्टयति– Opens. ततो मुखमेव &c.—Our heart is turned towards the very direction, we are anxiously expecting news from there. अधिकार:—Important post. This clearly shows that it was far improbable that अग्निमित्र might have been angry with his father on account of his father having sent his son to take care of the horse. V. L. अतिभार:—Responsible charge. यज्ञशरणात्—From the sacrificial compound (enclosure)- cf:—शाकुं. IV. 'अग्निशरणम्' & विक्र० III. 'अग्निशरणात्. अनुदर्शयति—Inform. विदितमस्तु— Be it known to you. राजसूययज्ञ- A sacrifice performed only by universal monarchs, attended by tributary princes.

दीक्षित–Consecrated. आदिश्य–Appointing. संवत्सरोपावर्तनीय:– To be brought back after a year. निरर्गल–Free from all checks. विसृष्ट:–Was let loose. यवनानामश्वानिकेः &c—Was attacked by a mounted army of the Greeks. This incident may have a traditional reference to अग्निमित्र's life extant at the time of कालिदास. 'The Bactrian Greeks came in contact with the Maurya kings before the end of the 3rd century B. C. and settled over the Panjab and Sind. In the times of Asoka (B. C. 240) there was in now what is called Kathiawar, a Yawana viceroy of the emperor. In the early part of the second century B. C., the Yawanas conquered Taxila and were powerful about 180 B. C.; Pushpamitra now checked them, but they must have remained in the frontier provinces till the invasions of the Indo-Scythians.' Pr. Apte अश्वानीक— Cavalry, horsemen. रोधस— Bank, प्रार्थित:—Claimed, seized, attacked. cf:— रघु. IX. 56. 'तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन राज्ञा' &c. संमर्द:--Great conflict, fierce struggle. cf:—रघु. III. 57. 'बभूव युद्धं तुमलं जयैषिणो:' &c. also रघु. IV. 61 &c.

P. 149. (15) Then my excellent horse, that was being carried away(by them) forcibly, was rescued by वसुमित्र, the mighty bowman, after having overcome his enemy. अनुष्टुभ्.

आश्वसितं-Breathes freely, feels at ease. अंशुमत्-Was the grandson of सगर and father of दिलीप. सगर was so called from his being born with गर (poison) administered to his mother by the other wife of his father. He performed 99 sacrifices successfully but at the time of the hundreedth one, his horse was stolen by Indra and carried to पाताल. Sagara's 60000 sons were thereupon sent in search of him and they finding him in the hermitage of कपिल, accused him of having stolen the horse, whereupon कपिल reduced them to ashes. Then the horse was rescued by अंशुमत्. अकालहीनं (न कालस्य हीनं हानि: यथा तथा).—Without delay. V. L. कालहीनं—(कालेनहनिं यथा तथा) Without allowing time to pass away. विगतरोषचेतसा—With your mind free from anger. Mr. Pandit here observes that the propriety of ' विगतरोषचेतसा ' could only be understood by supposing that अग्निमित्र had disapproved of his father's having sent out the boy वसुमित्र as a champion of the courser. But I think that the क्षत्रिय parents at least of those days would rather exult than resent at such a commission. cf:—Supra. ' धारिणी—अभिक्तारे ' & The following fact, I think, would satisfactorily explain the propriety of it. At the time of अग्निमित्र Buddhism was rather looked upon with disfavour and पुष्यमित्र was the champion of those that tried their best to root it out of India; vide. Wilson's Vishnu Puran 377. While we have reason to believe that अग्निमित्र rather favoured the set as will be evinced from the fact that पंडितकौशिकी, a Buddhist nun, was treated with respect and was an adviser of him. This, I think, is a sufficient cause for the feelings of each being alienated from the other. वधूजन—Daughters-in-law. Of course वधूजन here refers to the Daughters-in-law of पुष्पमित्र. It means '(your) wives. वर्धेते—Prosper.

(16) You have been placed at the commendable head of the wives of heroes by your husband; and the word ' hero—producing ' (mother of heroes) has come

to you from (on account of) your son. अनुष्टुभ्.

P. 150. कलभः—Cub of an elephant.

(17) Not even by such a display of valour does he produce astonishment in our minds, whose lofty and unassailable source is thyself, as और्व (the thigh-born one) is of the fire that consumes water. इंद्रवज्रा.

वीरविजृंभितेन (वीरस्य—वीर्यस्य-विजृंभितेन)—By the display or exhibition of heroism. Some take वीरस्य विजृंभितेन (चेष्टया)—By the hero's act which does not suit here. अप्रधृष्यः—Irresistable, unassailable. ऊरुजन्मा—Otherwise called और्व, a son of च्यवन by his wife आरुषी and a grandson of भृगु. The sons of कृतवीर्य destroyed the descendents of भृगु in order to recover the wealth left to them by their father, slew even the children in the womb. आरुषी in order to preserve her embryo secreted it in her thigh hence the child at his birth was called और्व, on beholding him the sons of कृतवीर्य were struck with blinduess, and from his wrath proceeded a flame that threatened to destroy the world, had not और्व at the persuation of the sons of भृगु (भार्गवाः), cast it into the ocean where it remained concealed, having the face of a horse.

यज्ञसेनशालं–This is the मौर्यसचिव referred to in act I. 7. उररीकृत्य (आदाय)–Including. अंतःपुराणां–To the women in the harem. **P. 151.** यन्मया प्रतिज्ञातं–The promise here referred to is the promise given in the third act. cf: ' अभिलाषपूरयितृकं प्रसादं दास्यामीति ' &c. मम वचनेन इरावतीमनुनय–Request (persuade) इरावती on my behalf (in my name). भ्रंशयितव्या–Should make (me) swerve from. v. l. त्वया खलु अयं संवादो न भ्रष्टव्य इति– This agreement should not be broken by you. मंजूषा &c—Casket have I become &c i. e. I have received many ornaments from them. साधारणो &c—This triumph is common to them & me. अभ्युदयः—Joyous occasion, prosperity, triumph. **P.152.** सदृशं &c—It is but proper that your already intended promise, possessed of power as you are, should not be made

otherwise (false). Mr. Pandit interpretes ' प्रभवन्स्या ' by ' you are so powerful that you will do what you wish, so where is the use of consulting me? ' and concludes thereby that इरावती's message is not altogether cordial but a little bitter. But I do not think it to be the spirit of the word प्रभवंत्या:. इरावती seems to be perfectly reconciled as will be seen from her message to the king further on ' यदुपचारातिक्रमेण भर्तुरपराद्धं ' &c. By ' प्रभवंत्या ' she simply seems to mean that being the crowned queen and consequently possessing greater power as you are, it is not right that you should break your promise already given; i. e. she advises the queen on the contrary to keep her promise to मालविका. Only this sort of reply is natural in answer to the queen's earnest appeal to इरावती with the additional information about Mâlavikâ's noble birth; cf. Supra. यन्मया अशोक &c; besides this is a time of general reconciliation. प्रथमसंकल्पितं—Already wished for or intended. cf:—शाकुं. IV. 12. ' संकल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे. ' प्रथमसंभाविता —As originally intended (desired). Just the same as प्रथमकल्पिता. प्रतिपादयितुं—To offer. त्वमेवास्याः प्रभवसि— Even now you have full power over her. प्रभु governs genitive in this sense. प्रियनिवेदना &c—In keeping with the happy news. प्रिय here referred to is the good news of वसुमित्र's success. प्रतीच्छतु—Accept जोषम्—Silently. किम्&c—Does my lord &c. **P.153.**लोकव्यवहार:—Course or ways of the world, general custom. नववर:—New bridegroom. दत्तदेवीशब्दा—On whom the title of the queen has been conferred (by the queen). किं&c—Where is the use of repetition.

P. 154. (18) Jewels, produced as they are in a mine, if unpolished, do not deserve connection with gold. अनुष्टुभ्.

जातरूपं [जातं रूपं]– Gold. न लक्षितं —Was forgotten. धारिणी means that she forgot to dress मालविका as a princess in the exultation at the news of her son's success. कौशेयपत्रोर्णे–कौशेय & पत्रोर्णे mean one and the same thing

(silken garment); कौशेय being a generic term while पत्रोर्ण a specific one; cf: अमर ' कौशेयं कृमिकोशोत्थं ' and ' पत्रोर्णं धौतकौशेयं ' अवगुंठ्य--Veiling. त्वच्छासनात् &c—Your order leaves us without any power of reply; i. e. we are obliged to obey you at once. **P. 155.** हन्त &c—Oh ! she has been accepted v. l. (आचार्य) हन्त प्रतिगृहीतम् (along with the king's speech) —oh ! I consented to her before you gave her (त्वद्दानात्प्रागेव स्वीकृतम्). अहो देव्याः &c—How indulgent is the queen towards his majesty.

P.156.(19)Virtuous wives fondly attached to their husbands serve him even by (creating) a rival. For rivers convey to the ocean hundreds of other rivers. आर्या.

प्रतिपक्षेणापि–Even by giving new brides to their husbands and thus creating rivals to them. उपचारातिक्रमः–Transgression of civility here referred to has a reference to इरावती's disregard of the king's prostration before her. **P. 157.** भर्तुरनुकूलं न मया आचरितम्–I did not act agreeably to my lord therein. If we understand ण by ननु, the sentence would mean ' I did it agreeably to your wish ' प्रसादमात्रेण–Only by reconciliation. अनुज्ञास्यति–Will grant. चरितार्थ–That has got his object accomplished, that has got his desired object. समाजयितुं–To pay (my) respects to (him). cf: शाकुं. V. ' ऋषयो देवं समाजयितुमागता इति. ' यदि ते प्रसादः–If you permit, if you show so much favour as to give me leave to depart. त्वामुद्दिश्य–I shall put in or insert complimentary words (message) from you. परवान्—Dependent.

(20) Have always, oh dear one, propitious countenance towards me. So much do I desire for the sake of your rival. While अग्निमित्र is ruling, there is not a blessing like the removal of calamities (such as ईति and others) of the subjects, that is not secured. वसंततिलक.

चंडी–Lit. a hot tempered lady, usually employed as a term of

endearment by a husband to his wife. I see no necessity of taking it in the former (literal) sense here. Taranath. explains that her anger is always justly aroused and consequently the king requests her to be always ready for reconciliation. प्रतिपक्षहेतोः–For the sake of your rival, i. e. for मालविका. **P.158.** आशास्यम्–Blessing (to me), or thing to be desired (by me). काटयवेम takes it with प्रजानां and explains it by अपेक्ष्यवस्तु–' The desired object of his subjects. ' ईतिः–Calamity. The îtis (calamities) are usually said to be six; (1) excessive rain; (2) drought; (3) locusts; (4) rats; (5) parrots; (6) and foreign invasions.

Def:— अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषकः शुकः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ॥

Some read for the second line.

स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः ॥

Cf.—रघु. I. 63. ' निरातंका निरीतयः ' &c.

APPENDIX I.

1 What is the general Sanskrit term for all kinds of dramatic composition ?

2 In how many and which classes have dramatic compositions been divided by Sanskrit scholars ? To which subdivision does the मालविकाग्निमित्र belong ?

3 Explain the term विष्कंभक and प्रवेशक. What characters do act in each of the two ?

4 What doubts as to the author-ship of the मालविकाग्निमित्र have been raised by Pr. Wilson ? What is your opinion on these doubts ?

5 Mention some similarities between the मालविकाग्निमित्र and the other works of कालिदास both as to diction and to thought.

6 To what religious sect does the परिव्राजिका belong ? When and by whom was that sect founded ?

7 What is known from the पुराण s of the history of अग्निमित्र ?

8 What is your opinion about the age of this drama ?

9 What do you understand by the term पीठमर्दिका ? Who plays that part in this drama ?

10 Contrast the character of इरावती with that of धारिणी with reference to the incident described in Mâlavikâgnimitra.

11 What is your opinion about Kâlidâsa as a poet and dramatist ?

12 Compare Kâlidâsa with भवभूति.

13 Test the truth of the following remark :—' Kâlidâsa is the Shakespeare of India.

14 Give a general idea of sanskrit drama as existed in the days of Kâlidâsa.

15 How far is the following statement, made by Dr. Wilson about this drama, true? ' There is neither the same melody in the verse nor fancy in the thoughts, and the manners described appear to be those of a degenerate state of Hindu society.'

16 What different opinions prevail about the age when कालिदास lived ? Discuss the point from some internal and external evidences.

17 Sketch briefly the character of धारिणी, विदूषक, इरावती, परिव्राजिका and the king.

18 Explain the terms जनान्तिकम्; आत्मगतम्, स्वगम् (stating any difference in them if any) and अपवार्य.

19 Compare विदूषक of this play with the विदूषक of the other plays of the author

20 Sketch the character of अग्निमित्र.

21 Compare the hero अग्निमित्र with पुरूरवस् and दुष्यन्त.

22 Give the Ganas in the following passages. I. 2, 11, 21, II. 5, 6, III. 1, 2, 3, 6, 14, 19, IV. 11, 16.

23 Name the figures of speech in the following :—आमतानां भवण सुभगैः &c. I. 10, 13, V. 6.

. 24 Quote instances from the मालविकाग्निमित्र which prove and those that can be attribnted to the poet's acquaintance of astronomy and those that prove his knowledge of astrology.

25 Translate :—(I). 4, 9, 11, 12, 16, 17, and 21 ; (II) 1,3,5,6,8, 12 and 13; (III). 1, 4, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17 and 22 ; (IV). 1, 5, 8, 11, 13 and 16; (V). 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 10, 14, and 17.

26 Give gramatical notes on :—स्वपक्षशिथिलाभिमानाः, अभ्यन्तर, आगामिन्, कौलीन, अलं परिदेवितेन, मन्मथ, उचितः प्रणयो वरं विहंतु, सह्यतां, लज्ज्, शक्यमिदानीं जीवितमवलंबितुं, न मे मालविकायां कश्चिदर्थः, मुद्रामधिकृत्य, प्रभू, कांतापराधकुपितेषु, विनेतुः, कुप्यसि किमेवमयि, चिकित्सित, अग्निसात्कृ, त्वमेवास्याःप्रभवसि, कुसुमित, माधवसेनं मोक्ता अहं, एकायनीभूता, श्यामायते.

27 Give the meanings of the following words as used in मालविकाग्निमित्र :—

भाविक, प्रार्थित, प्राभृतक, आरंभ, सिद्धादेश, आत्मनीन, प्रतिपत्ति, तिरस्करण, तिरस्कारिणी, क्रिया, संक्रांति, सामाजिक, रागबन्ध, आराधन, परिग्रह, परिच्छेद, पर्युत्सुक, अव्याज, सभाजन, विभावय्, संभावय्, प्रयोग, नाट्य, कौलीन, तपस्विनी, उपक्षेप, पर्यवस्थापय्, उपचार, प्रतिष्ठित, दाक्षिण्य, मत्स्यंडिका, पीठमर्दिका, लक्ष्य, परिक्षिप्त, अभिविनीत, परिकर्मन्, वंचित, धृति, उपरोध, समापत्ति, अव्यपेक्षा, विनुद्, सारभांडभूगृह, रुजाविहस्तचरणा, उपन्यास, उपक्रम, सिमिसिमायन्ति, आतपक्रांत, प्रत्युद्गम, समवस्था, परमार्थ, वस्तु, उदासीन, निबंधना, अन्यसंक्रांतहृदयः, निर्भेद, अत्याहित, मार्ग, उपक्षिप्त, दंडचक्र,

यातव्यपक्ष, शिल्पकारिका, दंड, प्रसवमंथर, संकेतगृह, उपस्थान, अभियोग, स्वरसंयोग, अपवहृ, अनुप्रविश्य, गताध्वा, लोकयात्रा, परिणमंतम्, विदर्भगतम्, संमर्द, चरितार्थ, ईति, निर्बद्धुम्, प्रवातम्.

28 Quote similar ideas from other works of the same author or from other authors to the following :—पात्रविशेषन्यस्तं &c. I. 6. | अचिराधिष्ठित &c. दृश्यं तमसि न पश्यति &c. | पंकच्छिदःफलस्येव निकषेणाविलं पयः | श्यामागते न युष्मासु (विद्वत्सु) यः कांचनमिवाग्निषु | आमत्तानां श्रवणसुभगै &c. | क्व रुजा हृदय &c. | कुतो विभवः स्निग्धस्य सखीजनस्येमं वृत्तांतमाख्यातुम् | कार्यसिद्धिपथः सूक्ष्मः स्नेहेनाप्युपलभ्यते | निसर्गशालीनः स्त्रीजनः | विस्मृतहस्तकमलया नरेन्द्रलक्ष्म्यावसुमतीव |

29 Quote scenes from other works of this author similar to the following :—इमं भुजंगभीरुकं ब्रह्मबंधुमनेन भुजंगकुटिलेन दण्डकाष्ठेन स्तंभांतरिता भीषयिष्यामि; अविहा अविहा | भो दर्वीकरो मे उपरि पतितः बकुलावलिके एष बालाशोकवृक्षस्य पल्लवानि हरिणो लंघयितुमागच्छति | एहि निवारयाव एनम्, प्रतिपन्नःप्रथमतरः संप्राति सेवावकाशोयम् | देव्या इव धारिण्याः सेवादक्षःपरिजनोऽयम् |

30 Give notes on the following :—शर्मिष्ठा, चतुष्पदा, चतुर्थवस्तुनः, अयि पंडितं मन्ये &c. (Mr. Pandit's reading below), नेपथ्यसंगीतकम्, गृहीतक्षण, अरिक्तपाणिना········न द्रष्टव्या, ब्रह्मबंधु, वर्णावर, शठ, दाक्षिण्य, चंडी, परभृतिका, रक्तचंदन, आचारपुष्प, योगक्षेम, वर्षवर, सोपसर्ग, पंचबाणाग्निसाक्षिकम्, वैदिक, केवलमुपचारातिक्रमं प्रमार्ष्टुमयमारंभः, नागरिक, विपणिगतो बलीवर्द इव, स्वस्तिवायन, अपर्वणि गृहकलुषेंदुमंडला विभावरी कथय कथं भविष्यति, परित्रातस्त्वया स्वपक्षः क्रथकैशिकान्मध्ये कृत्य स्थितम्, दक्षिणेतरमपि नयनं बहुशः स्फुरति, अहं रथांगनामेव प्रिया सहचरीव मे | अननुज्ञातसंपर्का धारिणी रजनीव नौ || सफलीकृतभर्तृपिंडः, पुनर्नवीकृतवैधव्यदुःखया, युक्तः सज्जनस्यैष पंथा, लोकयात्रागतेन सिद्धादेशेन समादिष्टा, स सिंधो र्दक्षिणे रोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः, सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगरः पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये, विगतरोषचेतसा, वहूरपादग्धुरिवोरुजन्मा, पंचांगाभिनय, चलित, पुरुषाधिकार, अध्यात्मविद्या, अंतपाल, चतुष्पदं वस्तु, मार्जना, अव्याजसुंदरी, त्रैगुण्य.

31 In the following passages state which readings you prefer and give your reasons, translating the passages where necessary.

अपूर्वरूपेयं (v. l. अपूर्वेयं) दारिका किंनामधेयेति ।

अतिमात्रभासुरत्वं पुष्यति भानोः परिग्रहादनलः (v. l. भानुः परिग्रहादह्नः) ।

अलंस्वपक्षावसादशंकया । न पराजीयते केनचिद्गणदासः (v. l. न परिहीयते प्रतिवादिना गणदासः) ।

दर्दुरा व्याहरन्तीति किं देवो पृथिवीं वर्षितुं स्मरति (v. l. ° विस्मरति or वर्षितुं) विस्मरति ॥

यस्यागमः केवलजीविकैव (v. l, जीविकायै)

सांप्रतं भवतो निःसंशयं (v. l. निःसंशयो) भविष्यति ।

असुखं दर्शितं विकारेण (v. l. ° दष्टं विषारेण)

कांतासंमिश्रदेहोऽप्यविषयमनसां यः पुरस्तात् (v. l. परस्तात्) यतीनाम् ।

आचार्यबहुमानात् (v. l. आचार्ये बहुमानात्) अवहितोऽस्मि ।

नेपथ्यगृहगतायाः (v. l. ° परिगतायाः) चक्षुः &c.

द्वारपिधानमिव धृतेर्मन्ये तस्यास्तिरस्करणम् (v. c.) तिरस्करिणीम् ।

वसंतस्त्वरयतीव भवंतमेतत्प्रमदवनं प्रविशेति (v. l. प्रवेष्टुम्) ।

सरितं (v. l. सलिलं) उद्ग्रसितादिव सारसात् ।

प्रणाहितशिरसं (v. l. प्रणिहितशिरसं) वा कांतमार्द्रापराधम् ।

चूतांकुरं विचिन्वंत्योः पिपीलिकाभिर्दष्टम् (v. l. पिपीलिकानां दर्शनम् ।)

अनातुरोत्कंठितयोः (v. l. अनादरोत्कंठितयोः) &c. ।

एतानि दृष्टमात्राणामायुष्याः (v. l. आयुषः) प्रतिपत्तयः ।

तदा ससंभ्रममुत्कंठिताहं भर्तृरूपदर्शनेन न तथावितृष्णास्मि यथाद्य विभावतश्चित्रगतदर्शनो भर्ता (v. l. ससंभ्रमदृष्टे भर्तृरूपे यथा सतृष्णास्मि तथाद्यापि न मया विभावतो वितृष्णदर्शनो भर्ता) ।

कार्त्स्न्येन निर्वर्णयितुं च रूपमिच्छन्ति तत्पूर्वसमागतानां (v.l. तत्पूर्वसमागमानाम्)

कस्य एष आत्मर्नानो हताशः (v. l. कस्य एष आत्मनियोगसंपादने विश्वसनीयो हताशः ।)

कृतसत्कारविधेः (v. l. कृतसत्काराविधिः &c. संस्कारविधेः) तपनीयाशोकस्य वेदिकाबंधः ।

विद्यापारगामिणां ब्राह्मणानामिमानि दक्षिणानिष्काणि (v. l. विद्यापारायणमनुतिष्ठतां ब्राह्मणानामियं नित्यदक्षिणा मासिका दातव्या) ।

अहो परिभवोपहारिणो (v. l. परिभवप्रहारिणो) विनिपाताः ।

कारणेन खलु मया नैर्भृत्यं (v. l. नैर्घृण्यं) अवलंबितम् ।

अधिकारे (v. l. अतिभारे) खलु सेनापतिना मे पुत्रको नियुक्तः ।

32 Explain the following giving the contest where necessary :—

त्रयी विग्रहवत्येव सममध्यात्मविद्यया ।

पत्तने विद्यमानेऽपि ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

अत्रभवती धारिणी विसंवादयिष्यति ।

असुखं दर्शितं विकारेण or दष्टं विषारेण ।

नहि कमलिनीं दृष्ट्वा ग्राहमवेक्षते मतंगजः ।

विमर्दसुरभिर्ननु बकुलावलिका ।

तावदावां शीघ्रमपक्रमावो यावदंगारको राशिमिव सानुवक्रं न करोति ।

ततः सा देव्या पृष्टा किं न लक्षितो जनो वल्लभ इति । तयोक्तं । मदोपचारो वा यत्ते परिजनस्य वल्लभत्वं जानत्यपि पृच्छसीति ।

सखे मदपेक्षानुवृत्त्या निवृत्तेर्ष्याया धारिण्याः पूर्वचरितैः संभाव्यत एतत् ।

अहो सर्वास्ववस्थासु चारुता शोभां पुष्यति ।

ननु गौत्तमवचनमप्यार्यो हृदये करोति ।

देवप्रत्ययात्संभाव्यते सूक्ष्मदर्शिता गौत्तमस्य ।

किं मां भूयोऽप्यपराद्धां करोषि ।

मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ।

प्रभवन्त्योऽपि हि भर्तृषु कारणकोपाः कुटुंबिन्यः ।

अलं बहु विकथ्य राज्ञः समक्षमेवावयोरधरोत्तरव्यक्ति र्भविष्यति ।

त्वन्नीतिपादपस्य पुष्पमुद्भिन्नम् ।

भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ।

आत्तसारश्चक्षुषा स्वविषयः ।

मया नाम मुग्धचातकेनैव शुष्कघनगर्जितेऽन्तरिक्षे जलपानमिष्टम् ।

तेन हि पंडितपरितोषप्रत्यया मूढजातिः ।

अवसितो दर्शनार्थः ।

उचितवेलातिक्रमे चिकित्सका दोषमुदाहरन्ति ।

नास्तिमद्वचनावसरोऽत्र ।

विपणिकन्दुरिव मे उदराभ्यंतरं दह्यते ।

गृहीतक्षणोऽस्मि ।

भवानपि शूनोपरिचरो विहंगम इव अत्यातुरो भूत्वा कार्यसिद्धिं प्रार्थयमानो मे रोचसे ।

शिष्यागुणविशेषेणोन्नमितो गणदासः ।

केवलं देव्याश्चित्तं रक्षन् प्रभुत्वं न दर्शयति ।

सा तपस्विनी देव्या अधिकतरं रक्ष्यमाणा नागरक्षितो मणिरिव न सुखं समासादयितव्या ।

उचितः प्रणयो वरं विहन्तुम् ।

उपचारविधिर्मनस्विनीनां न तु पूर्वाभ्यधिकोऽपि भावशून्यः ।

एतत्सीधुपानोद्वेजितस्य मत्स्यंडिकोपस्थिता ।

पूर्वस्मादवस्थांतरमारूढा तत्रभवती ।

तत्त्वावबोधैकरसो न तर्कः ।

त्वं देव्या योग्यतया नियुक्ता ।

अथवा एतन्मे मृत्युमंडनं भविष्यति ।

प्रथमामिव पल्लवप्रसूतिं हरदग्धस्य मनोभुवद्रुमस्य ।

परिगृहीतं सिद्धिदर्शिनो ब्राह्मणस्य वचः ।

प्रथमं लोकवाद एव । अद्य सत्यः संवृत्तः ।

संकीर्तनाशंसिना स्नेहेनालम् ।

अलं सेवया । मध्यस्थतां परिगृह्य भण ।

अभूमिरियं मालविकायाः ।

महती खल्वस्याः संभावना ।

अत्राहं भर्तुः शिष्यास्मि ।

त्वरय तावदेनां गुरुदक्षिणायै ।

हन्त सिद्धं मे दौत्यम् ।

केवलं मुखमारुतो लंभयितव्यः ।

गुणेष्वभिनिवेशिनो भर्तुरपि ।

प्रथमं भणितमिव हताशाया उत्तरम् ।

अनुरागोऽनुरागेण प्रत्येष्टव्य इति सुजनवाक्यं प्रमाणीकुरु ।

किमात्मनश्छंदेन मंत्रयसे ।

भर्तुः खल्वेतानि प्रणयमृदूनि बिंबांतरितान्यक्षराणि ।

मुग्धे भ्रमरसंबाधो भविष्यतीति वसंतावतारसर्वस्वं किं न चूतप्रसवोऽवतंसयितव्यः ।

त्वं तावद्दुर्जाते ममात्यंतसहाया भव ।

कारितमेव बकुलावलिकया एतत्पदं मालविकायाः ।

निर्विकारस्याप्युत्सुकत्वजनक उपदेशः ।

गृहीतार्थानंतरं चिंतयिष्यामि ।

पर्याप्तमेतावता कामिनाम् ।

एतस्मिन्नतिक्रमे परवतीयम् ।

नवनीतहृदय आर्यपुत्रः ।

धृतिपुष्पमयमपि जनो वध्नाति न तादृशं चिरात् प्रभृति ।

नन्वशोकः कुसुमं दर्शयति । अयं पुनः पुष्प्यति फलति च ।

जंघा बलमेव ।

न मया विज्ञातमीदृशं विनोदवस्तुकमार्यपुत्रेणोपलब्धमिति ।

मा तावदत्रभवत्यत्रभवतो दाक्षिण्यस्योपरोधं भणतु । समापत्तिदृष्टेन देव्या परिजनेन संकथापि यद्यपराधः स्थाप्यते ऽत्र त्वमेव प्रमाणम् ।

शठ इति मयि तावदस्तु ते परिचयत्यवधीरणा प्रिये।

नूनमिदानीमनुज्ञातम् ।

न खल्विमौ मालविकायाश्चरणौ यौ ते स्पर्शदोहलं पूरयिष्यतः।

उत्तिष्ठ कृतप्रसादोऽसि ।

दिष्ट्या अस्याविनयस्याप्रसादिता गता ।

यो बिडालगृहीतायाः परभृतिकायाः ।

निर्भेदादृतेऽपि मालविकायामयमुपन्यासः शंकयति ।

मालविकाबकुलावलिके पातालवासं नागकन्यका इव अनुभवतः ।

अलमलमुपचारयंत्रणया ।

दंशच्छेदः पूर्वकर्मेति श्रूयते ।

कार्यसिद्धावाशु प्रतिपत्तिमानय ।

वचनीयान्मुक्तास्मि ।
त्वमपि नियोगमशून्यं कुरु ।
मंदस्यापि मम प्रत्युत्पन्ना मतिरत्र ।
तया राजा किल मोचयतीति अहं संदिष्टोऽस्मि ।
ततो युज्यत इति तया संपादितोऽर्थः
कुंभीलकैः कामुकैश्च परिहरणीया खलु चंद्रिका ।
मुधेदानीं मंजूषेव रत्नभांडं यौवनगर्वं वहसि ।
यदि चिरं कुपितां मन्यसे एष प्रत्यानीयते कोपः ।
अहो सुखस्पर्शता शिलाविशेषस्य ।
व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ।
तव खलु बहुमानं वर्धयितुं सहवयस्या निगलबंधने कृता मालविका ।
सर्वकालं एत एव स्वस्तिवायनमोदकैः कुक्षिं पूरयित्वा सांप्रतं मालविकां स्वप्नायते ।
अहं पुनर्जाने यन्मया केतकीकंटकैर्दंशं कृत्वा सर्पस्येव दंशः कृत-स्तन्मे फलितमिति ।
अपि निर्विघ्नमनोरथो दिवासंकेतो मिथुनस्य ।
दिष्ट्या दूत्याधिकारविषया संपूर्णा ते प्रतिज्ञा ।
भवती पुनरद्यापि प्रसादं न गृह्णाति ।
बंधनभ्रष्टो गृहकपोतश्चिल्लाया मुखे पतितः।
इयमस्य कामतंत्रसचिवस्य नीतिः ।
भवति यदि नीतेरेकमप्यक्षरं पठेयं तदा गायत्रीमपि विस्मरेयम् ।
किंचित्परिवृत्तयौवन इव वसंतः प्रमदवने लक्ष्यते ।
अस्मासु संनिहितेष्वपि धारिणी पार्श्वपरिवर्तिनीं मालविकामनुमन्यते ।
अस्ति खलु लोकप्रवादः आगामि सुखं दुःखं वा हृदयसमवस्था कथयतीति
चंदनं खलु मया पादुकोपयोगेन दूषितम् ।
स्नानीयवस्त्रक्रियया पत्रोर्णं वोपभुज्यते ।
तत्रभवतो भ्रात्रो द्वैराज्यं स्थापयितुमिच्छामि ।
मंत्रिपरिषदोऽप्येवमेव दर्शनम् ।
कलभेन खलु यूथपतिरनुकृतः

पुत्रविजयनिमित्तेन परितोषेणांतः पुराणमाभरणानां मंजूषास्मि संवृत्ता ।
यदुपचारातिक्रमेण तदा भर्तुरपराद्धं तद्भर्तुरनुकूलं न मया आचरितम् ।
मदीयेषु लेखेषु तत्रभवते त्वामुद्दिश्य सभाजनाक्षराणि पातयिष्यामि ।
अयि विवेकविश्रांतमभिहितम् ।
का वयं भट्टिनीं नियोजयितुम् ।
अनेनांगुलियकेनोद्भिन्नकिरणकेसरेण कुसुमित इव तेऽग्रहस्तः प्रतिभाति ।
अनेन व्यापारेणासंनिहितापि दृष्टा किल सा भर्त्रा ।
आकृतिविशेषेषु आदरः पदं करोति ।
कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरत्यनात्मज्ञः ।
कच्चिदुपेयोपायदर्शने व्यापृतं ते प्रज्ञाचक्षुः ।
त्रैगुण्योद्भवमत्रलोकचरितं नानारसं दृश्यते ।